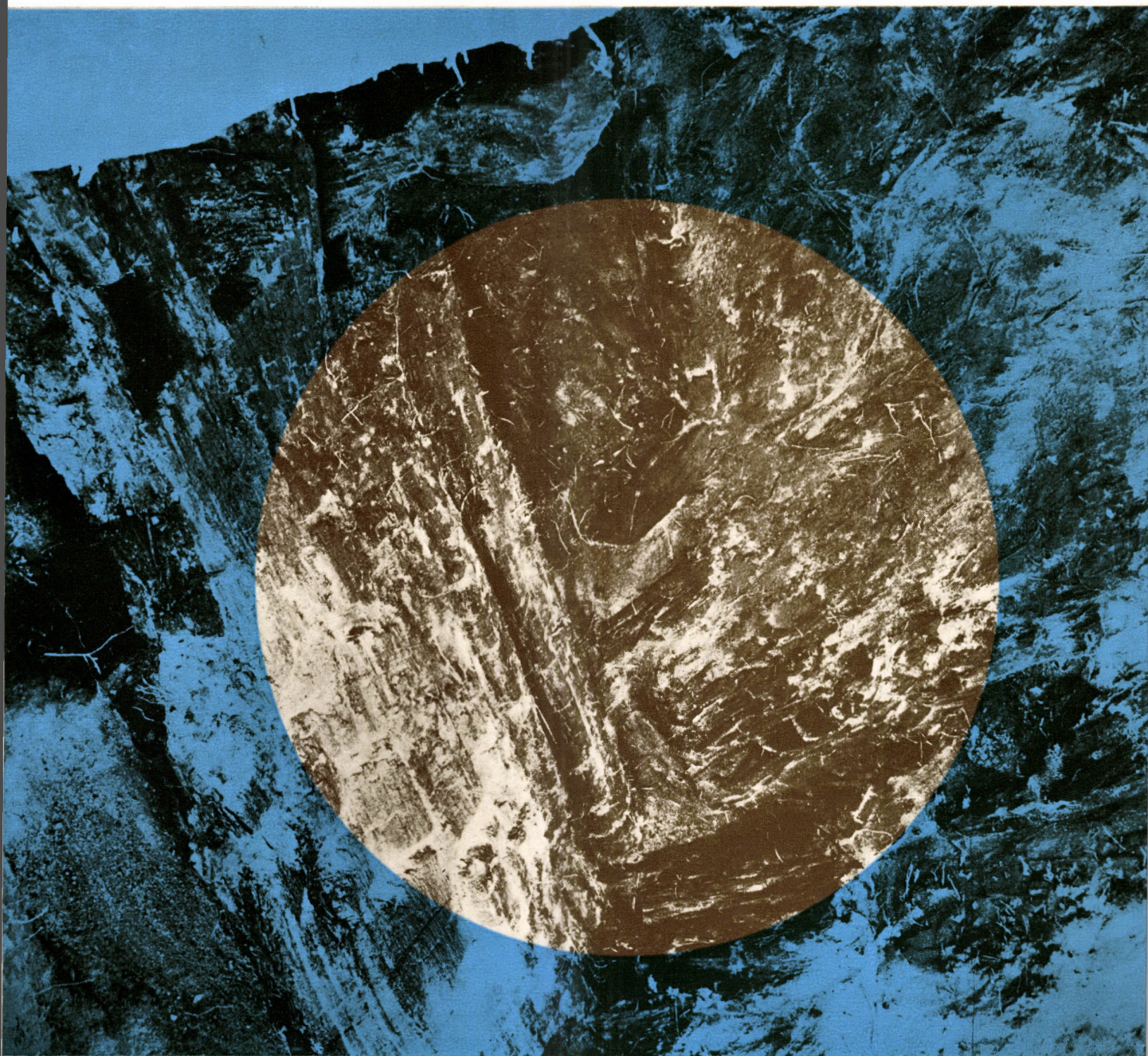

NOVÁKI GYULA • SÁNDORFI GYÖRGY • MIKLÓS ZSUZSA

FONTES
ARCHAEOLOGICI
HUNGARIAE

A BÖRZSÖNY HEGYSÉG ŐSKORI ÉS KÖZÉPKORI VÁRAI

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

NOVÁKI GYULA · SÁNDORFI GYÖRGY ·
MIKLÓS ZSUZSA

A BÖRZSÖNY HEGYSÉG ŐSKORI ÉS KÖZÉPKORI VÁRAI

A könyv a Börzsöny hegység eddig legnagyobbbrészt teljesen ismeretlen várait ismerteti a felszíni maradványok, illetve ásatások alapján. A viszonylag kis területen 11 őskori és 14 középkori vár, valamint a velük egykorú kisebb települések tárgyalásával bepillantást nyújt az egyes korszakok társadalmi, gazdasági szerkezetébe is a neolitikumtól a középkorig.

A szerzők, Magyarországon először, végigkísérik a várak fejlődését, változását mintegy 4000 éven keresztül. A Börzsöny hegység erdeinek mélyén rejlő érdekes történelmi emlékeket tárnak elénk, és egyúttal felhívják a figyelmet ezek történeti-régészeti értékeire.

A BÖRZSÖNY HEGYSÉG
ŐSKORI ÉS KÖZÉPKORI VÁRAI

FONTES ARCHAEOLOGICI HUNGARIAE

ADIUVANTIBUS

L. CASTIGLIONE · L. GEREVICH · I. KOVRIG
GY. LÁSZLÓ · A. MÓCSY · E. PATEK

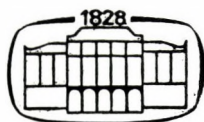
REDIGIT

I. HOLL

AEDES ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
BUDAPESTINI MCMLXXIX

NOVÁKI GYULA, SÁNDORFI GYÖRGY,
MIKLÓS ZSUZSA

A BÖRZSÖNY HEGYSÉG ŐSKORI ÉS KÖZÉPKORI VÁRAI

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST 1979

ISBN 963 05 1496 6

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1979

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés	7
II. A börzsönyi táj	11
III. A börzsönyi várak leírása	
1. Bernecebaráti-Templomhegy	12
2. Diósjenő-Csehvár	21
3. Diósjenő-Kámar	24
4. Diósjenő-Pogányvár	25
5. Drégelypalánk-Drégelyvár	27
6. Drégelypalánk vára	28
7. Hont vára	29
8. Hont-Jelenchegy	42
9. Ipolydamásd-Damásd vára	44
10. Ipolydamásd-Zuvár	47
11. Kemence-Godóvár	49
12. Kemence-Magosfa	53
13. Márianosztra-Bibervár (Pusztatorony)	53
14. Márianosztra – volt nosztrai pálos kolostor	58
15. Nagybörzsöny-Górhegy	59
16. Nagybörzsöny-Magyarhegy	59
17. Nagybörzsöny-Rustokhegy	63
18. Nógrád vára	68
19. Perőcsény-Halyagos	69
20. Perőcsény-Salgóvár	70
21. Szokolya-Királyrét-Várhegy	73
22. Visk(Ipolyvisk, Vyškovce nad Ipl'om, Csehszlovákia)-Mahir	75
23. Zebegény-Kálváriadomb	76
IV. A Börzsöny településtörténete és a várak fejlődése	
1. Újkőkor	80
2. Rézkor	80
3. Korai és középső bronzkor	82
4. Késő bronzkor, kora vaskor	84

5. Kelta, római kor és a népvándorlás kora	88
6. Árpád-kor, középkor	88
7. Török kor	100
V. Összefoglalás	102
Rövidítések	104
Jegyzetek	108
Zusammenfassung	117

I. BEVEZETÉS

A Börzsönyt, mely jelen tanulmányunk tárgya, Észak és Nyugat felől az Ipoly bal partja, Dél felől a Duna, Kelet felől maga a hegység pereme, Nógrád és Verőce között pedig a vasútvonal völgye határolja. Az utóbbi kivételével e terület földrajzilag jól körülhatárolt, zárt egységnek tekinthető. Korábban majdnem teljes egészében Hont vármegye része, jelenleg a nyugati nagyobb rész Pest megyéhez, a keleti Nógrád megyéhez tartozik. Az Ipoly bal partja Tésa körül egy rövid keskeny sávban a Csehszlovák Népköztársaság területe.

A XVIII. század végén és a XIX. század első két harmadában írt több történeti munkában és újságcikkben találunk régészeti vonatkozású adatokat, amelyek a Börzsöny hegység és az Ipoly völgye területére vonatkoznak. Ezek azonban csak szórványosak, esetlegesek, melyeknek forrását sem ismerjük.

1836-ban Ipolyságon (Šahy), Hont megye egykori székhelyén, *Fehérváry Miklós* és *Gyürky Medárd* kezdeményezésére társulat alakult történelmi adatok és régiségek gyűjtésére. Néhány év alatt sikerült létrehozni egy kis gyűjteményt, melyben többek között régészeti tárgyak is szerepeltek. Ez utóbbiakról semmi közelebbit nem ismerünk, csak Szobbal kapcsolatban említenek római szarkofágot és urnadarabokat. A társulat azonban rövid életűnek bizonyult, 1844-ben már feloszlott és gyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak ajánlotta fel.¹

1847-ben a szobi Ipoly-parton vasútépítés közben egy kelta sírt tárt fel *Érdy (Luczenbacher) János*, *Kubinyi Ferenc* és *Varsányi Ferenc*. A leletet jóval később, 1861-ben *Érdy* közölte, ez a publikáció jelenti az első szakszerű feldolgozást területünkön.

A régészeti kutatás az 1860–70-es években indult meg újra, amikor *Höke Lajos* foglalkozott területünk középső- és újkori történetével. Őt várát is említ vagy röviden leír, ezeket feltehetően személyesen is felkereste, így a Godóvárat, a Mahirt, a baráti (Bernecebaráti) és a damásdi (Ipolydamásd) várát, valamint a szobi római őrtornyot. A Történelmi Társulat 1869-ben Ipolyságon tartotta vándorgyűlését, 1876-ban pedig a budapesti nemzeti Ősrégészeti Kongresszus kirándulásának részt-

vevői a Kiskeszi (Malé Kosihy)–Törökdomb sáncvárát tekintették meg.

Ezekben az években *Rómer Flóris* is járt e vidék Duna melletti peremén és felmérte a Nagymaros-Szentmihályhegyi barlangkolostort, valamint a verőcei és szobi római őrtorony maradványait.

1888–90 között *Könyöki József* jegyzeteket készített a Pogányvárról, Kámorrról, Csehvárról, Salgóvárról, továbbá Nógrád, Ipolydamásd, Hont és Drégely váráról. Jegyzetei azóta elkallódtak, csak a Drégely váráról készített felmérése és feljegyzései maradtak ránk, az ipolydamásdi várról írt rövid leírása pedig másolatban. Visk (Vyškovce nad Ipl'om) gazdag bronzkori lelőhelyét *Récsey Viktor* 1894-ben ismertette részletesen. Az 1896. évi Hont- és Nógrád megyei monográfiában *Reiszig Ede* és *Virter Ferenc* sok, régészetileg is jól hasznosítható adatot közöl, de ezek forrását nem közlik. Századunk első éveiben *Soós Elemér* járta be Nógrád, Drégely, Hont és Damásd (Ipolydamásd) várát, feljegyzéseket és több rajzot készített. 1908-ban indul meg az első szakszerű ásatás, amikor *Finály Gábor* feltárta a szobi római őrtornyot.

Hosszabb szünet után ismét a Duna melletti partvidéken végeztek régészeti kutatásokat, ahol az 1920–30-as években *Horváth A. János* elsősorban Szobon, de gyakran Zebegényben és Nagymaroson is végzett megfigyeléseket, leletmentő ásatásokat. Részletes leírásai és térképvázatai, valamint a leletek nagyobbbrészt ma is megtalálhatók a szobi Börzsöny Múzeumban és a Magyar Nemzeti Múzeumban. 1934-ben *Paulovics István* a verőcei római hídfőállást tárta fel.

A második világháború éveitől *Laczus Géza*, a szobi Börzsöny Múzeum volt vezetője folytatta a régészeti lelőhelyek megfigyelését és végzett leletmentéseket is nemcsak a Duna melletti területeken, hanem távolabb, az Ipoly völgyében is. A régészek egyre több figyelmet szentelnek a Börzsöny történetének. 1948-ban *Méri István* végzett eredményes terepbejárásokat Perőcsény, Kemence és Bernecebaráti környékén, ugyanezen évben *Csemegi József* pedig a nagymarosi barlangokkal foglalkozott.

1950–1963 között már annyi terepbejárást és ásatást végeztek, hogy ezek felsorolását mellőzzük,

és csak az itt kutató régészek nevét említjük: *Bóna István, G. Csánk Veronika, Erdélyi István, K. Éry Kinga, Gábori Miklós, Gábor Judit, Héjj Miklós, Kovrig Ilona, Kőszegi Frigyes, B. Kutzián Ida, B. Mikes Katalin, Parádi Nándor, Patay Pál, Török Gyula.*

1964–70 között a MTA Régészeti Intézete vezetésével rendszeres ásatások folytak, melyek során egyrészt a *Horváth A. János* által már részben feltárt lelőhelyek kutatását folytatták, nagyobb részt azonban új lelőhelyeket hoztak napvilágra. Ezek közül néhány jelentősebbet emelünk ki: Szobon, az Ipoly-parton *Gábori Miklós* paleolit települést tárt fel, *Bakay Kornél* a kiserdői X–XI. századi temető feltárását fejezte be, és a homokdűlői avar temető újabb sírjait kutatta fel. Letkés–Kertészföldön *Nagy László* a halomsíros kultúra temetőjét, *Papp László* pedig egy XIII–XIV. századi települést tárt fel. Ipolytölgyesen *Bakay Kornél* végzett kutatásokat: a Szent Márton-dűlőben feltárta a középkori Ság falu maradványait, a Tégláégető-dűlőben pedig egy X–XI. századi temetőt. Az Ipoly-völgy egyéb részein csak néhány terepbejárás és leletmentés volt (*Hegedűs Katalin, Hellebrandt Magdolna, Kolba Judit, Lovag Zsuzsa*). Ezek a kutatások azonban nem terjedtek ki a Börzsöny belső területeire.

Itt kell megemlítenünk a Börzsöny hegység középi- és újkori arany-, ezüst- és vasbányászatának, kohászatának a kutatását is. Ezen a téren ugyan még nem történt régészeti feltárás, de a felszíni terepbejárások, különböző objektumok maradványainak felmérése, a geológiai, kémiai vizsgálatok és az okleveles adatok nagy vonalakban ismertekké tették előttünk hazánk e ritka régészeti emlékeit. Az eredményeket elsősorban *Pantó Gábor, Schleicher Aladár, Vastagh Gábor* és *Nagy Béla* kutatásainak köszönhetjük.

Az Ipoly jobb partján, amely teljes egészében Szlovákiához tartozik, az első szlovák kutató *Stefan Janšák* volt, aki az 1930-as években felszíni kutatást folytatott két, minket közelebből érdeklő várban, Visk (Vyškovce nad Ipl'om)–Mahiren és Kiskeszi (Malé Kosihy)–Törökdombon, valamint a Helemba (Chl'aba)–Szúd (Sudovce) közötti hosszú égett sáncsal is foglalkozott. A második világháború befejezése óta a szlovák kutatók sok ásatást végeztek az Ipoly menti községek határában, ezek közül különösen *Anton Točík*nak a Kiskeszi–Törökvárban végzett kutatása jelentős számunkra is.

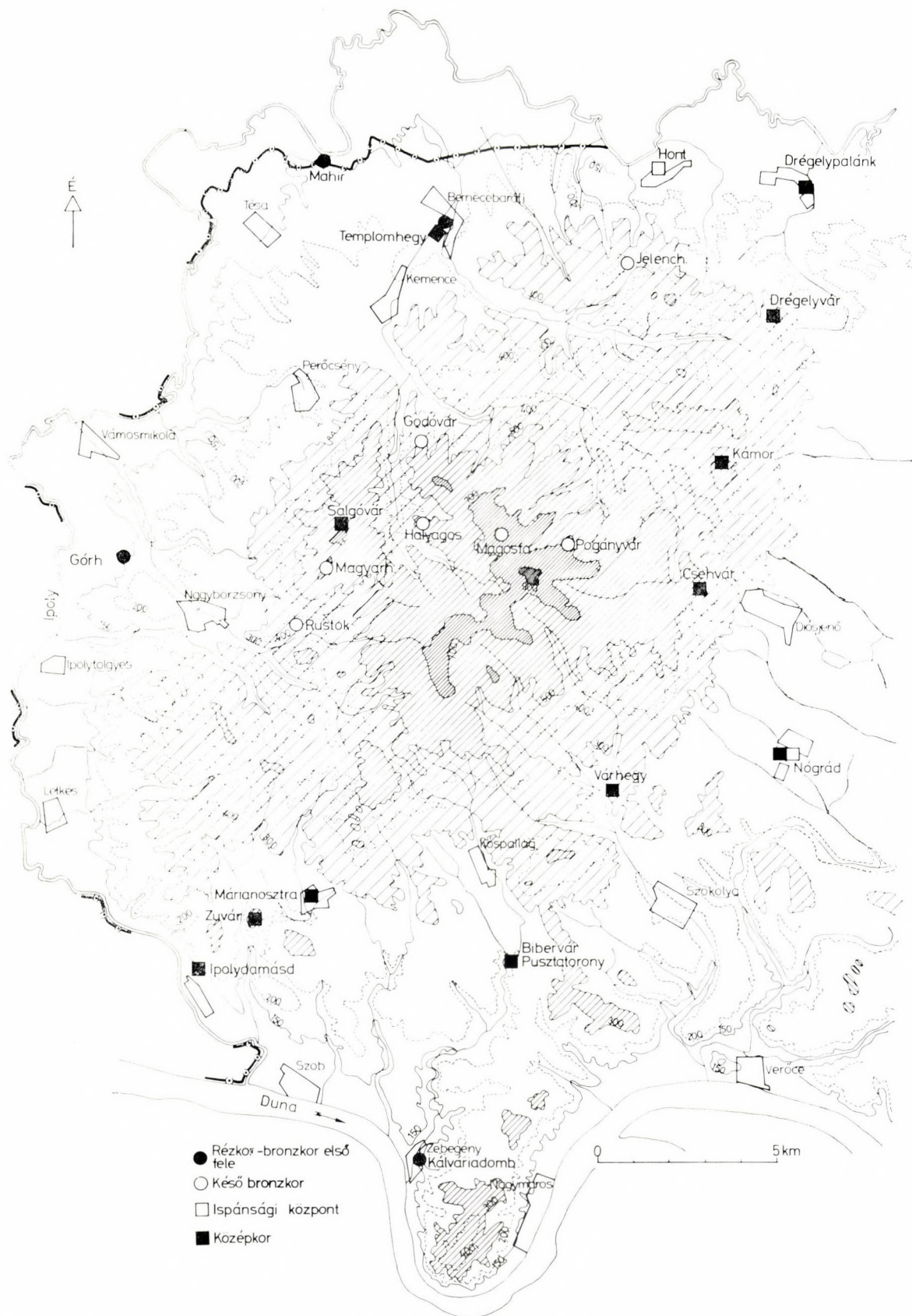
A régészeti kutatások gazdag múltja ellenére a Börzsöny nagyobb részét jelentő, erdővel fedett hegységnek és az Ipoly-völgy középső szakaszának felderítésére alig vagy egyáltalán nem került sor. Ilyen előzmények után kezdődött meg a szerzők

munkája. *Nováki Gyula* 1966-tól kezdődően a terület várait, erődített lakótelepeit kereste fel. Az irodalomban vagy régi térképeken néhol említettek felül majdnem valamennyi hegyet és dombot bejárta, ahol számítani lehetett erődített lakótelepre vagy várra. Így sikerült több, eddig ismeretlennek a maradványát felkutatni. Ezzel párhuzamosan *Sándorfi Györggyel* valamennyit feltérképezték és az irodalmi, okleveles és kartográfiai adatokat is feldolgozták. A várak fejlődésének értékelése közös munkájuk, *Nováki* elsősorban az őskorral és honfoglalás korral, *Sándorfi* pedig különösen a középkorral foglalkozott. A Tésa körüli keskeny csehszlovák területen csak az irodalom alapján foglalkoztunk az egyetlen vár-lelőhellyel, a viski Mahirral.

A már korábban ismert várakban sem történt kutatás, többnyire csak pusztán említésükkel találkozhatunk.² Mindössze a legismertebb damásdi, drégelyi és nógrádi várat tartotta számon az irodalom, de felmérést csak az utóbbi kettőről ismerünk, és egyedül a nógrádi várban tudunk egy rövid próbaásatásról, *Héjj Miklós* vezetésével. Az újabb kutatások eredményei a vártól gazdagabbak voltak, és egyre inkább kibontakozott egy vár-fejlődési tanulmány lehetősége. Ekkor már szükségszerűvé vált, hogy a várak közvetlen környékének településtörténetét is megismerjük. Itt csatlakozott e munkához *Miklós Zsuzsa*, aki 1972 és 1975 között az Ipoly-völgy bal partjának teljes magyarországi területét Hontig, a Duna bal partját Verőceig és a Börzsöny hegység belső területeinek az alacsonyabban fekvő részeit terepjárásaival átkutatta. Az addig ismert és részben ásatással is megvizsgált lelőhelyek számának a többszörösét sikerült megállapítania, így a Börzsöny településtörténete fő vonásaiban ma már kibontakozott előttünk. Eredményeit ugyancsak az irodalmi, okleveles és kartográfiai adatokkal tette teljesebbé.

Munkánk célkitűzése az erődített lakótelepek, várak ismertetése, ezek változásainak okfejtése és az általános településtörténetbe való beillesztésük. A leíró részben a lelőhelyek döntő többségénél felszíni megfigyeléseinkre támaszkodhattunk. Nógrád és Drégely váránál, valamint Drégelypalánknál a nagy törmelékhalmoz, illetve a teljes pusztulás miatt felszíni kutatást végezni nem lehet, ezért ezeknél elsősorban a korábbi irodalomra támaszkodtunk. Négy helyen volt lehetőségünk kisebb ásatást végezni, *Nováki Gyula* vezetésével: a Rustokon, Godóváron, a honti várban és Bernecebaráti–Templomhegyen (1. ábra).

A nyílt lakótelepeket és a temetőket — jóllehet a terepbejárás eredményeiken túl egész sor ásatásról tudunk — ebben a munkában csak az összegező, kiértékelő fejezetben, összevontan tárgyaljuk, az

1. A Börzsöny hegység őskori és középkori erődtített lakótelepei és várai

ezekből levonható következtetések alapján. Utóbbiak részletadatainak ismertetésére a *Magyarország Régészeti Topográfiája* Pest megyei 2. kötetében kerül majd sor.

Munkánk során többen nyújtottak közvetlen segítséget, így *Vastagh Gábor*, a Börzsöny történetének kutatója és *Nováki Gyuláné*, továbbá *Grécsi György* és *Hajnal József* erdősztechnikusok, akik a bejárásoknál, valamint *Tárnok Ágnes*, *Kelecsényi Lajos*, *Tomasskovics Sándor* technikusok, akik a

helyszíni felmérési és rajzolási munkában nyújtottak önzetlen segítséget. Az adatok feldolgozása terén nagy segítséget jelentett *Kalicz Nándor* közreműködése, aki az őskori résszel és *Parádi Nándor*, aki a középkori résszel kapcsolatban hívta fel a figyelmünket több szempontra, továbbá *Heckenast Gusztáv*, aki a középkori eredmények kiértékelésére vonatkozóan tett több megjegyzést. Ezúton is köszönetet mondunk valamennyiüknek.

II. A BÖRZSÖNYI TÁJ

A Börzsöny középhegység jellegű. Legmagasabb csúcsa a 939 m magas Csoványos, innen indulnak különböző irányba a gerincek, s ez egyúttal a vízrendszer központja is. A keskeny, mély és hosszú völgyekkel tagolt hegység ÉNy-i kétharmadának tszf. magassága 500—900 m körül váltakozik, míg a D-i és DK-i egyharmadának 300—450 m körül. Ennek a résznek a legmagasabb részét az egész hegység legdélibb kiugrása, a Hegyestető—Szentmihályhegy tömbje jelenti 485 méteres magasságával. A hegység É-i, Ny-i és DNy-i oldalát enyhe lejtésű dombok övezik az Ipoly folyóig, melynek tszf. magassága 111—116 m között van, a Duna pedig ennél néhány méterrel alacsonyabban folyik. A hegység K-i szélét a nógrádi medence kíséri 200—300 m magas dombokkal.

A Börzsöny É-D irányú átmérője 32, a Ny-K irányú pedig kb. 20 km. Településre és állattenyésztésre, földművelésre elsősorban az Ipoly menti 1—3 km szélességű, dombos sáv alkalmas, amely csak Vámosmikola—Nagybörzsöny vonalában szélesedik ki kb. 7 km-re. A Duna mellett Szob körül

2—3 km, Nagymaros—Verőce között azonban alig 0,5 km széles part menti sáv jöhet számításba. A hegység D-i, DK-i, alacsonyabb egyharmadában elsősorban Márianosztra, Kóspallag és Szokolya körül találunk még többé-kevésbé alacsony fekvésű medencéket. A Börzsöny többi, nagyobbik részére már magas, meredek oldalú hegyek jellemzők.

A hegyek nagyobb részt vulkáni eredetű andezit kőzetből állnak, a talaj erősen köves. Az alacsonyabban fekvő belső részeket, az Ipoly torkolatvidékét és a Duna melletti sávot lösz, az Ipoly völgyét pedig nyers öntéstalaj borítja.

A hegység legnagyobb részét, átlagosan 250 m tszf. magasságtól felfelé, erdő borítja. 450—500 méteren felül majdnem kizárólag bükkösöket találunk, az alacsonyabb szinteken pedig elsősorban tölgyerdőket. Ez is jól tükrözi a csapadék mennyiségét. 500 m-en felül az évi csapadékmennyiség 700—850 mm körül mozog, ennek hatására az alacsonyabb hegyeken ugyancsak magas, 500 mm feletti az átlagos csapadékmennyiség.

III. A BÖRZSÖNYI VÁRAK LEIRÁSA

I. BERNECEBARÁTI-TEPLOMHEGY

A régi leírásokban az ugyanazon a helyen fekvő őskori magaslati (erődített) telepet, az Árpád-kori sáncvárat, valamint a templomerődöt még nem választották el egymástól, ezért kutatástörténeti áttekintésünkben is együtt tárgyaljuk mindhármát. A lelőhely első említésével 1864-ben találkozunk „Várhegy”, „Kálváriapart” és „Paphegy” elnevezésekkel, ahol a templom körüli „kis várat” körülvevő kőfalról és az állítólagos egykori, már elpusztult kolostorról olvashatunk.³ 1872-ben *Hőke Lajos* járt a helyszínen és első ízben ismerte fel földvár jellegét: említi a hegytető „lefaragását” és a mesterséges mély utat, amely elválasztja a domb többi részétől.⁴ Rá való hivatkozással említi a földvárat *Rómer Flóris* is 1878-ban.⁵

A múlt század végén *Virter Ferenc* hasonlóképpen írja le, szélességét — megközelítőleg helyesen — 50 m-ben jelöli meg, de a 400 m-nek írt hossza elírás lehet.⁶ 1928-ban *Szőnyi Ottó* járta be a helyszínt, elsősorban a templom műemléki vizsgálatával és történetével foglalkozott, de felvetette a kőfal esetleges védelmi szerepét is.⁷

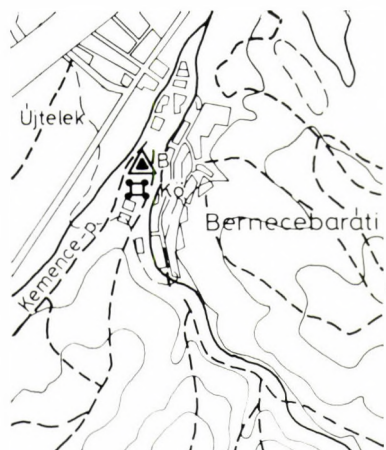
Az első alapos bejárást *Méri István* végezte el 1948-ban. A templomot és az ezt kerítő kőfalat részletesen, a sáncot pedig vázlatosan felmérte és leírta. Leletgyűjtése során a sáncon belüli kisebb kőbánya-gödrök profiljából őskori és Árpád-kori cserepeket gyűjtött.⁸ 1951-ben *Patay Pál* tanulmányozta a két különböző korú várat. Leírta a sáncok

állapotát, ezeken belül és kívül őskori cserepeket gyűjtött és a templommal, valamint az ezt körülvevő fallal kapcsolatban több megfigyelést is tett,⁹ magát a sáncot késő bronzkorinak tartotta.¹⁰ Ezután egy puszta említésen kívül¹¹ már csak a hatvani kultúra lelőhelyei között találjuk.¹²

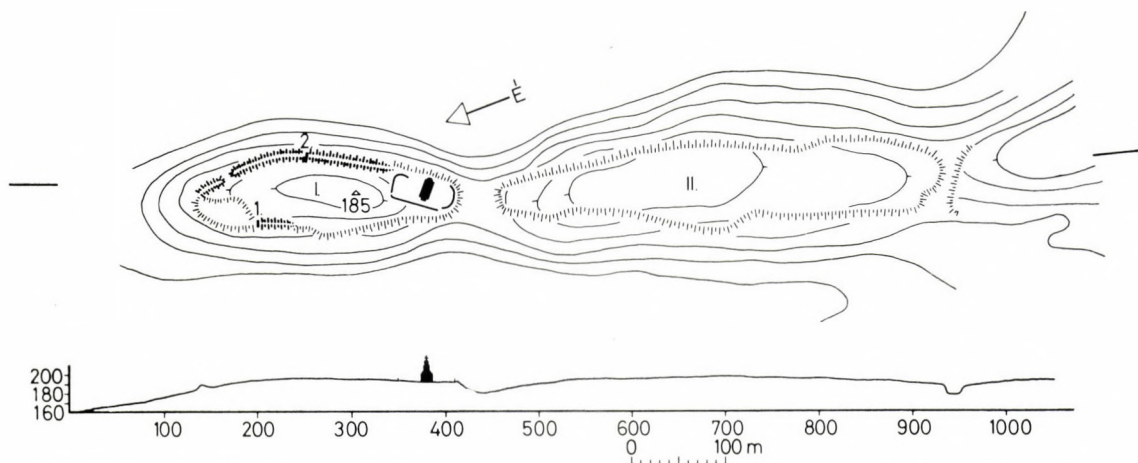
A Templomhegy a község régi részével párhuzamosan, a Ny-i széle felett húzódik (2. ábra). 50–80 m széles, hosszan elnyúló keskeny hegynyelv, nagyjából egyenletes felszínnel. K-i oldalát a Bernece-, Ny-i oldalát a Kemence-patak kíséri, oldala minden irányban meredek. Tszfm. 185 m, relatív magassága 15 m. Fekvése — a kis relatív magasság ellenére — uralkodó, környezetéből kiemelkedő, könnyen megközelíthető, de védelmi szempontból előnyös helyzetű.

Az erődítésekkel körülhatárolható telep a dombnyúlvány É-i végében helyezkedik el (3. ábra). Két részre oszlik, a belsőre (I.) és a külsőre (II.). Mindkettőt egy-egy mesterségesen bevágott mélyedés választja el a domb folytatásától és egymástól. Területe legelő, és mindkét részben egy-egy temető is van.

Az I. rész alakja hosszúkas, ovális, hossza 275, legnagyobb szélessége 80 m, területe 1,62 ha. D-i végében a belső vár területének csaknem egynegyedét a középkori eredetű templom és az ezt kerítő lőréses kőfal foglalja magába. K-i oldalát viszonylag jó fenntartású sánc övezi (4. ábra), csak a D-i

2. Bernecebarati-Templomhegy helyszínrajza; ▲ = földvár; □ = kővár; Kő = középkor

3. Bernecebaráti-Templomhegy térképe

végét tüntették el a középkori templom építésével. É-i végéhez közel 17 m felső szélességű kapunyílás szakítja meg. Innen még 25 m hosszúságban követhető a sánc, de a további, visszakanyarodó részét újkori, már felhagyott kőbányával elpusztították. Ugyanígy nem találjuk a felszínen a nyomát majdnem az egész Ny-i oldalon, ami az itteni temető következménye. Csak a temető É-i végében, a felhagyott kőbánya széléig látható gyenge nyomokban, kb. 20 m hosszúságban.

A belső terület erősen bolygatott, a már említett ÉNy-i felhagyott kőbányán kívül még több kisebb-nagyobb kőbányagödör is van. Középtájon nagy felületen talajegyengetés és feltöltés nyoma látszik, amivel a sánc belső oldalát hosszú szakaszon félig betemették. A belső terület D-i harmadában kisebb kiszáradt tó van, régi nevén Pap-tó, néhány évtizede még gyakran állt benne víz. Az I. rész D-i végében levő templomerődre még vissz térünk.

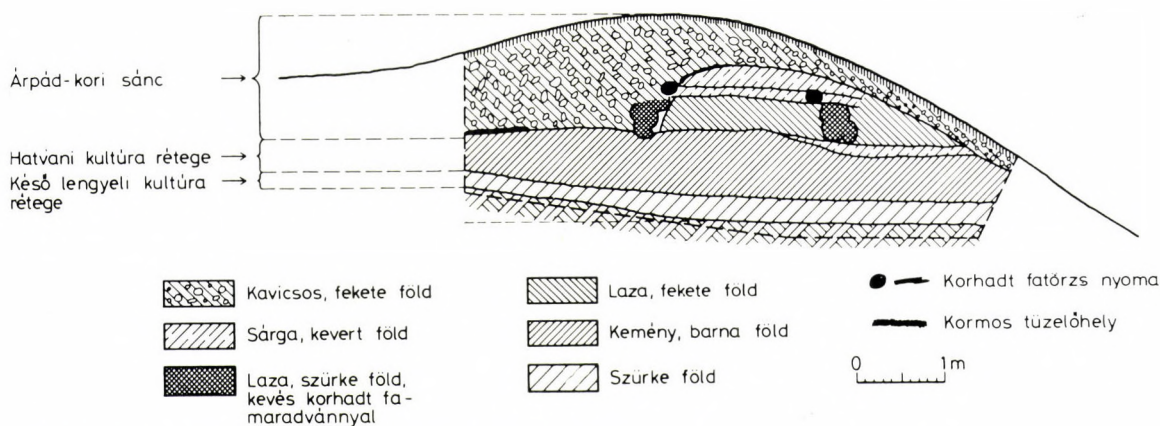
4. Bernecebaráti-Templomhegy: a K-i sánc a belső oldalról

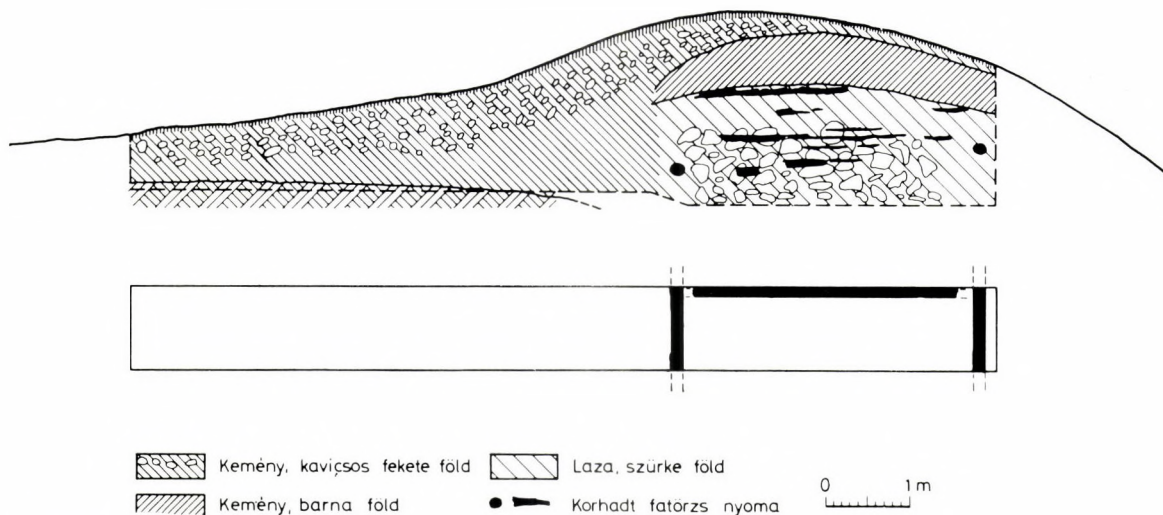
5. Bernecebaráti-Templomhegy: a II. rész D-i vége Ny felől

A II. rész az előzővel azonos magasságú, köztük 30–40 m széles, kb. 7 m mély, a sziklás talajba bevágott mesterséges mélyedés van. Ennek eredeti alakját azonban az újkori építkezésekkel és a keresztülvezető kocsúttal megváltoztatták. A II. rész D-i végét ugyancsak egy mély, kb. 25 m széles mesterséges bevágás zárja le a dombhát további részéről. A bevágásban itt is kocsút vezet keresztül,

mindkét oldalába újkori pincéket vágtak be, ezért az eredeti alakját itt sem rekonstruálhatjuk (5. ábra). A II. rész alakja ugyancsak hosszúkas, ovális, hossza kb. 470, legnagyobb szélessége 80–90 m. K-i széle alatt újkori pincesor húzódik, itt nem állapítható meg az egykori telep pontos kiterjedése. Területe 2,72 ha. Sáncnak a felszínen nincs nyoma, a védelmet a D-i és É-i végén az említett két mély

6. Bernecebaráti-Templomhegy: a Ny-i sánc átvágása (1. árok)

7. Bernecebaráti-Templomhegy: a K-i sánc átvágása (2. árok)

bevágás, valamint a hosszanti oldalainak meredeksége jelentette.

1975-ben próbaásatást végeztünk az I. részben. Két helyen vágtuk át a sáncot. Az 1. árok a temető É-i vége melletti, leszakadt, megbolygatott sáncrészlet profiljának függőlegesre faragását jelentette (6. ábra). A 2. árokkal a K-i oldal sáncát vágtuk át 1 m széles kutatóárokkal. Utóbbi helyen az omlás föld miatt 225 cm mélyen veszélyessé vált a mélyítés, így itt az érintetlen talajt nem értük el, de csak 50–60 cm vastag réteg maradhatott feltáratlanul (7. ábra).

Mindkét átvágás, méretbeli különbségektől eltekintve, teljesen azonos képet mutatott és a sáncszerkezet kormeghatározásához és rekonstruálásához egymást kiegészítő adatokat szolgáltatott.

Alul kb. 30 cm vastag rétegben a késői lengyeli kultúra edénytöredékei kerültek elő, de a felső részében néhány a hatvani kultúrához tartozik. E felett kb. 80 cm vastag réteg következett a hatvani kultúrából, sok edénytöredékkal. A réteg egységes volt, a kultúra késői szakaszához tartozik (8. ábra 1–5).¹³ Az őskoron belül más korszak egyáltalán nem volt képviselve. Az említett két kultúra idejéből erősítésnek itt semmi nyoma sem került elő, a kultúrrétegek egyenes vonalban tartottak a meredek széléig.

Közvetlenül a hatvani kultúra rétegére épült a ma is jól látható sánc. Ebben a sok hatvani kultúrába tartozó cserép (8. ábra 6–11) mellett az ugyancsak nagy mennyiségben előforduló Árpád-kori töredékek a sánc aljáig előkerültek (9., 10. ábra). A sánc tehát teljes egészében Árpád-kori. Mivel a cserepek korát a X–XI. századba, esetleg a XII. századba helyezhetjük,¹⁴ a sánc építésének idejét a XI–XII., esetleg a XIII. századba sorolhatjuk. Ennél köze-

lebbi meghatározás a cserepek alapján ma még nem lehetséges.

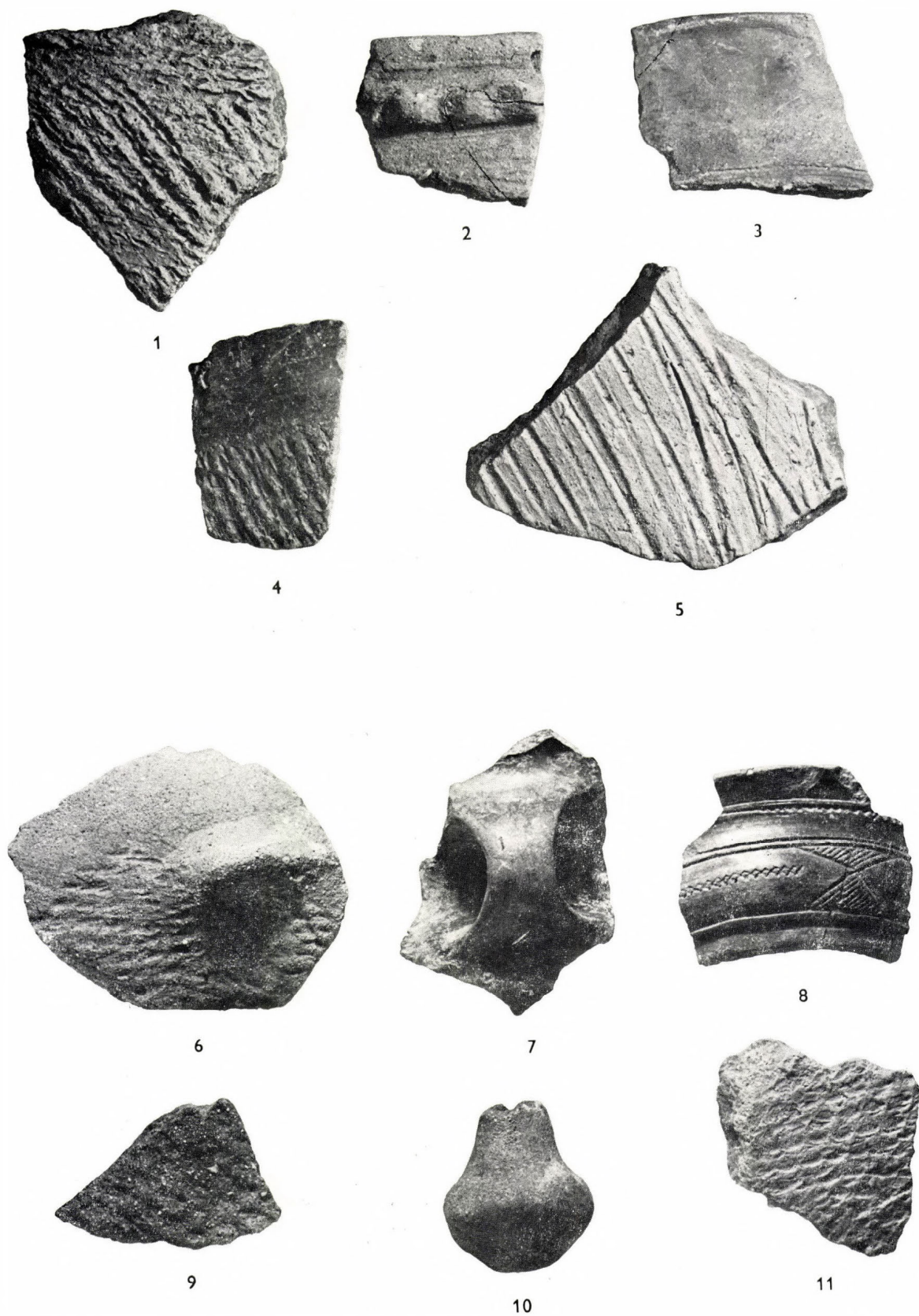
A sánc szerkezete részben a korhadt, elporladt fatörzsek alig észrevehető maradványai, részben pedig néhol jó állapotban fennmaradt kéreglenyomatok alapján világosan kirajzolódott.

Rekeszes szerkezetű volt, vagyis két falat képeztek ki vízszintesen fekvő, a sánc irányával párhuzamosan haladó fatörzsekből, amelyek egymáson feküdtek. A kéreglenyomatok tölgyfára vallottak. Bizonyos közönként keresztirányú fatörzsekkel kötötték össze a két falat. Utóbbiakból csak a 2. árokban került elő egy fatörzs-sor nyoma, így nem tudjuk, milyen távolságokra következtek. Az 1 m széles kutatóárokból csak egy esett, tehát 1 méternél nagyobb távolságokra. A fatörzsek összekötésére, csapolására semmi nyomot sem találtunk a faanyag szinte teljes elpusztulása következtében. Az így kialakított rekeszeket a helyi földdel töltötték ki, amely az 1. árokban tiszta földből állt, a 2.-ban azonban sok nagy követ is tartalmazott, rendszertelenül bedobálva.

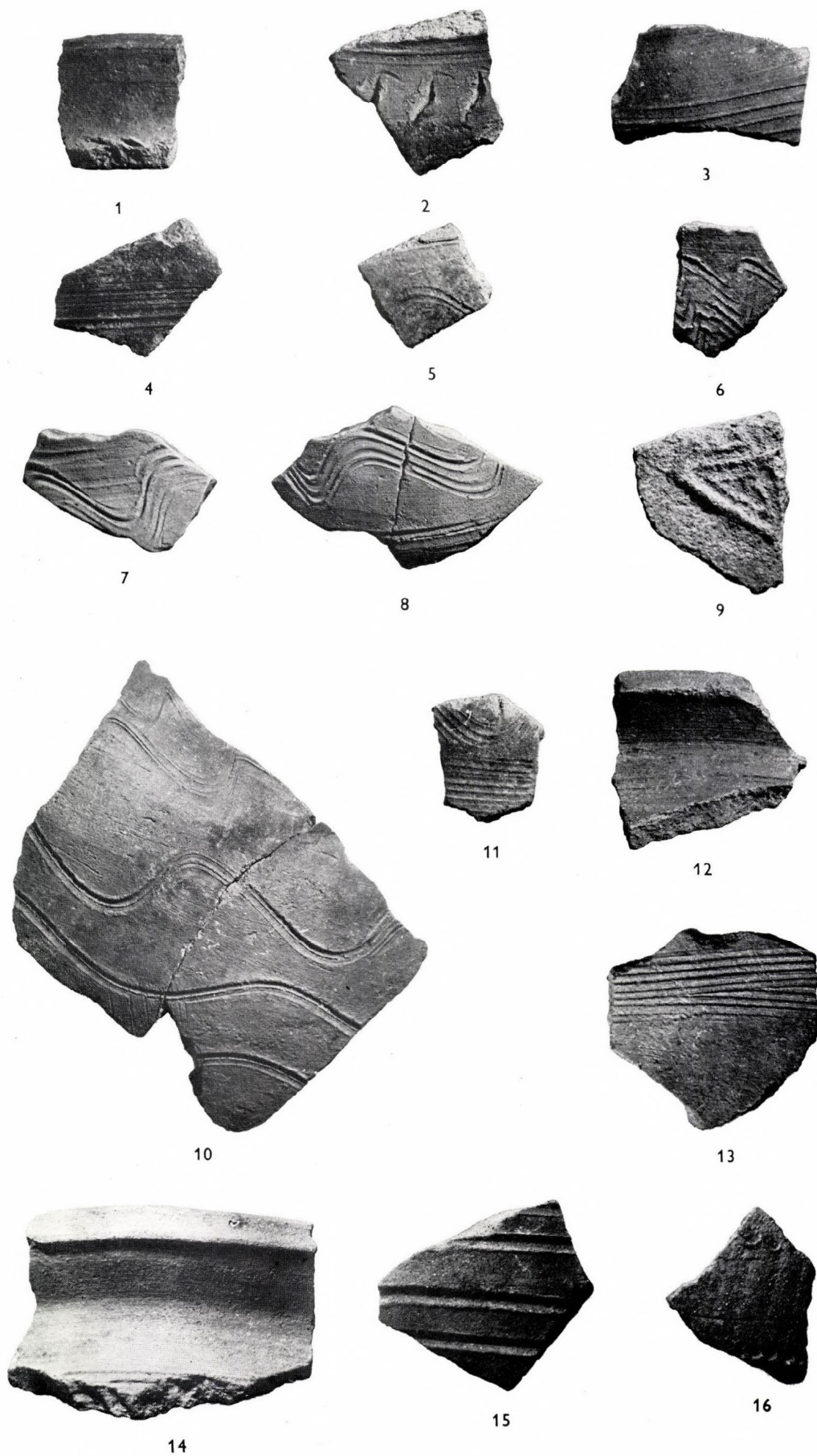
Az 1. árokban a két hosszanti irányú, fatörzsekből álló fal — az összeomlott maradványok szerint — összetartó, felfelé keskenyedő sáncprofilot mutatott, szélessége 180–250 cm között váltakozott. A 2. árokban csak egy-egy hosszanti irányú fatörzs maradványai voltak megfigyelhetők a két szélén, a köztük mért távolság 370 cm-es sáncszélességre mutat.

Az 1. árokban a sánc belső oldala mellett 130 cm-re kormos tüzelőhely nyoma került elő, korai Árpád-kori cserepekkel datálva, jelezvén a sánc korabeli járósíntjét (9. ábra 1–9).

A sánc összeomlott maradványait mindkét átvágás szerint 80–120 cm vastag, igen sok és nagy

8. Bernecebaráti-Templomhegy: a hatvani kultúra leletei = 1–5: 1. árok, a hatvani kultúra rétegéből; 6–11: 1–2. árok, az Árpád-kori sáncból

9. Bernecebaráti-Templomhegy: Árpád-kori edénytöredékek a sáncból = 1–9: 1. árok, a tüzelőhely mellett; 10–13: 1–2. árok, a sánc felső 1 m-es rétegéből; 14–16: 2. árok, a sánc belső oldala mellett 65 cm-ig

10. Bernecebaráti-Templomhegy: Árpád-kori edénytöredékek a sáncból = 1-10; 2. árok, a sánc aljából;
11-14: 1. árok, a sánc aljából

11. Bernecebaráti-Templomhegy: a templomerőd D felől

12. Bernecebaráti-Templomhegy: a templomerőd D-i, eredeti fala

folyami kavicsot, követ tartalmazó fekete földréteg borítja. Ez a réteg szerkezetileg semmiképpen nem tartozik a sánchoz, utólag került rá. Ezt mutatja az 1. árokban, a felső réteg alján feltárt Árpád-kori tüzelőhely is. Mivel ebben a felső rétegben is sok őskori és Árpád-kori edénytöredék volt, ugyancsak a Templomhegy kultúrrétegeiből származik. Ez a réteg azzal a talajegyenetéssel, feltöltéssel függhet össze, amit már fentebb említettünk. Eredetével kapcsolatban két lehetőséget vehetünk fel. A helyi hagyomány szerint a múlt század közepe után lovas katonaság állomásozott Bernecebarátiban és a Templomhegyen gyakoroltak volna (ezért nevezik „Lovardának” is).¹⁵ A második világháború előtti években pedig levante

gyakorlótér volt, és a mai lakosság is emlékszik rá, hogy talajegyenetés folyt a sáncon belül. Bármi is legyen azonban ennek a felső rétegnek az eredete, csakis a sánc rendeltetésének megszűnte utáni időben került mai helyére.

Az ásatás eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze.

A Templomhegy első települése a késői lengyeli kultúra idejéből származik, amit 30 cm-es réteg képvisel. Ezt követően a késői hatvani kultúra telepedett le, e korból 80 cm vastag réteg maradt ránk. Más őskori népek nem találtuk nyomát. Mivel mindkét réteg egyenes vonalban tart a meredek széléig, e két oldalon őskori sánccal aligha számolhatunk. A telep D-i végét lezáró mély árok felte-

13. Bernecebarát-Templomhegy: a templomerőd D-i, eredeti fala

hetően őskori eredetű és a legnagyobb valószínűséggel a hatvani kultúra népe ásta. Ugyanezen kultúra azonban a felszíni leletek alapján ítélve a Templomhegy II. részét is lakta, amit ugyancsak mély bevágás védett. A két rész egymáshoz való viszonyát csak további ásatással lehetne tisztázni, együttes területük 4,34 ha.

A következő réteg már az Árpád-korba vezet. A X., esetleg IX. században jelentős település volt a Templomhegyen. Ha volt erősítés ebben a korban, ismét csak a nagy árok felhasználásáról lehetett szó. A XI–XII., esetleg a XIII. században épült a ma is látható sánc, rekeszes faszerkezettel. További ásatások lennének szükségeseek ahhoz, hogy a belső telep őskori és Árpád-kori jellegét megismerjük. A II. részben a felszínen Árpád-kori cserép eddig nem került elő.

Jellegében teljesen elütő az eddigiektől az I. rész D-i harmadában levő, a templomot körülvevő kő-

várfal (11–13. ábra). A templomerődről okleveles adatunk nincs. A templom tornya középkori eredetű, első emelete három oldalán egy-egy lőrésablak van, a hajó barokk kori. A templom körül 1779-ben már felhagyott temetőt említenek. Az eredeti temetőkerítés részben ma is áll, a templomtól D-re eső, ívelő falon három lőrés látható. Ezen fal K-i végén, a templomhoz közel, másodlagosan befalazott kő van 1692-es évszámmal, ez állítólag a templom régi ajtajának szemöldökköve volt.¹⁶ A kerítésfal többi része erősen lepusztult, de helyenként 2 m magas omladéka még pár éve látható volt. 1973-ban azonban ezt a részt körben befalazták és az újonnan épített falban lőréseket is képeztek.¹⁷

Nyilván a korábbi temetőkerítés utólagos erősítésével állunk szemben, ennek korára azonban semmi közvetlen támpontunk sincs. Feltehetően késő középkori.

2. DIÓSJENŐ-CSEHVÁR

A várat és sáncát 1851-ben említik első ízben.¹⁸ 1889–1890 között *Könyöki József* járt a helyszínen, feljegyzéseket is készített,¹⁹ ezek azonban elvesztek. Egy rövid említés után²⁰ az 1930-as években *Mikszáth Gyula* foglalkozott a környék földrajzával, a sáncról és a tetőn levő gödörben található falmaradványokról is megemlékezett.²¹ Újabb futólagos említés után²² az 1950-es években *Patay Pál* járt a helyszínen, és a leírason kívül a várra vonatkozó történeti adatokkal is foglalkozott.²³ Végül *Gádor Judit* 1967. évi vázlatos felmérését és felszíni leletgyűjtését említjük.²⁴

A vár első említése 1290-ből származik. 1295-ben királyi várnagya Egyed fia, Sándor. A XIV. századból nem ismerünk adatot, 1389-ben csak Jenő birtokot említik, így feltehető, hogy a vár a XIV. sz. elején elpusztult. 1437-ben Zsigmond király Jenő falut Lévai Cseh Péternek adta zálogul, a várat azonban még itt sem említik. Ezután hamarosan újra felépülhetett, de nem tudjuk, hogy a Lévai Csehek vagy a husziták építették-e? Az első adat, egy 1456. évi oklevél, már mint álló várat említi, amelyet a huszita vezértől, Axamittól kellett visszaváltania Újlaki Miklósnak 2200 forintért. A vár rövidesen visszakerült ugyanezen összegért a Lévai Cseh család birtokába, Péter fia, László kezébe. A várat 1460-ban, majd 1470-ben említik utoljára, amikor már László fia, János birtokát képezi.²⁵

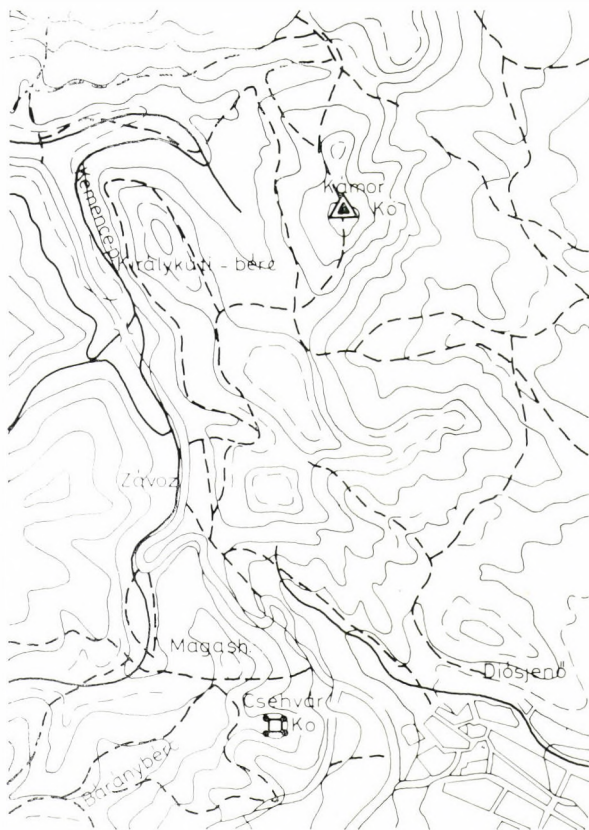
A Csehvár nevű hegy Diósjenő község felett, tőle Ny-ra, a Börzsöny hegység szélét jelentő Báránycsoktól a síkság fölé kiugró egyik keskeny gerinccel azonos. A végén természetesen eredetű kúp emelkedik, melynek tetején helyezkedik el a vár. A

hegy oldala rendkívül meredek, csak a valamivel magasabb Báránycsokkal köti össze egy keskeny hegynyereg. (14., 15. ábra). Fekvése az egész környéket uralja, messze ellátni róla, védelmi szempontból a fekvése kitűnő, nehezen megközelíthető. A hegy tszfm. 526 m, a község feletti relatív magassága átlagosan 260 m, egész területét erdő fedi.

A hegykúp lapos teteje jelentette a vár lakható területét, alakja ovális, átmérője 32 × 18 m, területe 0,05 ha (16. ábra). Több helyen bolygatott, különösen feltűnő egy 6 m átmérőjű gödör a DNy-i szélén. Mint azt *Gádor Judit* is megállapította, az itt talált téglá-, kő- és habarcs-töredékek kőépítményre vallanak, ugyanitt XIV–XV. századi cserpeket is talált. A felszínen egyéb falmaradványok nem találhatók, így alaprajzilag nem ismerjük a vár berendezését.

A plató szélé egyenes, meredeken megy át a lejtőbe, itt sáncnak, várfalnak nincs nyoma a felszínen. K-i szélén egy 7–8 m átmérőjű leszakadás van, ennek alsó részéről pedig D-i irányban egy kissé lejtő terasz kanyarodik, ami a D-i oldalon már elmosódott. Lehetséges, hogy ez volt az egykori feljáró a várba, a leszakadt rész pedig ez esetben a vár bejárata volt.

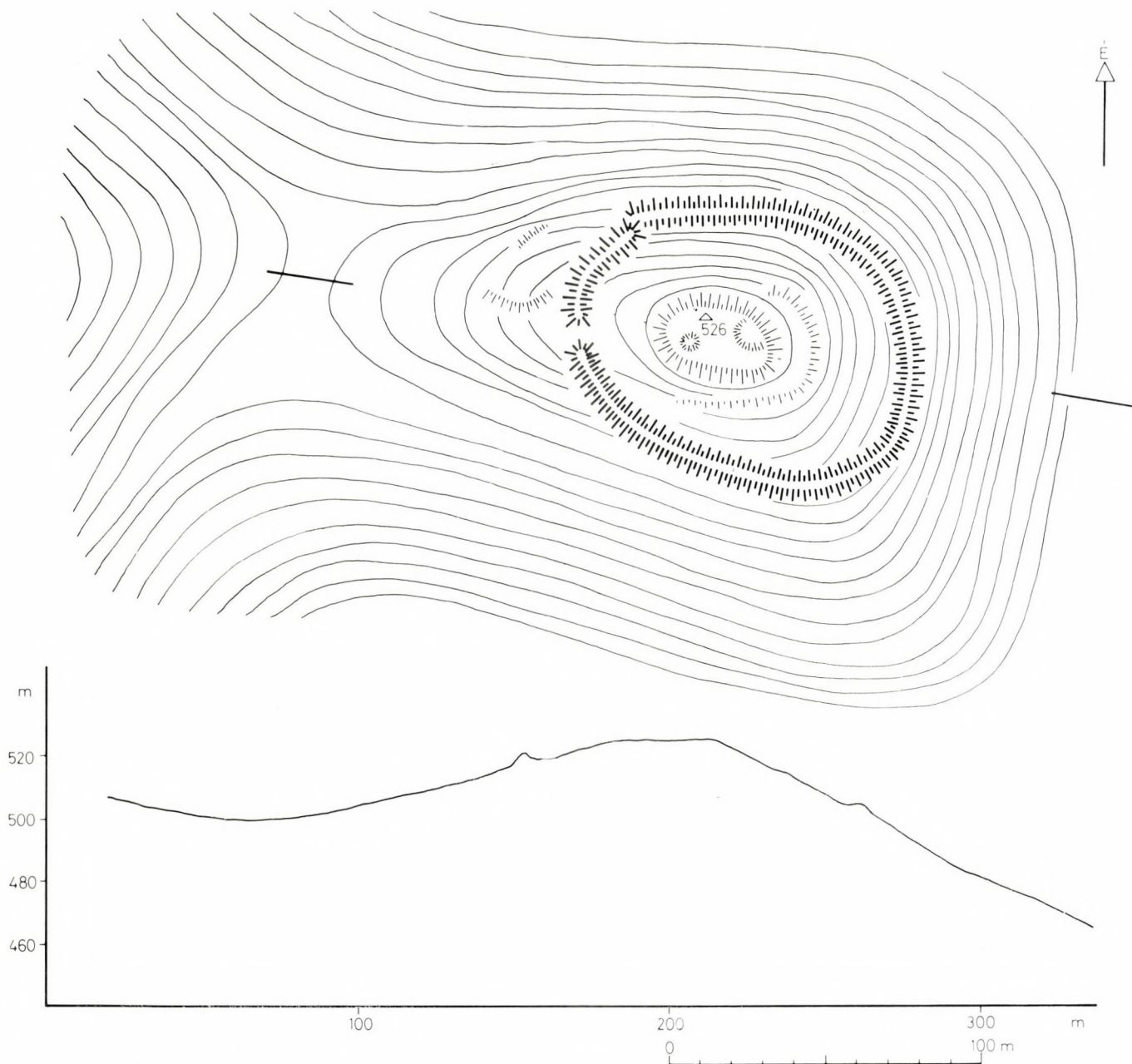
A vár felszínen is látható védelmét a meredekre levágott oldalú kúptető alatt 5–10 m-rel alacsonyabban fekvő, körbefutó sánc jelentette. A sánc belső magassága 0,5–1,00 m között váltakozik, külső oldala a hegyoldal rendkívül meredek oldalában folytatódik. A körsánc DK felé erősen lejt, a Ny-i bejárat rész kb. 15 m-rel magasabban fekszik. További, külső sánc nincs, de Ny felé, a kes-

14. Diósjenő-Csehvár és Kámar helyszínrajza;
 ▲ = földvár; □ = kővár; Ko = középkor

15. Diósjenő-Csehvár Ny felől

16. Diósjenő-Csehvár térképe

keny nyereg irányában két elmosódott terasz nyoma látható, esetleg a bejárat védelmét erősítették.

A körsáncsal bezárt terület legnagyobb átmérője 110 m, de épületek számára alkalmas területet

csak a középső kis kúptető jelenthetett, a vár teljes területe 0,76 ha.

Ásatás nem volt. A vár pusztulásának időpontját sem ismerjük, de a XVI. század közepén kezdődő török idők már aligha érte meg.

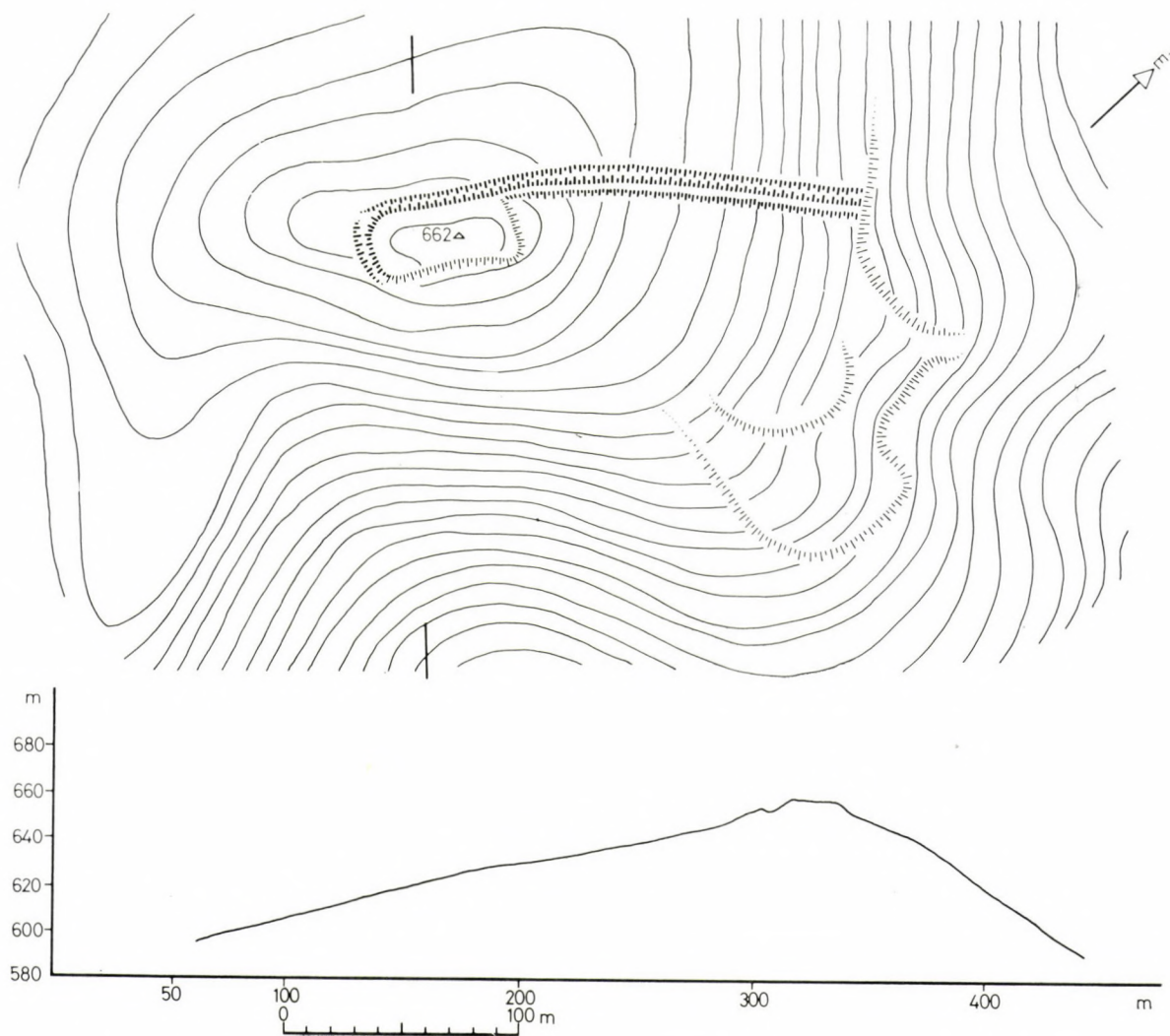
3. DIÓSJENŐ-KÁMOR

A várra vonatkozó egykorú írásos adatunk nincs. A történeti irodalomban első említése 1799-ből ismeretes.²⁶ 1826-ban *Mocsáry Antal* megkülönbözteti a felső és alsó várat, de kőfalakról és a ma is látható mélyedésekről is ír.²⁷ A múlt század közepén többen is említik a várat és ugyanott a kőfalakat.²⁸ 1889 körül *Könyöki József* járt a helyszínen,²⁹ feljegyzései azonban elvesztek. Két futólagos említés³⁰ után 1937-ben *Mikszáth Gyula* foglalkozik vele röviden, megállapításai azonban nem helytállóak. A közeli Csehvár történeti adatait tévesen a Kámorvára értelmezi, továbbá három nagyobb „várfalat” és egy „bástya” omladékát említi, a várfal technikája pedig szerint „mésszel ragasztott kőzettörmelék”.³¹ Utána már csak egy puszta említésről tudunk.³² Valamennyi irodalmi adat, amennyiben a vár leírását is adja, alapvetően félreismerte

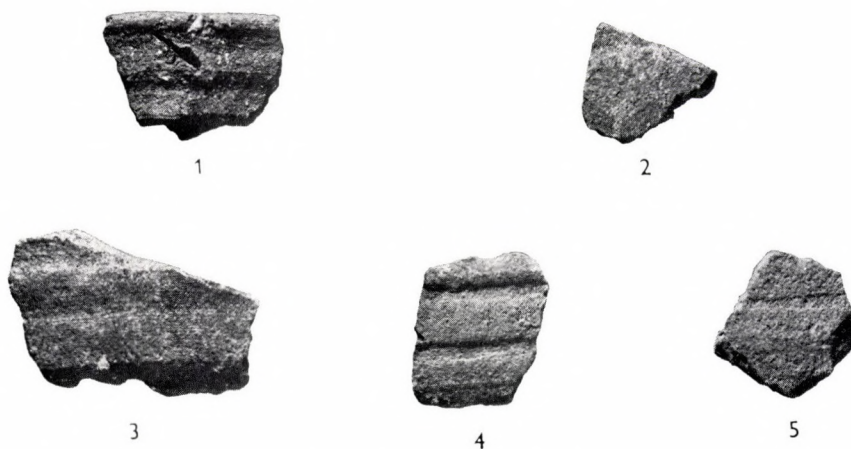
a hegy természetes kőzetének, a vulkáni eredetű andezit agglomeratum kibúvásait, amiket rakott kőfalnak tekintettek, ilyennek pedig nyoma sincs a felszínen.

Az 1950-es években *Patay Pál* járt a helyszínen és megadta a felső vár leírását.³³ 1965–1967 között *Gádor Judit* végzett felszíni kutatást ugyancsak a felső várban. Vázlatos térképet, részletes leírást készített, a Ny-i sáncárokban pedig Árpád-korinak meghatározott cserepeket gyűjtött.³⁴

A Kámorhegy Diósjenőtől É-ra, kb. 3,5 km-re fekszik, a Börzsöny hegység szélét képező hegység legmagasabbban kiemelkedő tagja, tszfm. 662 m, relatív magassága kb. 380 m. A hegy oldala K felé rendkívül meredek, helyenként sziklás, szakadékos, többi oldala valamivel lankásabb. Az egész hegyet erdő fedi (14. ábra).

17. Diósjenő-Kámor térképe

18. Diósjenő–Kámor: késő középkori leletek az alsó várból

A vár kétrészes: a felső, kisebbik rész a hegy-csúcson van, az alsó, nagyobbik rész pedig ettől ÉK-re, a hegyoldalban (17. ábra).

A felső vár alakja megközelítően téglalap, mérete 58×22 m. Felszíne kissé domború, sáncnak, várfalnak nyoma sincs a felszínen. DK-i oldalát rendkívül meredek hegyoldal jelenti, az alsó vár felé eső ÉK-i oldal pedig meredekre levágott. DNY és ÉNy felől aránylag lankásabb a hegyoldal, itt 2–3 m-rel lejjebb átlagosan 6 m széles árok övezi, mely egyenesen folytatódik az alsó vár ÉNy-i sánc-árkában. A felső vár felszínén falmaradványt vagy habarcsstöredéket nem találtunk. D-i végében a sziklába mélyen lenyúló, de betömődött, természetes eredetű kis nyílás van, ugyanígy az ÉK-i perem alatt közvetlenül, az oldalban is.

Az alsó vár az ÉK-i hegyoldal enyhén lejtő, el-laposodó részét foglalja magába. ÉNy-i részét a hegyoldal folytatása felől alacsony, alig észreve-hető sánc és előtte széles árok védi, utóbbi a felső vár árkanak egyenes folytatódása. Ez a védelmi

vonal 150 m hosszúságban erősen lejt, majd a hegy-oldal hirtelen meredekké váló részénél megszakad. A meredek hegyoldal feletti, szeszélyesen kanyargó perem jelenti a továbbiakban az alsó vár ÉK-i, K-i és DK-i, erődítésnyom nélküli szélét. D-i oldalát a meredek hegyoldalban a felszínen nem lehet pon-tosan megállapítani, de feltehetően a felső vár K-i sarkához futott fel.

Az alsó vár belső területe ÉK-i irányban erősen lejt, viszonylag egyenes rész elsősorban az ÉK-i perem közelében van. Egy terasz is látható, való-színűleg mesterséges. A felszínen eléggé jellegtelen, kb. a XIV–XV. századba³⁵ helyezhető edénytöre-déket találtunk (18. ábra), más korszak nem volt képviselve. Habarcsos fal maradványát itt sem észleltük. A felső vár területe 0,13 ha, az alsó váréval együtt 2,04 ha.

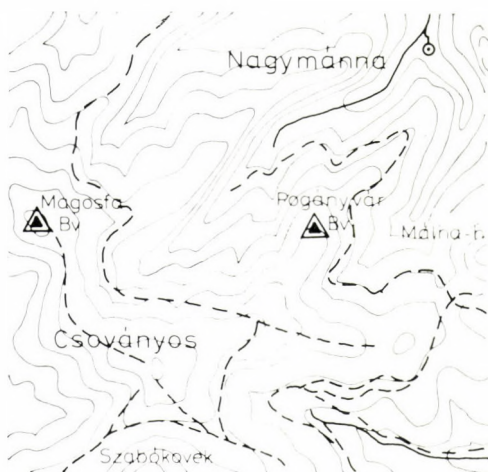
A vár korára csak a felszínen gyűjtött cserepek adnak kevés felvilágosítást. *Gábor Judit* a felső vár-ból Árpád-kori cserepeket említ, magunk az alsó várban csak késő középkoriakat találtunk.

4. DIÓSJENŐ–POGÁNYVÁR

A sáncvárra a legkorábbi írásos adatunk három kéziratos határjárási térkép az 1781–85 közötti idő-ből, amelyeken feltüntetik a sáncokat.³⁶ Minden kö-zelebbi adat nélkül később is említik.³⁷ 1889–1890 között *Könyöki József* járt a helyszínen,³⁸ feljegyzései azonban elvesztek. A sáncvár utolsó ismert említése ugyancsak tőle származik.³⁹ Az 1950-es években *Patay Pál* járta be a területet.⁴⁰ E munka szerzőinek figyelmét első ízben *Vastagh Gábor* hívta fel a sáncra 1967-ben, személyes útmutatása mellett.

A Pogányvár nevű hegy Diósjenőtől Ny-ra, kb. 5 km-re, a Csoványos tömbjétől ÉK-re kinyúló

gerinc végét foglalja magába (19., 20. ábra). A gerinctől keskeny, bemélyedő, természetes eredetű nyereg választja el, amiből kb. 10 m-es meredek oldal vezet fel a hegy legmagasabb pontjára. A hegyet ÉNy felől a Rózsa-patak, DK felől a Po-gány-patak völgye kíséri, igen meredek oldalak-kal, ÉK felé pedig erős lejtővel, az említett két patak találkozásánál ér véget. A hegy felső részé-nek, ahol a sáncvár is van, tszfm. 826 m, a két pa-tak feletti relatív magassága átlag 330 m. Fekvése a védelem szempontjából előnyös, de nem ural-kodó. Szűk völgyek és szomszédos, hasonló magas-

19. Diósjenő–Pogányvár és Kemence–Magosfa helyszínrajza;

▲ = földvár, Bv = késő bronzkor

ságú hegyek között félreeső helyet foglal el. Az egész területet erdő fedi.

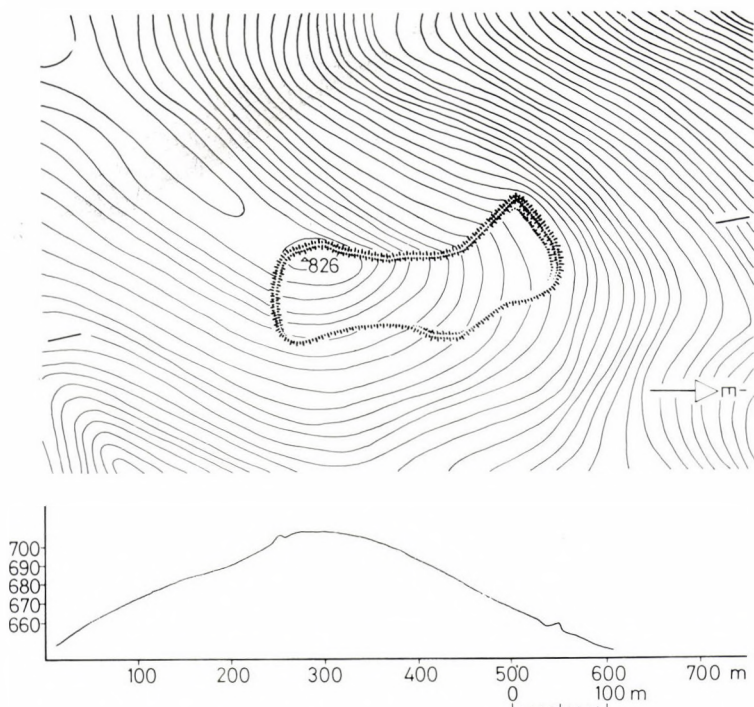
A sáncvár legmagasabb pontját DNy-i sarka jelenti, a hegynyereg felől. Innen ÉK-i irányban, a meredek lejtőn helyezkedik el a telep, hosszan elnyúló, aránylag keskeny alakban. A sánc teljesen körbeveszi (21. ábra). A hosszú Ny-i és a rövid É-i, illetve D-i oldalán jó fenntartású, belső magassága átlag 1 m. Az É-i oldalon belső árok is kíséri. A K-i oldal széle alatt a hegyoldal még meredekebbé

válík, csak középtájon figyelhetünk meg rövid szakaszon alacsony sáncot, egyébként csak terasz, illetve perem alakjában maradt fenn. Lehetséges, hogy az itteni sánc a telep belsejének meredek lejtője felől már feltöltődött. A sánccal körülzárt terület hossza 320 m, szélessége 70–100 m között váltokozik, területe 2,71 ha.

A belső terület a meredek lejtő miatt nemigen alkalmas településre, ezért több teraszt is építettek. Ezek nyomokban ma is elég jól kivehetők, de fel-

20. Diósjenő–Pogányvár DK felől

töltődésük miatt a felszínről nehéz megállapítani az összefüggéseket.

A sánccal kerített belső területen a felszínen sok cserepet gyűjtöttünk, valamennyi meghatározható

töredék a Kyjatice-kultúrából származik (22. ábra).⁴¹ Ezek alapján a sáncvár a késő bronzkorban keletkezett.

5. DRÉGELYPALÁNK–DRÉGELYVÁR

A várban régészeti ásatás nem volt. A történeti irodalomban korán feltűnik, az elmúlt 150 év alatt sokan foglalkoztak vele. Az irodalom áttekintését azonban most nem tartjuk feladatunknak.⁴²

A vár első okleveles említése 1285-ből ismeretes, akkor a Hont-Pázmán családé. 1311–1321 között Csák Máté birtokolta, utána Hont vármegye székhelye. 1328 és 1366 között három várnagyának nevét ismerjük. 1390-ig királyi vár, azután a Tary családé. 1424-ben Zsigmond visszacsereéli, majd 1438-tól az esztergomi érsekségé lett. A török időben végvár volt, de 1552-ben a török elfoglalta, és azóta romos.⁴³

A vár a Börzsöny ÉK-i szélén, magas, meredek oldalú hegy tetején van, tszfm. 444 m, relatív magassága kb. 230 m. D felől alacsonyabban fekvő hegynyereg csatlakozik (23. ábra). A vár szűk bejárata a D-i oldalon sziklába vájt lépcsőkből áll. Hosszan

elnyúló alaprajzú, É-i végén még több méter magasan álló, két félköríves kiugrással. A körbefutó várfal alapozása helyenként ma is áll, belül épület-alapfalak látszanak. Középen kisebb, kikövezett szögletes mélyedés (ciszterna?), DK-i sarkában pedig két mély pince van a sziklába mélyítve. A vár átmérője kb. 80×24 m (0,14 ha), területének nagy részét áttekinthetetlen bozótos erdő fedi (24–26. ábra).

A D-i oldalon a hegynyereg felől hosszabb, egyenes plató csatlakozik a várhoz, hasonló, bár lejtősebb felület figyelhető meg az É-i vége alatt is, a többi meredek oldal felett pedig elmosódott terasz nyomai láthatók. A felszínen ugyan nyoma sincs erősítésnek, de feltételezzük, hogy az utóbbi területek is a várhoz tartoztak és legalábbis palánkkal voltak körbevéve.⁴⁴ A vár teljes területe az utóbbiakkal együtt kb. 0,42 ha lehetett.

22. *Diósjenő-Pogányvár*: késő bronzkori leletek a belső területről

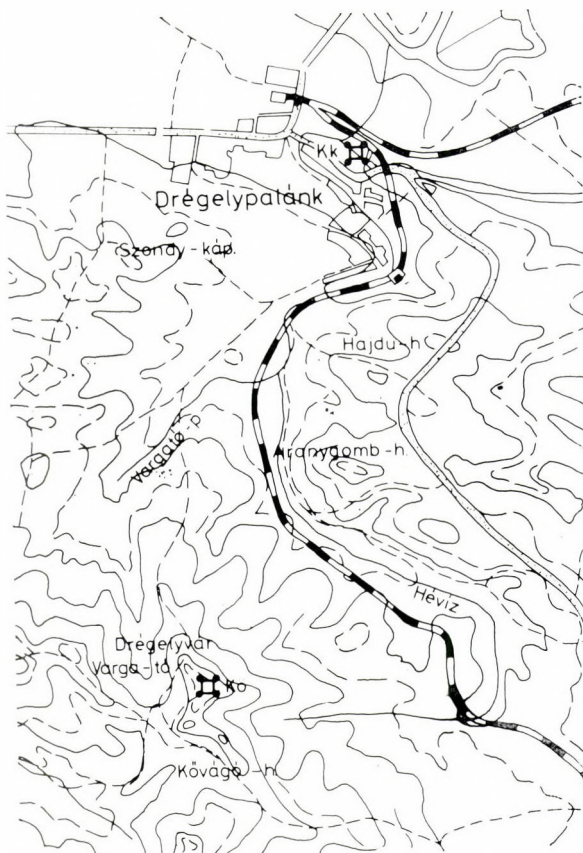
6. DRÉGELYPALÁNK VÁRA

A törökök 1575-ben a falu területén, a templom körül várat építettek. 1593-ban a magyarok elfoglalták, és végvárként szerepelt tovább. 1663-ban a török ismét elfoglalta, a vár ekkor elpusztult.⁴⁵

A várnak nyoma sincs a felszínen. Helyét a régi ábrázolások alapján nagy vonalakban azonosítani lehet a község kiemelkedő részén, a templom körül, tszfm. 150 m, relatív magassága 10 m (24. ábra). Méretére nincs közelebbi adatunk, de a nagyobb

alapterületű várak közé tartozott, alaprajza négyszögletes. Erődítése mindkét egykorú ábrázolása szerint egy bástyákkal megerősített, belső kővárfalból állt, amely a falut is magába foglalta a templommal együtt, kívül pedig palánk kerítette. Néhány éve a templom északi oldalán, a domboldal peremén, meszesgödör ásásakor elszenesedett faoszlopokat ástak ki,⁴⁶ lehetséges, hogy az egykori erődítés maradványai voltak.

23. Drégelyvár és Drégelypalánk helyszínrajza;
 □ = kővár; Kő = középkor; Kk = késő középkor

7. HONT VÁRA

A vár névadója, Hont és testvére, Pázmány, a Képes Krónika szerint Géza fejedelem idejében már a magyarok között élt, és ispáni rangot kapott.⁴⁷ A krónika magát a várat ugyan nem említi, de feltehető, hogy ekkor már fennállott. 1156-ban és 1232-ben említik a honti főesperességet, ami a hely fontosságára utal.⁴⁸

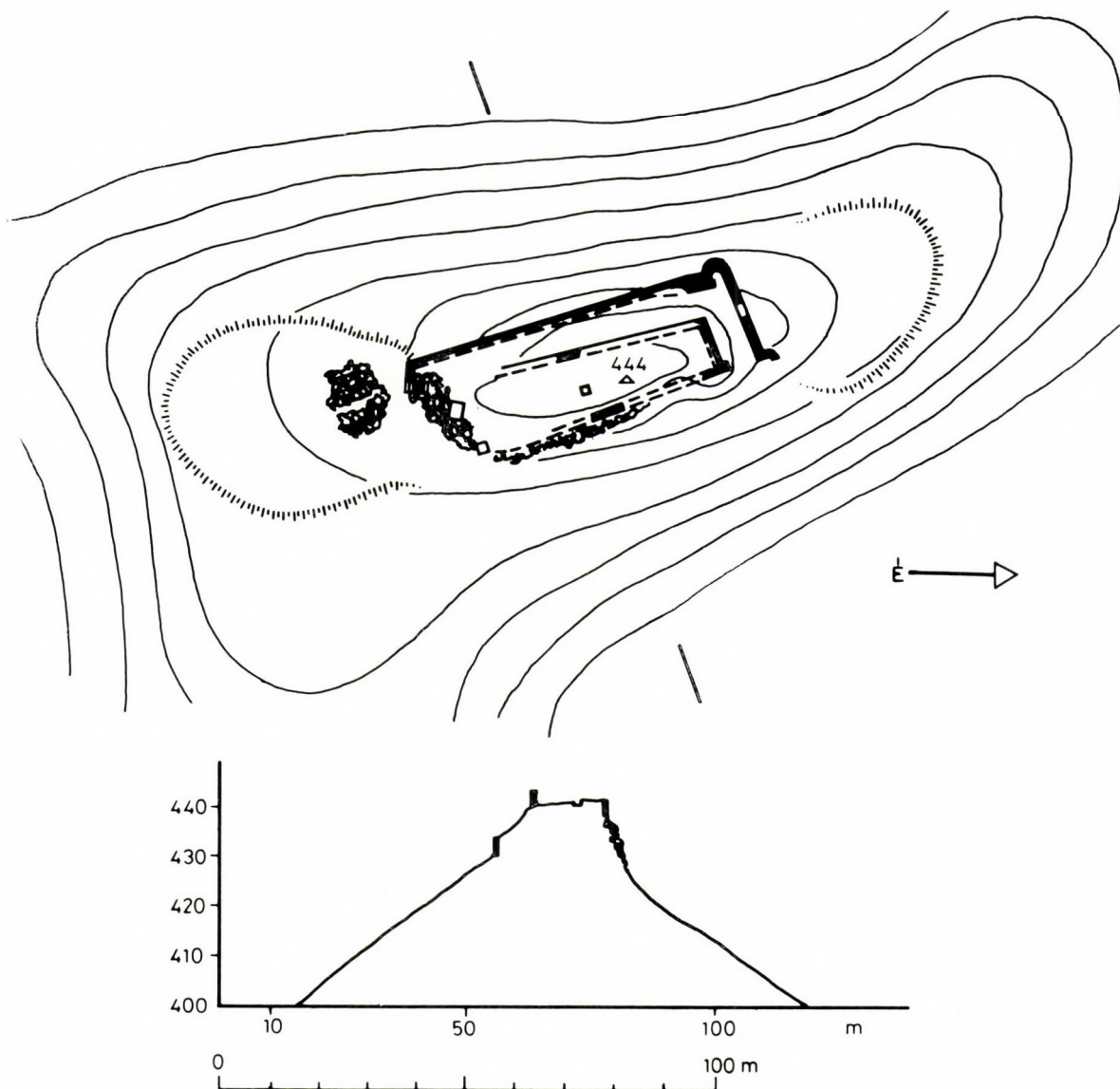
A vár első említése 1218-ból,⁴⁹ majd 1231-ből ismeretes. Ezután 1358-ig sokszor találkozhatunk vele, de mindig úgy, hogy a király egy-egy várbirtokot eladományoz. 1284-ben már maga Hont falu is magánbirtokba kerül, ebből nyilvánvaló, hogy a vár végleg elveszti jelentőségét.⁵⁰ A XIV. sz. második felétől kezdve többet nem olvashatunk róla, bár a község élete a mai napig folyamatos volt.

A vár helyének emlékét a helyi hagyomány megőrizte. *Höke Lajos* 1872-ben,⁵¹ majd 1889-ben⁵² az árok hangsúlyozásával említi. 1896-ban *Reiszig Ede* ugyanezeket az adatokat ismétli, minden közelebbi részletezés nélkül.⁵³ Századunk első éveiben *Soós Elemér* járt a vár területén, véleménye szerint az Ipoly egykor körülfolyna.⁵⁴ 1951-ben *Patay Pál* vég-

zett terepbejárást a környéken, és ő is a „Szög”-ben tétélezte fel a vár helyét.⁵⁵

Hont vára a Börzsöny É-i végében, a hegyek lábánál, az Ipoly árterébe benyúló, lapos félszigeten van, amelyet Ipoly-Szögnek is neveznek (27., 28. ábra). Az Ipoly jelenlegi medre 4–500 méterre húzódik, de a ma is gyakran víz alatt álló mocsaras árterület majdnem körbeveszi. A félsziget tszfm. 140 m, relatív magassága átlag 10 m. D felől alacsony dombos vidék csatlakozik, majd kb. 1 km után a magasabb hegyek kezdődnek.

A vár területe ma Hont község É-i szélét jelenti (29. ábra). Házakkal és gazdasági épületekkel sűrűn beépített, csak a szűk udvarok és a kis konyhakertek engednek némi áttekintést a várról. A vár keletkezése óta fennálló folyamatos lakottság a felszínről teljesen eltüntetett minden erődítést. Egyedül a félsziget fekvése és a hegyek felől védő, egykor mély árok ma is látható nyoma támasztotta alá a helyi hagyomány megállapítását. Erősen elpusztult állapota miatt a felszíni nyomok alapján csak többméteres eltérést jelentő hibalehetőséggel írhatjuk le adatait:

24. Drégelypalánk–Drégelyvár térképe

Alakja hosszúkás, lekerekített sarkú téglalap. Mindkét hosszanti oldala középen kissé elkeskenyedik, de ez valószínűleg újkori bolygatás következménye. Két átmérője 123 m, illetve 55–75 m, területe 0,75 ha. Az egész belső rész sűrűn beépített, É-i irányban kissé lejt, a végén ismét vízszintes. Oldala körös-körül meredek, de az újkori bolygatások miatt ez nem állapítható meg mindenütt egyértelműen.

Az 1972. évi ásatás lehetőségeit a fent leírt körülmények erősen korlátozták, mégis a várra vonatkozó legfontosabb kérdésekre sikerült feleletet kapnunk:⁵⁶

Az I. árok rétegződése jól mutatta a vár D-i szélét, ami a magas feltöltődés miatt a felszínről ma

már nem látható. Ugyanezt a célt szolgálta a III. árok. Utóbbi helyen, az utca bemélyedő vonalában, ma is jól érzékelhető az egykori várárok, amelynek a természetes homokrétegbe meredeken bevágott felső szélét sikerült pontosan megállapítanunk (30. ábra). A vár megszűnte utáni feltöltődés lassú folyamat lehetett, mert az árok töltésében néhány vízszintes vagy alig lejtő, sötét, 5–10 cm vastag réteget is megfigyelhettünk. A feltöltődésben egy malomkő is előkerült, három-négy darabra törve hevert vízszintesen. Átmérője 47 cm, vastagsága 6 cm, középen kis lyukkal.⁵⁷ Közelebbi korára nincs adatunk.

Megkíséreltük a sziget É-i végében is megkeresni a vár szélét (IX. árok), itt azonban újkori feltöl-

25. Drégelypalánk–Drégelyvár bejárata

26. Drégelypalánk–Drégelyvár: falmaradvány

tést találtunk. A vár eredeti széle beljebb lehet, ennek helyén azonban lakóházak állnak.

Az említett kutatóárkokban magára az erődítésre még nem kaptunk semmi adatot. Annál eredményesebb volt ebből a szempontból a vár DK-i sarkában ásott IV. kutatóárkunk. A félsziget oldala itt látszott a legépebbnek, így az erődítés nyomait is itt lehetett leginkább keresni. A vár szélén itt álló lakóház és az alul nekiépített ház és pince miatt itt sem volt lehetőség teljes átvágásra, ennek ellenére az erődítés lényegét megismerhettük:

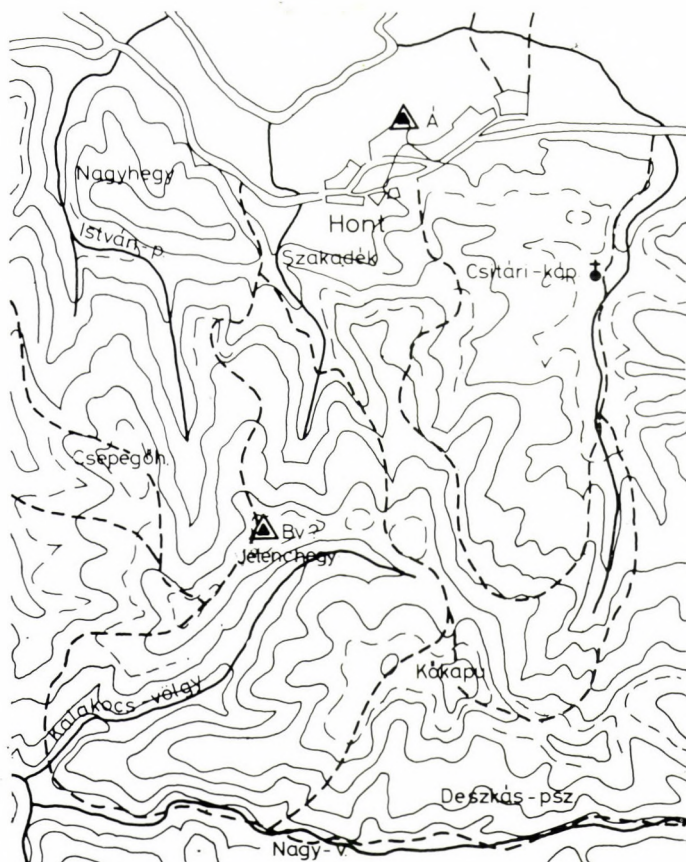
A mai felszín alatt 70 cm-re kezdődött a sánc belső gerendafalának a maradványa. A teljesen elszenesedett gerendák vízszintesen, közvetlenül egymáson feküdtek, összesen hat került elő (a rajzon bemutatott É-i metszetben a legfelső hiányzott) (31–33. ábra). Az így kialakított fal megmaradt magassága 70 cm volt. A gerendák oldala egyenes, sima volt, tehát fejszével, bárdal faragottak. Szögletes, hosszúkás becsapolásokat találtunk egymás alatt, ezekbe csatlakoztak a sánc belsejében levő összekötő, keresztirányú gerendák, egyenesen bevágott csappal. Utóbbi gerendákból legfeljebb 60 cm hosszú maradványokat találtunk eredeti helyükön.

A sáncnak ez a belső gerendafala a vár belső területe felé erősen eldőlt, a keresztgerendák kissé kicsúsztak, jelezvén, hogy a gerendafal a vár belső területe felé eredetileg szabadon, függőlegesen állt.

A külső oldalon már sokkal rosszabb állapotban maradt ránk a sáncszerkezet. Négy vízszintes, de egymás mellett fekvő gerenda került elő, az egykori felszínnek megfelelően kissé lejtő helyzetben. Ezek képezhették a külső oldal függőleges gerendafalát, a pusztuláskor azonban kifelé dőltek és a lezúduló belső töltés alá kerültek. A sánc kifelé dőlését tanúsítja a lejtőn talált további sok faszénmaradvány is, de ezek között összefüggő gerendarészleteket már nem találtunk.

A belső, épen előkerült gerendafal és a külsőnek leomlott maradványai között is sok faszén került elő, néha kisebb gerendadarabok is, de ezekből semmilyen összefüggő képet nem sikerült kapni. Néhol, nagyobb területen, baltacsapásokból eredő forgácsok és vékony gallyak is feküdtek, ugyan- csak elszenesedve.

A belső, ép gerendafal alatt az egyik legalsó, keresztirányú gerenda a vár belső területe felé folytatódott, de a lakóház közelsége miatt nem sikerült végig feltárni. Feltételezzük, hogy az egész

27. Hont vára és Jelenchegy helyszínrajza;

▲ = földvár; Bv = késő bronzkor; Á = Árpád-kor

faszerkezet talpgerendákon nyugodott, és utóbbi ennek a maradványa.

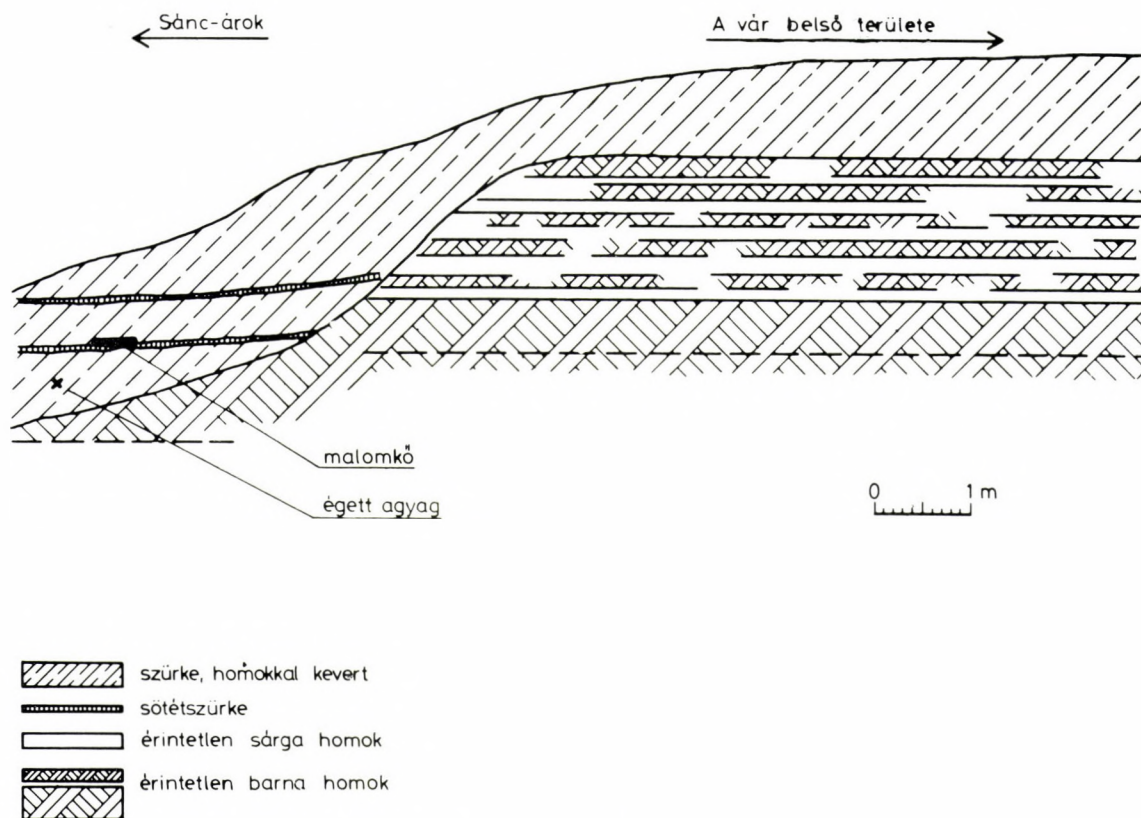
Az egész faszerkezet végig egységes, vörösre égett, laza homokréteg alatt volt, amely a mai felszínig tart, csak egy nagyobb újkori beásás zavarta meg a felső részét. Ez a homokréteg jelentette a két gerendafal közötti rész feltöltését, ami azonban csak a lejtőre omlott alakjában maradt ránk. Egy kifej-

lett őstulok (*Bos primigenius* Boj.) szarvcsontjának töredéke,⁵⁸ továbbá néhány kisebb, ököl nagyságú, salakosra kiégetett földrög, kormos, égett földdarabkák, kis faszéndarabkák is voltak benne, a felszín alatt 15 cm-re pedig egy bélyeges edényfenék töredéke (36. ábra 1). Az egyik égett rögön egy kis vékony ág lenyomata látszott. Legalul sötétszürke, kormos földréteg volt, de az alján az

28. Hont vára látképe ÉNy felől

30. Hont vára: a várárok felőli oldal keresztmetszete (III. árok)

égés legkisebb nyoma nélkül. A legalsó gerendák alatt már az érintetlen homok következett, ugyan- csak égés nyoma nélkül.

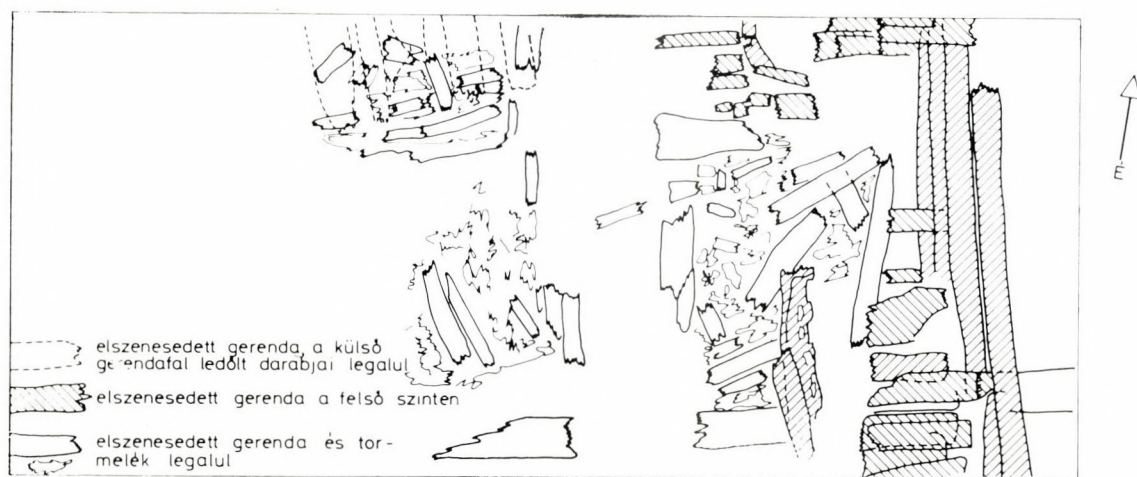
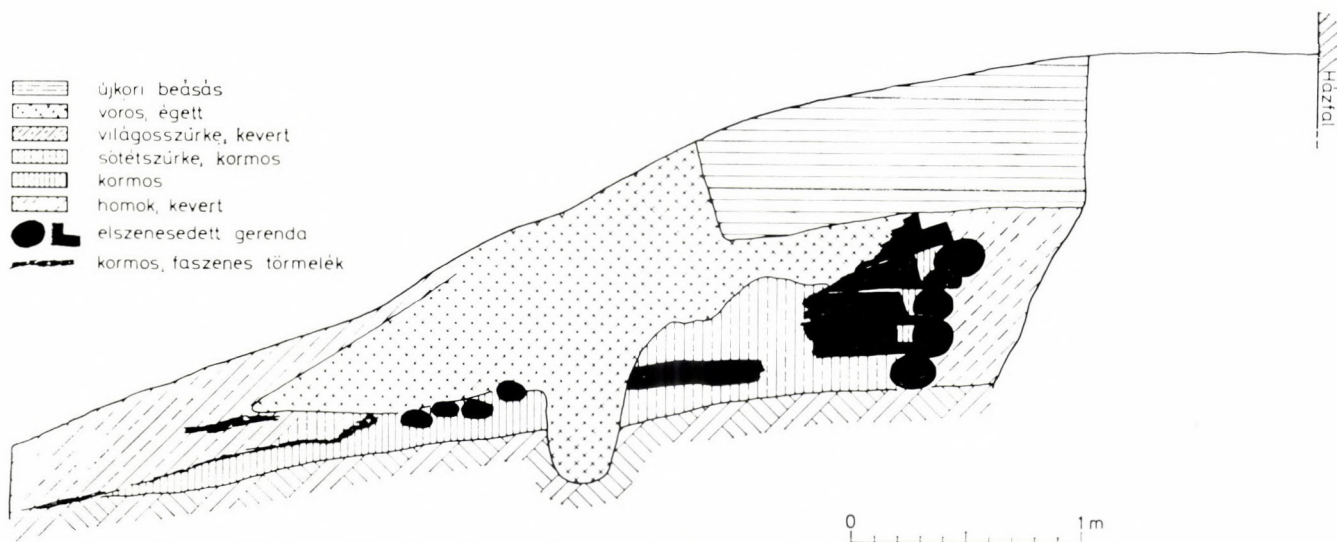
A sáncszerkezet a következőképpen rekonstruálható (34. ábra):

Vízszintesen egymásra rakott gerendákból két függőleges falat képeztek ki, melyek egymástól kb. 1,70 m-re, párhuzamosan haladtak. A két falat belülről keresztirányú gerendafalakkal kötötték össze, utóbbiakat becsapolva a függőleges falakba. Valószínű, hogy legalul a vár belső területébe benyúló keresztirányú talpgerendákon nyugodott az egész faszerkezet. Így kazették sorát építették fel, egy-egy kazetta hossza — a feltárt szakasz szerint — kb. 140 cm volt, majd a belső űrt a helyi homokos talajjal töltötték fel. Az így nyert, kívül-belül függőleges fal magasságára és a felső rész kiképzésére semmi adatunk sincs.

A sánc pusztulása tűzzel függ össze, a végig elszenesedett gerendák, a belül előkerült famaradványok és a vörösre kiégett homok ezt egyértelműen bizonyítják. A tüzet azonban semmiképpen sem lehet — mint azt más lelőhelyekkel kapcsolatban az irodalomban néha felvetik — szándékos kiégetéssel kapcsolatba hozni, amit az égés után is teljesen lazán maradt homok is kizár.

A sánc maradványairól még két helyen szereztünk tudomást a helyi lakók elbeszélése alapján. A IV. ároktól É-ra, 15–20 m-re, a meredek szélén ugyancsak sok faszenet találtak, a faszerkezet maradványa tehát a vár DNy-i oldalán egy kis szakaszon még követhető lenne, de ma már igen nehezen hozzáférhető a házak és gazdasági épületek miatt. A másik hely a vár K-i szélé, ahol kb. 1970-ben dózerrel legyalulták a sziget szélét. A felszínen sok vörösre égett földdarabot találni, valószínű, hogy ezek is a sáncból származnak.

A vár belső területén csak két helyen volt lehetőségünk próbaásatásra. A DNy-i sarokban, közel a sáncátvágáshoz, a II. és V. árok által (35. ábra) egy kisebb gödörnek, mellette pedig 8 cm vastag, tiszta égett gabonából álló rétegnek kis részletét sikerült feltárni, amely tiszta búzából (*Triticum aestivum* L.) állt, csak egészen kevés zab és gyommag volt még benne.⁵⁹ A gabonaréteg alján az érintetlen talaj vékonyan vörösre égett. A legalsó rétegben szarvasmarha (*Bos primigenius* f. *taurus* L.) csontok kerültek elő: egy fiatal állat koponyatöredékei és egy hátulsó lábközepcsont (metatarsus) diafizise, továbbá egy medencecsont-töredék, a házisertést (*Sus scrofa domestica* L.) pedig egy fiatal állat combcsontja képviselte.⁶⁰ Mindkét objektum fel-

31. Hont vára: a sánc átvágása (IV. árok)

tárásakor cserepeket is találtunk (36. ábra 2; 37., 38. ábra).

Ennél kevesebb eredményt hozott a vár É-i vége felé ásott VII. és VIII. sz. kutatóárokunk. A talaj mindkét helyen újkori bolygatásokkal erősen zavart volt, de a kis részletében megmaradt kultúrretegben további edénytöredékeket találtunk (36. ábra 3–6).

Az edénytöredékek az Árpád-korba⁶¹ tartoznak, többnyire bekarcolt vízszintes vonalakkal díszítettek. A sánc vörös rétegéből a felszín alatt 15 cm-re egy jellegtelen bélyeges edényfenék töredéke volt (36. ábra 1). A sáncátvágás közelében ásott kutatóárokban a gödör tartalma zárt leletanyagnak számít, egy hullámvonal-díszes töredék kivételével egyszerű vízszintes vonalakkal díszítettek (38. ábra 1–10). Mellette, a gabonaréteg felett, a felső 100 cm-ben néhány újabb kori mellett sok Árpád-kori edénytöredék volt (37. ábra 1–4, 6, 8–11). A

hullámvonal díszítésűek a XII. században háttérbe szorultnak,⁶² ezért az Árpád-kor korai szakaszába tartoznak. A XI–XII. századra vall egy fogaskerék mintájú töredék is (37. ábra 11).⁶³ Ugyanitt 100 cm-en alul, jól elkülöníthető rétegben, amely a mellette levő gödörrel függ össze, már csak Árpád-koriakat találtunk (37. ábra 5, 7), jelezvén a gabonaréteg korát is. Ennek közelében, egy újabb korban megbolygatott részben, ugyancsak előkerült egy fogaskerék mintájú edénytöredék (36. ábra 2). A többi edénytöredéket a vár É-i végében ásott kutatóárok eredményezte, ezek az eddigiekkel azonos jellegűek (36. ábra 3–6).

A leletanyag az Árpád-koron belül a korai és későbbi szakaszt egyaránt mutatja, ami a terület állandó lakottsága mellett szól. A sáncban talált bélyeges edényfenék töredéke nem jellemző, ennek alapján nem lehet az építés időpontját közelebbről meghatározni. Mivel a magyarság itteni letelepedé-

32. *Hont vára*: a sánc elszenesedett gerendaszerkezete

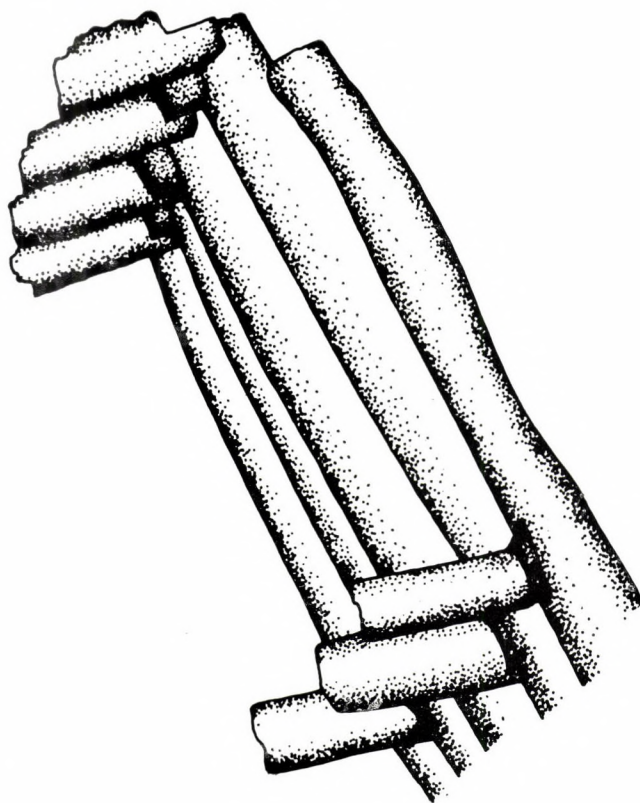
sével legkorábban a X. század közepétől számolhatunk, Hont vezér pedig a krónika szerint az 1000 körüli években élt, a vár első építésének idejét a X. század 2. felébe, méginkább a X–XI. század fordulója körüli évekre tehetjük.

Megkíséreltük az ispánsági várhoz tartozó egykori templom helyét is meghatározni. A község ma álló temploma 1775-ben épült. A helyi hagyomány szerint azonban a mai „Fölvégi kápolna” (tkp. szentképtartó oszlop) helyén állt a régi templom. A község lakói szerint pár éve az itt álló óvoda udvarának süllyesztésekor és az országút építésekor embersontokat találtak.

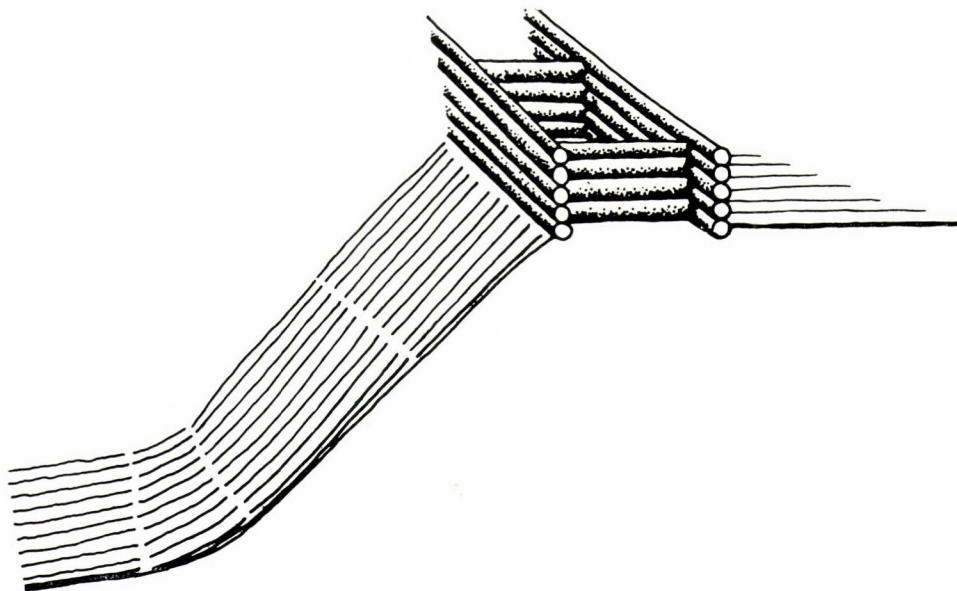
A helyi hagyományt erősítik meg a honti plébánia iratai is, amelyek szerint a régi templom az egy-

kori iskola (ma óvoda) épülete mellett állt. 1775-ben, az új templom építésének évében bontották le a régit, alapfalai azonban még 1818-ban is látszottak.⁶⁴

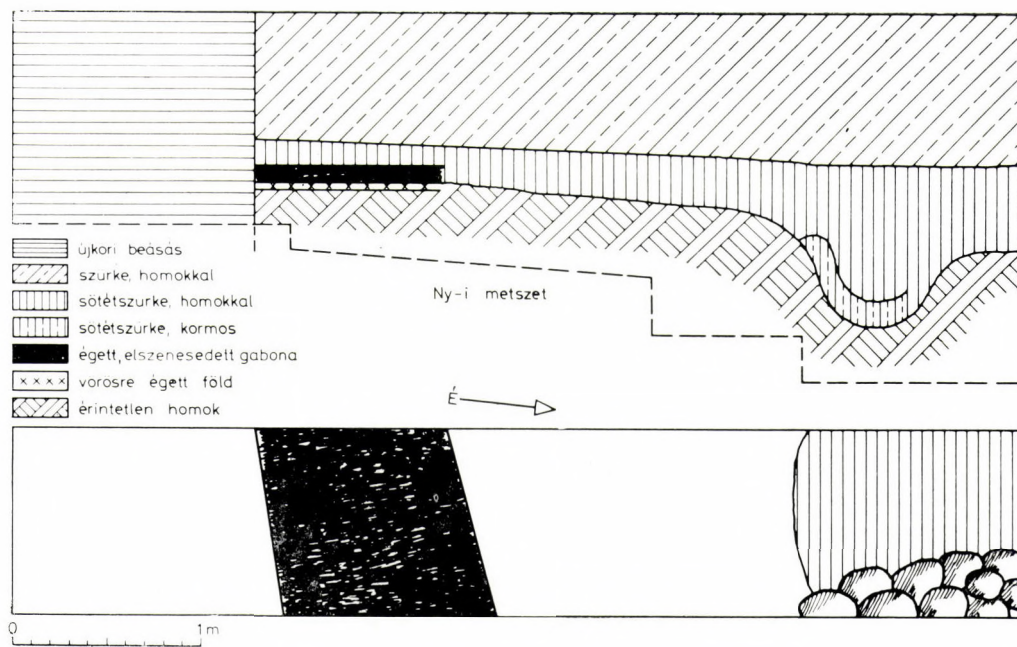
A „Fölvégi kápolna” környékét a legújabb korban erősen átalakították, a talajszintet süllyesztették. Csak a kápolna körüli, alig 10–15 m átmérőjű terület látszik még érintetlennek. Az itt húzott két keskeny kutatóárokban csak néhány embersont került elő, másodlagos helyzetben. Utóbbiak és a már ismertetett adatok alapján valószínűsíthetjük, hogy a régi templom valóban ezen a környéken állt, és feltehetően ez lehetett az ispánsági vár korában állt főesperességi templom, körülötte a temetővel.

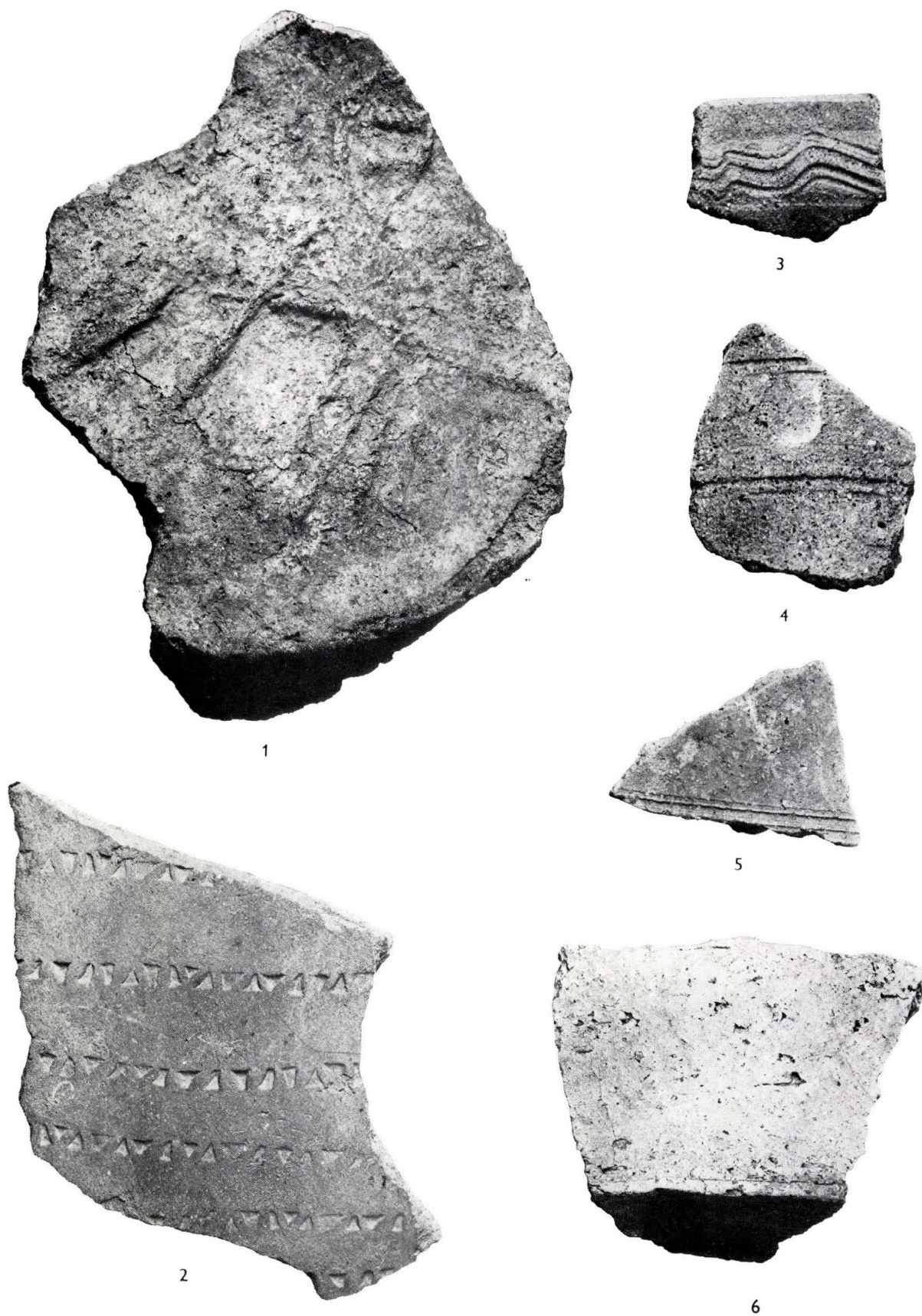
33. *Hont vára*: a sánc elszenesedett gerenda szerkezete felülről

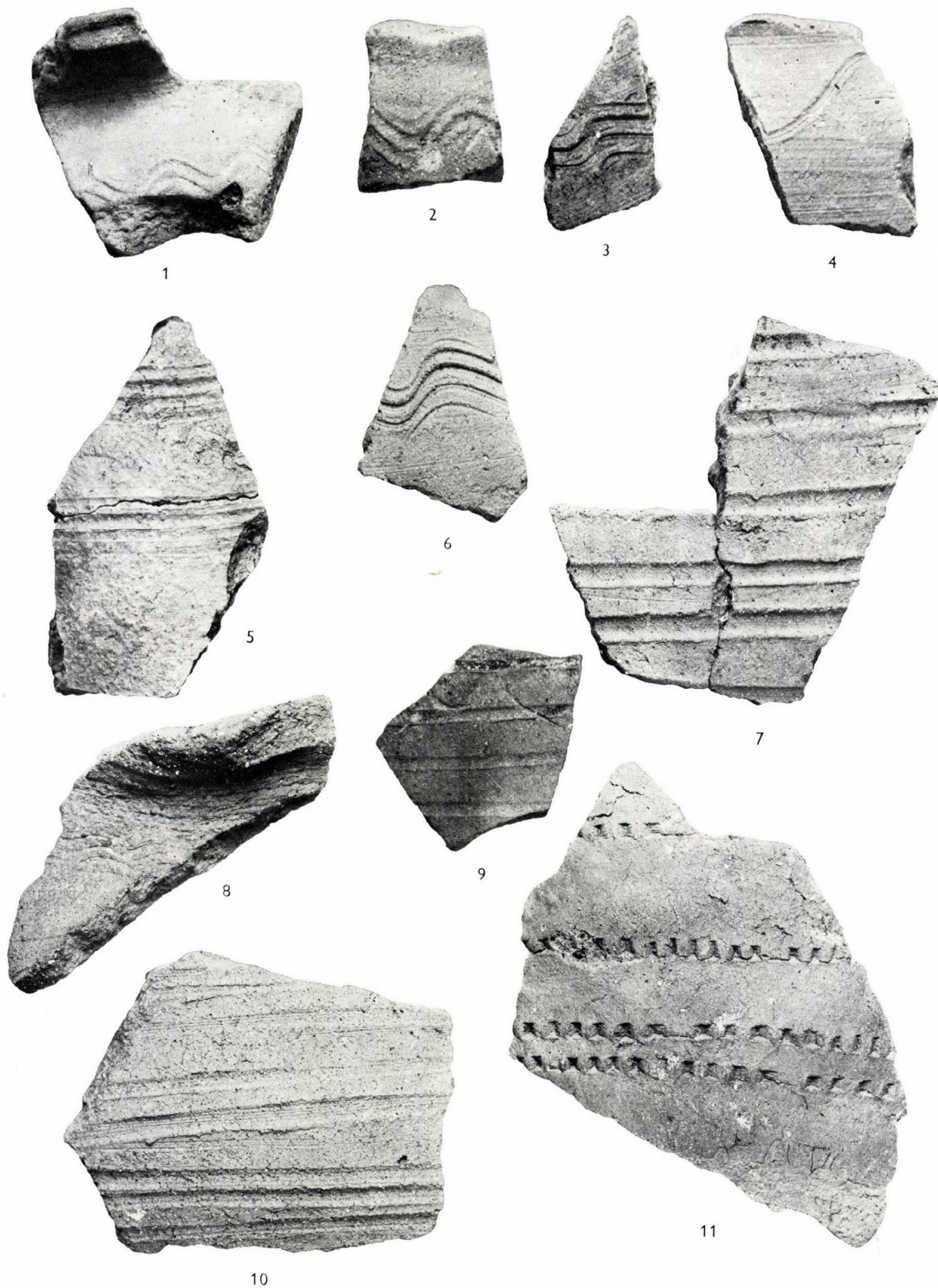
34. *Hont vára*: a sánc szerkezetének rekonstrukciója

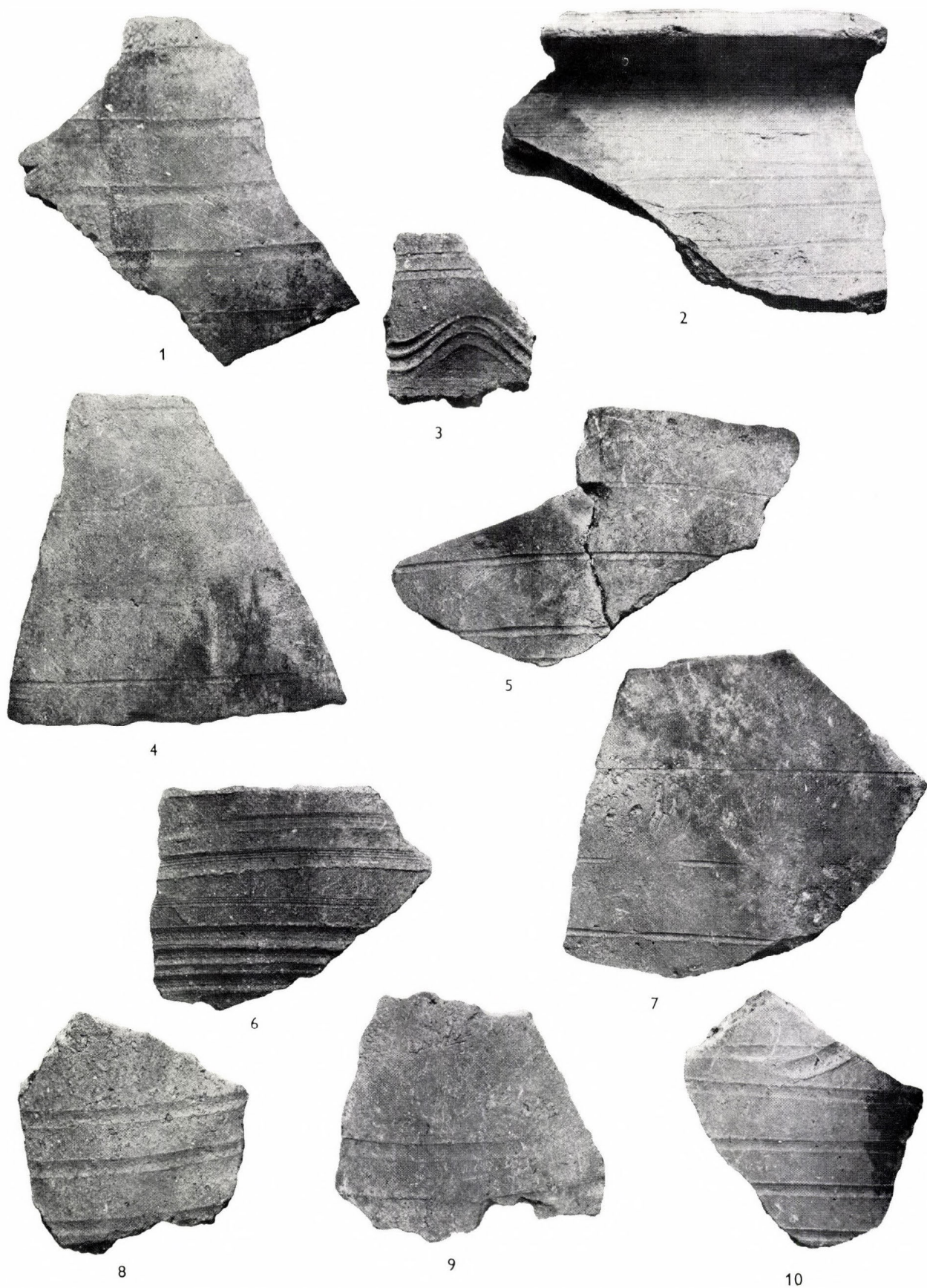
35. *Hont vára*: próbaárok a belső területen (II. árok)

36. *Hont vára*: Árpád-kori edénytöredékek a vár területéről = 1: IV. árok, a sánc vörös anyagából, 15 cm mélyen; 2: II. árok, bolygatott rétegből; 3–6: VII. árok, 40–67 cm mélyen, eredeti kultúrrétegből

37. *Hont vára*: Árpád-kori edénytöredékek a vár területéről (II., V. árok) = 1, 2, 4: 0–55 cm; 8, 11: 55–80 cm; 3, 6, 9, 10: 80–100 cm; 5, 7: 100–125 cm mélyen

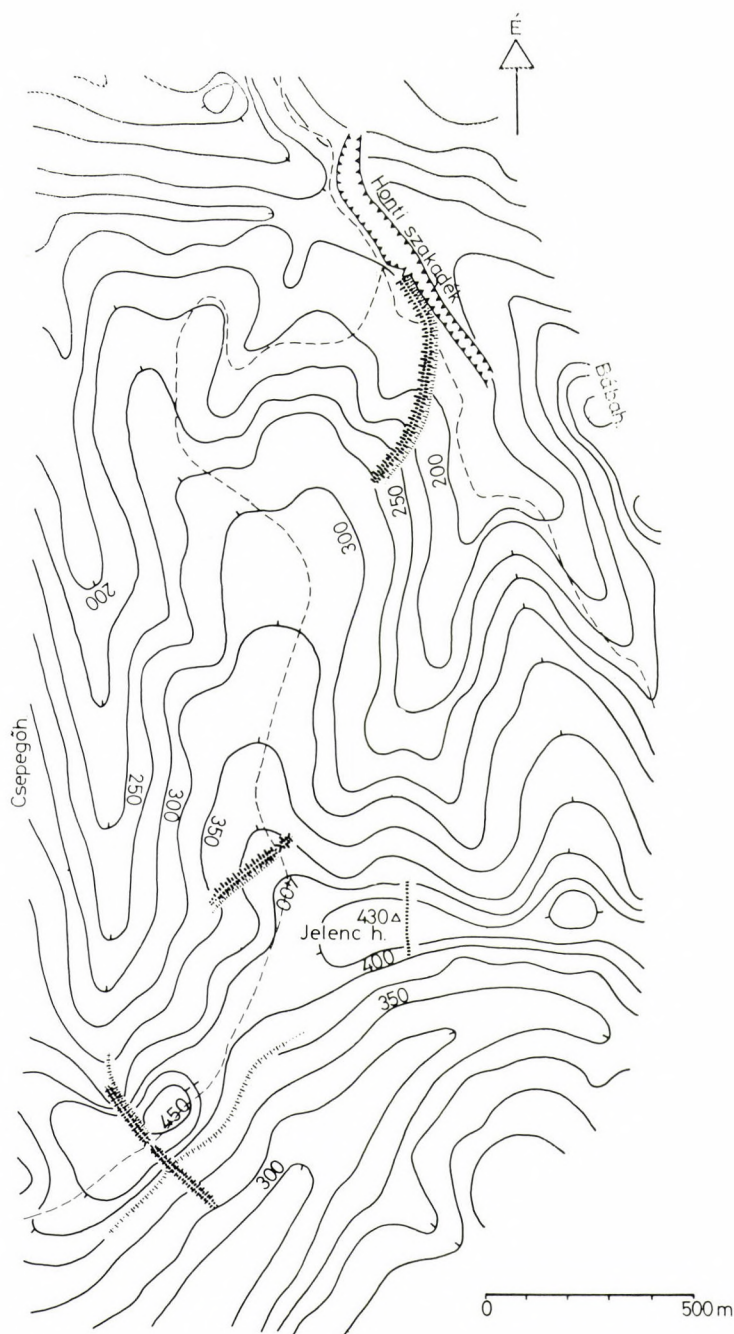

38. *Hont vára*: Árpád-kori edénytöredékek a vár területéről = 1–10: II. árok, gödör aljából

8. HONT-JELENCHEGY

Az alább ismertetett sáncokat az irodalom sehol sem említi. Hont községtől DNy-i irányban emelkedik a 430 m magas, erdővel fedett Jelenchegy, relatív magassága 190 m (27. ábra). A lapos, alig domborodó hegytetőt három irányból lehet megközelíteni egy-egy széles, lapos gerincen át, ezek felől védi a belső területet egy-egy sánc (39. ábra), melyekre *Vastagh Gábor* hívta fel a figyelmünket

1970-ben. Az ÉNy-i lejtős gerinc enyhe emelkedőjének felső végén levő sánc hossza 246 m. A DNy-i széles gerinc azonos magasságú a belső területtel, az e felől védő sánc teljes hossza 380 m. Utóbbinak ÉNy-i vége az enyhe lejtésű oldalon is folytatódik, szokatlan módon azonban a szemközti Csepegő-hegy oldalába megy át és ott fejeződik be. Ugyanezen sánc DK-i vége 150 m hosszúságban a meredek

39. Hont-Jelenchegy térképe

hegyoldalon tart lefelé és nem sokkal a Kalakócs-völgy talpa felett, elmosódva ér véget.

Mindkét sáncon egy-egy kapunyílást találunk, a sánc magassága 1–1,5 m. Külső ároknak nincsen nyoma a felszínen, az ÉNy-i sánctól viszont belső árok kíséri, amely csak a Ny-i meredek hegyoldalon tűnik el. Mindkettőn sok kő hever, több helyen a Godóvárához hasonlóan vörösre égett agyag is található.

A harmadik sánc a K-i gerinc felől határolja a hegytetőt, amely gerinc a belső területtel azonos magasságú. Ezt a sánctól alig lehet észrevenni, hossza 180 m, de magassága alig 20–30 cm, ároknak egyik oldalán sincs nyoma a felszínen. Ilyen jelentéktelen méretű sánc, ennyire könnyen támadható gerincen, egyedülálló az őskori váraknál.

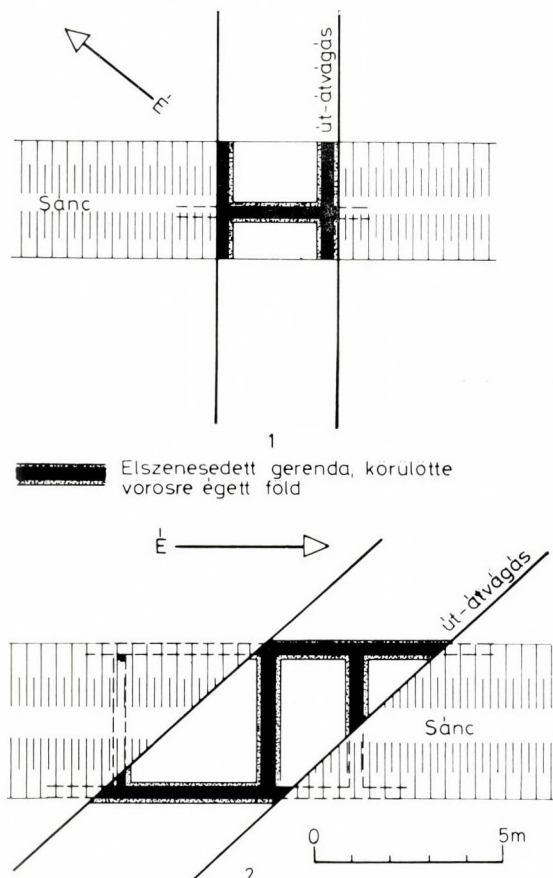
Több sánc nincs, a hegytető többi részét a meredek hegyoldal övezi. Az így körülhatárolható, szabálytalan alakú belső terület legnagyobb átmérője kb. 900 m. Ny-i szélé végig bizonytalan a sok vízmosás és oldalvölgy miatt, területe kb. 22 ha.

A belső területen sok helyen ástunk kis próbagödröt, de nem került elő egyetlen edénytöredék sem, ugyanígy a felszínen sem találtunk semmilyen korhatározó leletet. Mindössze a DNy-i sánc kapuja mellett került elő egy kis jellegtelen őskori edénytöredék.

1972-ben az ÉNy-i sánctól keskeny árokkal átvágtuk. A sánc mai magassága 1,20–1,50 m, a helyi erősen köves agyagból hordták össze, felső része 70 cm vastagon vörösre kiégett. Néhány kisebb faszéndarabka valószínűleg a faszerkezet maradványa volt. A belső oldalon kövek voltak egymásra rakva, de határozott fal nem bontakozott ki. A belső árok mai relatív mélysége kb. 0,5 m, de az alig 30–40 cm-es hordalék alatt már az érintetlen köves agyag következik, tehát eredetileg sem volt mély. Korhatározó lelet itt sem került elő.

Ugyanezen év végén Grécsi György értesített bennünket, hogy a DNy-i sánctól útépítéssel kapcsolatban dózerrel átvágták. Ez pontos megfigyelésekre ugyan nem adott alkalmat, de mégis megállapítható volt, hogy a sánc egymástól 270 cm-re vízszintesen fekvő, a sáncirányra merőleges irányú gerendákból álló szerkezetet mutat (40. ábra 1.). A dózer közepén hosszanti irányú gerendát is feltárt, de nagyon valószínű, hogy a sánc két szélén is találnánk hasonlókat. A gerendák végig elszenesedve kerültek elő, körülöttük az erősen köves talaj 10 cm vastagon vörösre kiégett, de a sánc többi részén égésnek nem volt nyoma.

A Jelenchegy É-i alján újabb sánc húzódik, erre is Grécsi György hívta fel a figyelmünket. A fentebb ismertetett, hegytetőn levő ÉNy-i sánc

40. Hont–Jelenchegy: 1: a hegytető DNy-i sáncának átvágása: 2: a honti szakadék melletti sánc átvágása

kapúnyílásától ÉÉNy-ra lejjebb, mintegy 900 m távolságban kezdődik ismét egy sánc, amely az igen meredek, helyenként sziklás hegyoldal alján indul és az egyre enyhébb lejtőn gyenge ívben a honti szakadék mellé kanyarodik. A szakadék egyik, újabb keletű oldalvölgye szakítja meg, az utóbbi túlsó oldalán még néhány méteren követhető, de ezután végleg eltűnik a szakadék szélén. A sáncot a külső, K-i oldalán 14–15 m-re egy sekély árok kíséri.

1972 végén utépítés során ezt is átvágták dózerrel. A sánc szerkezetével kapcsolatban a következőket sikerült megfigyelni (40. ábra 2.): két, vízszintes gerendából álló függőleges fal húzódik egymástól 3,80 m-re, a sánciránnyal párhuzamosan. Ezeket keresztirányú gerendák kötik össze. Utóbbiak a megfigyelt szakaszon 2,35, illetve 4,00 m-re vannak egymástól és 90 cm magasságban maradtak meg. A gerendák, akárcsak a Jelenchegy tetején, itt is elszenesedve kerültek elő, és körülöttük 10 cm vastagon vörösrre kiégett a föld. Korhatározó leletet itt sem találtunk.

A Jelenchegy tetején levő három sánc, bár az irányukkal, méreteikkel és a belső árkokkal kapcsolatban több kérdés is felmerül, egy körülhatárolható, zárt területet véd. Az É-i lejtő alján a szakadékig tartó sánc szerepe azonban tisztázatlan maradt. A hegytető ÉNy-i sáncának ÉK-i végétől rendkívül meredek, sziklás hegyoldal húzódik, és ahol viszonylag enyhébb lejtő következik, ott kezdődik az alsó sánc, és egészen a szakadékig tart. A szakadék a sánc építése óta ugyan tovább terjedt, és a sánc alsó végét is magával ragadta, de annak idején bizonyára szerepet játszott a védelemben, és mellette talán nem is építették tovább a sáncot. Így tehát a Jelenchegy tetején levő zárt területtől É-ra a

meredek hegyoldal, a sánc, majd a szakadék együttesen 1700–1800 m hosszú védővonálnak fogható fel, amelyből a közbeeső, ma is látható sánc hossza 540 m. A sánc árka a K-i hegyoldal felőli támadás elleni védekezésre vall. Az így meghatározható „belső” terület tehát a Jelenchegy É-i lejtője lenne, amelynek természetes lezárását a túlsó oldalon az István-patak jelentené. Azonban az utóbbi helyen, akárcsak a Kukucskahegyen és a Nagyhegyen, nem sikerült még határozott sáncot találni. A Nagyhegy egyik É-i oldalvölgyének szélén ugyan találtunk egy mesterséges töltést *Gréczy György* vezetése mellett, a közelében pedig teraszt, illetve sekély árkot, de ezek rendeltetését egyelőre nem lehet biztonsággal megállapítani, lehet, hogy birtok-, illetve határjelként szolgáltak, avagy régi földművelés nyomai. Így az alsó, szakadék melletti sánc rendeltetése tisztázatlan maradt.

Korhatározó lelet szinte teljes hiánya miatt semmi támpontunk sincs arra, hogy melyik korszakból származnak a sáncok. A Jelenchegy tetején levő, sáncokkal lezárt területet földrajzi fekvése, mérete az őskorra valószínűsíti, leginkább a késő bronzkorba. Erre a következtetésre a többi közeli, Börzsöny hegységi, késő bronzkori erődített lakótelep is feljogosít minket. Valószínű, hogy ehhez tartozott az alsó, a szakadék melletti sánc is, ezt a feltevésünket a sáncok szinte méretre is azonos faszervezete is alátámasztja.

A leletek teljes hiánya arra mutat, hogy ez a nagy méretű védett terület állandó lakóhelyül nem szolgált. A felső K-i sánc feltűnően csekély mérete pedig azt a gondolatot sugallja, hogy az egész védelmi berendezés egy be nem fejezett mű maradványa, és ez esetben az alsó, szakadék melletti sánc Ny-i és É-i megfelelőjét talán el sem kezdték építeni.

9. IPOLYDAMÁSD–DAMÁSD VÁRA

Az Ipolydamásd feletti várat az eddigi történeti irodalom azonosnak vélte a középkori damásdi várral, amely ma Zuvár néven szerepel (l. ott) és a török kori adatokat is tévesen e vár történetének egyenes folytatásaként tárgyalja.

Az ipolydamásdi várat, minden közelebbi adat nélkül, első ízben 1843-ban,⁶⁵ majd 1851-ben⁶⁶ említi a történeti irodalom. *Hőke Lajos* is ismerte,⁶⁷ és bár magát a várat nem írta le, történetét részletesen tárgyalta.⁶⁷ 1884–1885 között *Henszlmann Imre*,⁶⁸ 1888–1889 között pedig *Könyöki József* kereste fel személyesen a várat.⁶⁹ Feljegyzései szerint a helyi birtokos Luczenbacher család a falmaradványokat szétbontatta és lépcső alakú szőlős-

kertté alakíttatta az egész vár területét.⁷⁰ 1896-ban *Virter Ferenc*⁷¹ és *Reiszig Ede*⁷² említik a romokat, de csak a történetével foglalkoznak. Századunk első éveiben *Soós Elemér* járt a vár területén és rövid leírását adja.⁷³

Hosszú szünet után *Genthon István* műemlék-jegyzékében találkozunk ismét a várral, de a könyv jellegének megfelelően egy mondatban leírva.⁷⁴ Egy futólagos említés után⁷⁵ 1958-ban *Baranyai Béláné* közli a romok első szakszerű, rövid leírását és történetét.⁷⁶ 1961-ben helybeli lakosok magánkezdeményezésű ásatást végeztek. Ezt utólag *Parádi Nándor* ellenőrizte, és ezzel kapcsolatban feljegyzéseket készített a vár kiterjedéséről, a romok álla-

potáról, egyúttal felszíni leleteket is gyűjtött.⁷⁷ Azóta újabb kutatás nem történt, csak a régebbi adatok újbóli közlése.⁷⁸

A vár történetét az irodalom részletesen tárgyalja, az alábbiakban csak röviden foglaljuk össze:

1581-ben a környék török uralom alatt állt, a törökök palánkkal erősített új várat építettek „az Ipoly partján”. 1583-ban és 1585-ben mint török uralom alatt álló várat említik, amit a magyarok ekkor sikertelenül támadtak.⁷⁹ 1617-ben már magyar kézben volt.⁸⁰ 1620-ban 33 lovasból és 75 gyalogból állt az őrség.⁸¹ 1626-ban,⁸² majd 1641-ben a törökök rövid időre ismét elfoglalták.⁸³ 1646-ban újra a törökök kezére került, akik a várat ekkor lerombolták, és ezután többé már nem épült fel. Az 1685. évi ábrázolás is romosnak tünteti fel (41. ábra).⁸⁴

A vár Ipolydamásd község É-i végében, az utolsó házak felett, a „Bástya” nevű dűlőben fekszik (42. ábra). Az Alsó Cikóhegy és a Feketehegy hosszú, lankás lejtőjének DNy-i aljában, egy kis mellékvölgy által határolt, különálló nyúlvány jelenti a vár területét az Ipoly ártere felett. A domb tszfm. 150 m, az Ipoly feletti relatív magassága 40 m. DNy-i és ÉNy-i oldala az ártérből meredeken emelkedik ki, ÉK felől pedig az ártérből felhúzóódó kis völgy határolja. K és DK felől azonban nem lehet határozottan megvonni a vár természetes határát, itt a földművelés minden esetleges erősítést eltüntetett a felszínről.

A vár fekvése uralkodó, az Ipoly melletti útvo-
nal ellenőrzésére kiválóan alkalmas, K felől azon-

ban a felette magasodó hegyoldal felől könnyen támadható volt.

A vár területe két részre oszlik (43. ábra): aránylag legjobban fennmaradt része a DK-i végében levő négyszögletes épületmaradvány, helyi elnevezéssel a „Bástya”. A dombtető szélébe téglalap alakú, $46 \times 40\text{--}45$ m-es nagyságú terület mélyed bele. Közepén épülettörmeléket takar a sűrű bozót, a felszínen is látható két falsarok szerint kb. 24×21 m-es, négyszögletes területet vett körbe egy fal. Ennek közepén $5,20 \times 4,95$ m belméretű épület van, több mint 2 m magas felmenő vastag falakkal. Bejárata a Ny-i sarkában 1,35 m széles.

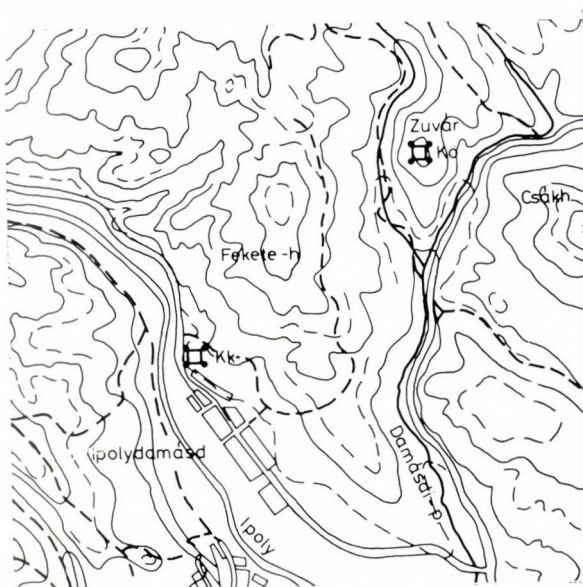
1961-ben magánásatást kezdtek ebben a belső helyiségben. A munkákat utólag ellenőrző *Parádi Nándor* jelentése alapján a következőkben foglaljuk össze ennek a feltárásnak az eredményeit:

A helyiséget betöltő omladékban kb. 2 m-t haladtak lefelé. A fal szürkés-rózsaszínű vakolata épen került elő, falvastagság 1,80 m. Téglából készült dongaboltozatának indításai is megmaradtak. A bejárat küszöbköve a helyiség padozatának szintje felett volt. Ez utóbbit is áttörték, élére rakott téglasort találtak, ami esetleg egy alsó helyiség boltozata. A helyiséget kitöltő törmelékéből késő középkori cserepek, kályhaszemek, edényfedők és egy vaspatkó került elő.⁸⁵ Az ásatás abbamaradt, azóta a helyiséget nagyrészt ismét betemetette a törmelék, de a falakat ma is jól látni.

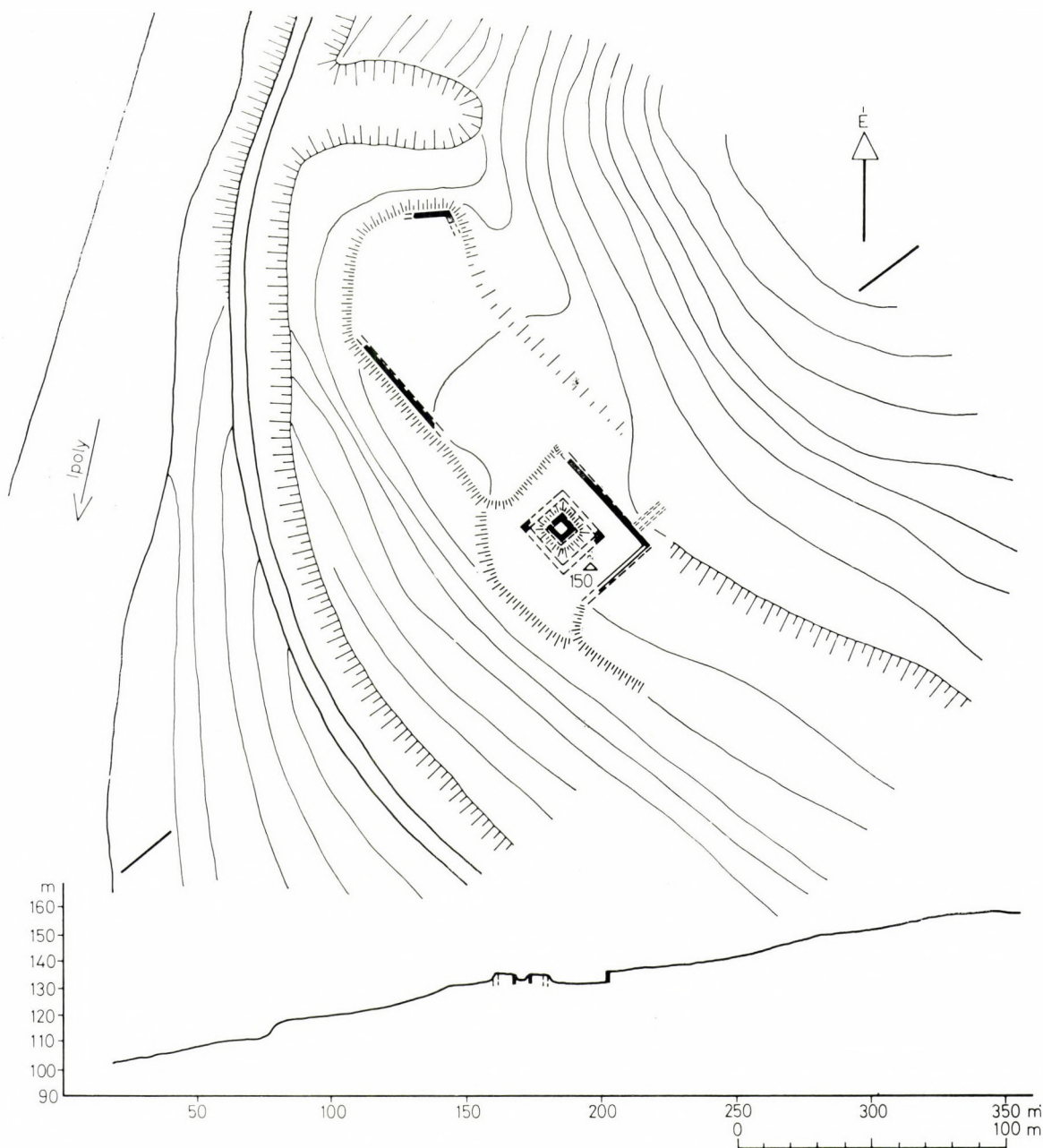
A négyzetes alaprajzú, „torony” jellegű épület alapterületileg egy helyiségnyi lehetett, több szinttel. 4–5 m széles udvar vette körül, amit a már

41. Ipolydamásd–Damásd várának ábrázolása 1685-ből részlet Max Emanuel metszetéből)

42. Ipolydamásd–Damásd vára és Zuvár helyszínrajza; □ = kővár; Kö = középkor; Kk = késő középkor

43. *Ipolydamásd-Damásd vára térképe*

említett külső fal kerített. Az egészet árok vette körül, amely ugyan erősen feltöltődött, de külső oldalának függőleges támfala az ÉK-i és DK-i oldalon 2–3 m magasságban még épen áll. Az árok ÉNy-i külső oldalát ma meredek rézsű jelenti, az Ipolyra néző DNy-i oldal pedig teljesen nyitott, nyilván a szőlőművelés alakította át ezt a részt.

A „Bástya”-tól ÉNy-ra húzódik a vár nagyobbik része, amely az alacsony hegynyúlványt foglalja el. DNy-i oldalán 40 m, É-i végében pedig 14 m hosszúságban 2–3 m magas támfal-maradvány hatá-

rolja a vár területét, de a dombtető szintje feletti folytatásuk, a várfal felső része, már sehol sem áll. E falmaradványok és a meredek oldal által a DNy-i, Ny-i és az É-i oldal pontosan meghatározható. Az ÉK-i oldalon azonban falmaradvány nyomokban sincs, a pontos határvonalat csak ásatással lehetne megjelölni. Az itt felhúzódó kis mellékvölgyet, a védelem egyik legfontosabb támaszát, ugyancsak erősen feltöltötték. A fentebb leírt „Bástya” árkától 20 m-re falmaradványok látszanak a szántóföld felszínén, de a fal irányát nem ismerjük. A vár K-i

és DK-i szélére, mint már említettük, egyelőre semmi támpontunk sincs. E külső várrész hossza a „Bástya” ÉK-i sarkának vonaláig kb. 140 m, szélessége pedig 40–50 m körül volt, területe kb. 0,54 ha.

A „Bástya” árkának K-i sarkában 1,90 m belső szélességű, kőboltozatos pince nyúlik a hegyoldalba, bejárata egyidőben készülhetett az árok támfalával. Az erősen feltöltődött pince 10,70 m hosszúságban járható, a továbbjutást beszakadás akadályozza.

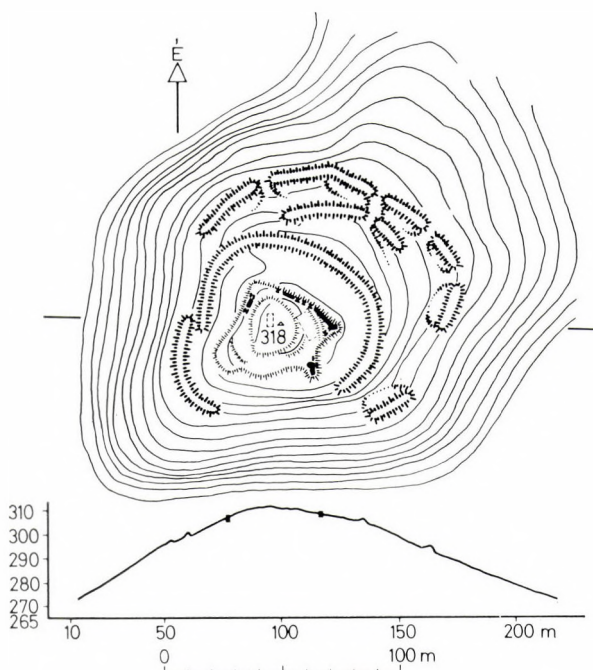
10. IPOLYDAMÁSD–ZUVÁR

A vár jelenlegi nevének eredetét és első feltűnésének idejét nem ismerjük. A középkorban azonban mint damásdi vár szerepel és így könnyen összekeverhető az Ipolydamásd feletti török kori várral, amely most mint „damásdi vár” ismert.⁸⁷ Ennek az az oka, hogy Damásd falu eredetileg a Zuvár hegy déli lejtőjének tövétől kb. 1 km-rel lejjebb volt és csak a XVIII. sz. vége felé települt át mai helyére, az Ipoly bal partjára. A falu eredeti helyét ma is Ódamásdnak, a Zuvár alatti völgyön keresztül folyó patakot pedig Öregdamásdi pataknak nevezik. Ipolydamásd község jelenlegi helyén sem a mai „damásdi vár” 1685. évi, topográfiailag helyes ábrázolásán (41. ábra), sem az I. katonai felmérésen (1780–1785) nem látható település. Utóbbi térképen a falut még a régi helyén ábrázolták, de ugyanezt a helyet a II. katonai felmérésen már „Ódamásd” néven jelölik.⁸⁸ A kartográfiai adatokon túl-

A vár ÉNy-i, nagyobbik része mezőgazdasági terület, felszínén, mint azt *Parádi Nándor* is megállapította, sok késő középkori cserép és kályhafiók található. Az 1961. évi feltáráskor ugyancsak késő középkori cserepeket találtak. Itt említünk meg egy XVI. századi, belül mázas korsót, amely 1929-ben került elő „a vár egyik üregében”.⁸⁶ Ennél korábbi leletekről nem tudunk, így ezek is alátámasztják azt az adatot, mely szerint a várat a török építette 1581-ben.

menően a két vár topográfiai körülményei, sáncrendszere, valamint a jelenlegi „damásdi vár” késő középkori felszíni leletanyaga is egyértelműen alátámasztja, hogy a középkori „damásdi várral” a Zuvár azonos. Ez a vár legkésőbb a török kor elején elpusztult, és amikor az Ipoly partja felett 1581-ben felépült az új vár, Damásd lévén a legközelebbi falu, átvette a korábbi, már elpusztult vár nevét.

A középkori damásdi várra (ma Zuvár) vonatkozólag a legkorábbi időből csak egy bizonytalan adattal rendelkezünk. A helyi hagyomány szerint Zách Feliciáné lett volna (aki 1330-ban halt meg), de mivel a Zách-családnak nem volt birtoka Hont vármegyében, ez valószínűleg nem felel meg a valóságnak.⁸⁹ Damásd községet 1262-ben említik először,⁹⁰ de a várat csak 1361-ben, a király tulajdonában. 1391-ben egy oklevelet említenek, amelyet Lajos király 1372-ben „Damason” állított ki,⁹¹ fel-

44. Ipolydamásd–Zuvár térképe

tehetően a várban. 1403-ban⁹² és 1405-ben ismét királyi várként említik.⁹³ 1361–1503 között tíz várnagyának a nevét ismerjük.⁹⁴ 1456-ban és 1491-ben hozzá tartozó birtokokat említene. 1498-ban Visegráddal együtt a damásdi vár kiváltságait is törlik.⁹⁵ A XVI. század elején Kubinyi Literátus Lászlóé,⁹⁶ de már 1518-ban ismét királyi birtok. 1522-ben az esztergomi káptalan tulajdonába megy át,⁹⁷ ugyanekkor a vár tartozéka Szob, Damásd, Letkés, Helemba és Tölgyes.⁹⁸ Ezután többet nem hallunk róla, legkésőbb a török kor elején végleg elpusztulhatott. A XVI–XVII. századi végvárak között nem szerepel, rejtett, magas fekvése miatt erre nem is volt alkalmas.

A vára ta történeti irodalomban először *Benkóczy Béla* említi rövid leírással,⁹⁹ majd *Korcsmáros László* foglalkozik a történeti adatokkal.¹⁰⁰ Maga a vár mindaddig ismeretlen volt a történészek és régészek előtt. A történeti adatokkal ugyan korábban is találkozunk több ízben, de valamennyit tévesen az Ipolydamásd feletti török kori várromra értelmezték (l. ott).¹⁰¹

A Zuvár nevű hegy Ipolydamásdtól ÉK-re, 2,5 km távolságban emelkedik (42. ábra). A környezetből kimagasló hegykúp egy alacsony fennsík D-i végében emelkedik, amelyetől erősen bemélyedő nyereg választja el. A többi, igen meredek oldalát a Misaréti és a Damásdi patak völgye határolja, az utóbbit vezet keresztül a Szob–Márianosztra közötti országút. A hegy tszfm. 318 m, relatív magassága a két völgy felett átlag 140 m. Fekvése egy

kisebb körzethez viszonyítva uralkodó, egyébként rejtett fekvésű, védelemre kiválóan alkalmas.

A vár a hegy csúcsán helyezkedik el, alaprajzilag négy- vagy ötszögű lehetett, csaknem azonos hosszúságú oldalakkal (44. ábra). A felszíni nyomok alapján egyrészes volt. A várfal alapozását jelentő külső támfal néhány helyen, 1–2 m magasságban ma is áll. Az ÉK-i oldalon található legépebben, 12 m hosszúságban, amelyhez 1,75 m-re kiugró pillér csatlakozik. Ugyancsak pillér maradványai állnak a DK-i sarokban is (45. ábra), és még egy-egy rövid várfalszakaszt említhetünk az É-i és Ny-i oldalon. A vár körvonalát az említett rövid falmaradványokon kívül a terepszint alapján lehet megvonni. DNy-i sarkához valószínűleg kb. 2 m-rel lejjebb eső kiugrás csatlakozott.

A belső terület 2–3 m-rel magasabban fekszik, mint a várfalmaradványok. Belső épület falait nem látni a felszínen, de középen egy kisebb és az ÉNy-i nagy várfalmaradvány mellett egy nagyobb, néyszögletes bemélyedés esetleg belső épület helyét jelöli. A várfalakkal és a peremmel körülhatárolható vár átmérője kb. 30×50 m, területe 0,12 ha.

A vár védelme háromszoros volt. Az említett várfalakon kívül még sáncok is erősítették, ezek a legmeredekebb D-i oldal kivételével $\frac{3}{4}$ körívben védik. A belső sánc a várfalon kívül 10–20 m távolságra és 4–5 m-rel alacsonyabb szinten folyamatosan követhető, csak a Ny-i oldalon szakad meg, de kissé lejjebb, szűk nyílást képezve, folytatódik. Az É-i

45. Ipolydamásd–Zuvár: a DK-i pillér maradványa

oldalon a sáncon belül egy nagy faltömb hever, amely a vár területéről gurult le.

A második sáncvonal, amely a várnak már a harmadik védővonalát jelenti, további 13–35 m-rel kijebb és 5–10 m-rel alacsonyabb szinten félkörívben veszi körbe a várat. Ez a sánc azonban négyszer is megszakad és 5–6 m széles nyílásokat hagy, a DK-i oldalon pedig 30 m-es üres rész után

következik még egy rövidebb sánctaszakasz. Az ÉK-i oldalon, az egyik nyílás mögött, a belső oldalon még egy-egy rövid sáncot találunk, ugyancsak nyílással. Így két nyílás van egy vonalban és a köztük levő töltés, továbbá belül egy déli irányban elkarnyarodó, elmosódott terasz a vár bejáratát sejteti. A külső sánc többi nyílására egyelőre nincs magyarázat. A teljes védett terület 0,90 ha.

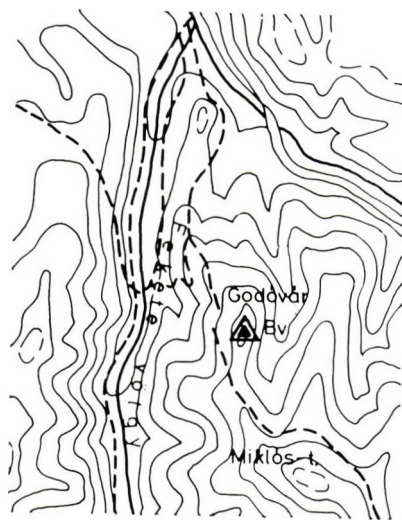
11. KEMENCE-GODÓVÁR

Először 1864-ben találkozunk a névvel,¹⁰² majd *Hóke Lajos* említi 1867-ben¹⁰³ és 1876-ban¹⁰⁴, de nincs tudomásunk arról, hogy személyesen is járt-e a helyszínen. Az első, aki felismerte őskori földvár mivoltát, *Vastagh Gábor* volt, kinek személyes vezetése mellett ismertük meg ezt a lelőhelyet 1966-ban, amikor vele együtt az első vázlatos felmérését is elvégeztük. *Vastagh Gábor* később a sánc felszínén található égett, részben összeolvadt andezit kőtömbökkel foglalkozott, és a várat az irodalomban néhol említett, Magyarországon itt elsőnek felismert „üvegvárak” közé sorolja.¹⁰⁵ 1967-ben rövid ásatásra került sor.¹⁰⁶

A Godóvár nevű hegy Kemence községtől D-re, kb. 4 km-re fekszik, a 725 m magas Miklóstető egyik É-i nyúlványa (46., 47. ábra). Széles nyereg után kissé kiemelkedik, és így különálló tömböt képez. Három oldala igen meredek, Ny felől a Fekete völgy határolja, K felől pedig a Miklóstető egyik oldalvölgye, utóbbi felé különösen meredek, sziklás, görgeteges a hegyoldal. A Godóvár tszfm. 574 m, a Fekete völgyből mért relatív magassága kb. 300 m. Fekvése — tágabb környezetéhez viszonyítva — eléggé félreeső, védelmi szempontból kitűnő, nehezen megközelíthető.

A vár egy felső és egy, ezt félkörben övező, alsó részre oszlik (48. ábra). A felső rész hosszúkas. Legmagasabb része a K-i szélén levő keskeny hegyhát, többi része végig erősen lejt. A K-i, legmeredekebb hegyoldal felől erődítésnek a felszínen nincsen nyoma. Erről az oldalról, a peremtől 10–15 m-rel beljebb, 2–3 m magas, függőleges természetes sziklafal is szegélyezi, utóbbi csak a D-i vége felé szűnik meg. Így ezt az oldalt a természeti körülmények eléggé védték. A többi oldal felől, bár ezek is meredek, jó fenntartású sánc védi félkörívben, a tető alatt mintegy 5–10 m-rel alacsonyabb szinten (49. ábra). A sánc különösen a leginkább támadható D-i oldalon, a nyereg felé magas, belső magassága 1–1,5 m, külső oldala a lankás hegyoldalban folytatódik. Ugyanitt két nyílás is van. A Ny-i és ÉK-i oldalon mai alakjában egyszerű terasznak látszik, amely a K-i oldal sziklafalához csatlakozik, de lehetséges, hogy csak betemetődött a belső mélyedése.

A D-i oldalon, a nyereg felől 30–35 m távolságra, kb. 5 m-rel alacsonyabb szinten egy külső sánc is védi 120 m hosszúságban, amelyet négy nyílás szakít meg. Ennek külső oldala alatt össze nem függő gödrök, árkok húzódnak, nagyjából egy vonalban,

46. Kemence-Godóvár helyszínrajza; ▲ = földvár; Bv = késő bronzkor

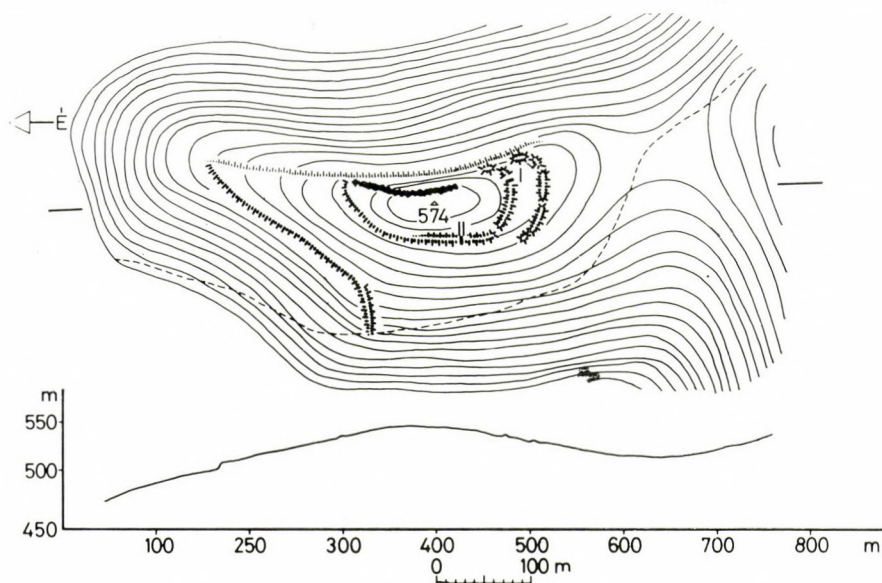
47. Kemence–Godóvár É felől

de ezek őskori eredete vitatható. A felső vár hossza 180 m, legnagyobb szélessége 80–90 m, területe 1,00 ha.

A vár alsó része az É-i és ÉK-i oldalon világosan kirajzolódik. A felső sánctól 60–130 m-re, kb. 20 m-rel alacsonyabb szinten egy elmosódott terasz húzódik, kb. 250 m hosszúságban. Valószínű, hogy eredetileg ez is sánc volt, és csak utólag temetődött be a merdek hegyoldal felől. Erre vall Ny felé meredeken lejtő vége is, amely ma is több mint 1 m magas sánc alakját mutatja. Ez az alsó sánc a K-i

meredek oldaltól vezet át a Ny-i oldalra, addig, amíg ez is hirtelen még meredekebbé válik.

Az alsó vár határát azonban nem tudjuk meghatározni a Ny-i és DNy-i oldalon. Sem erődítésnek nem találjuk nyomát, sem a terep nem mutat olyan vonalat, ami alapján valószínűsíthetnénk a telep szélét. Egyedül a ma is használatban levő kocsút vonala jöhet számításba, amely a hegyoldal hirtelen még meredekebbé váló része felett vezet fel a nyeregbe. Lehetséges, hogy ennek az újkori kocsútnak a nyomvonala az egykori sáncon vagy tera-

48. Kemence–Godóvár térképe

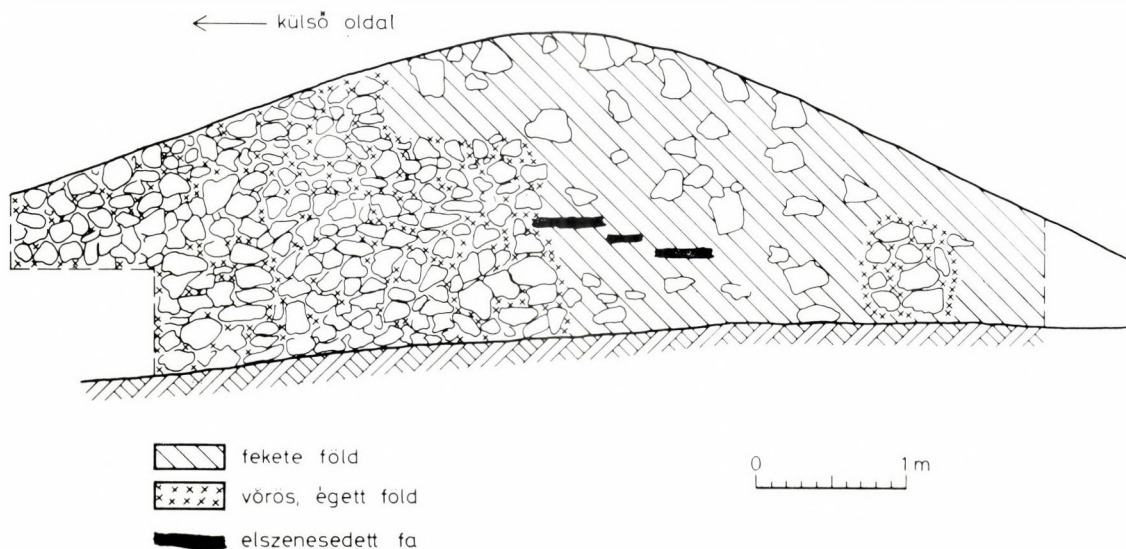

49. Kémence-Godóvár: a D-i oldal belső sánca, belülről

szon mint erre legalkalmasabb helyen alakult ki. 1973-ban ezt a kocsitát dózerrel szélesítették és mélyítették, így ez a kérdés végleg tisztázatlan maradt. Ha a kocsitát tekintjük az alsó vár határának, akkor a felső és alsó vár együttes legnagyobb átmérője kb. 350–400 m, szélessége pedig kb. 150 m. A felső és alsó vár területe összesen kb. 3,84 ha.

Ennek a viszonylag nagy területnek azonban csak kis része volt alkalmas településre, így a felső vár keskeny, hosszan elnyúló teteje a sziklafal mentén, valamint az alsó vár É-i vége. A vár többi része erősen lejt, legfeljebb teraszokkal lehetett volna lakhatóvá tenni, ilyennek azonban nincsen nyoma a felszínen.

Az 1967. évi próbaásatás keretében a belső sánc közepét a D-i oldalon 7 m hosszú, 2 m széles árokkal átvágtuk (50., 51. ábra). A sánc külső oldala teljesen kőből áll, köztük vörösre égett föld is volt. Sok kővön tapasztalhatunk erős égésnyomot, egy-egy oldalán gyakran teljesen elsalakosodva, sőt több esetben néhány elsalakosodott kő egymásba is olvadt. A sánc belső fele már fekete földből áll, benne elszórva kövekkel. Csak egy kis helyen találtunk a külső oldalon találtakhoz hasonló, égett köveket, ugyancsak égett földdel körülvéve. A sánc-tetőtől számítva 80 cm mélyen, az égett köves részen kívül három, 15–25 cm hosszú, 5–10 cm széles elszenesedett famaradvány is előkerült a fe-

50. Kémence-Godóvár: a D-i belső sánc átvágása (I. árok)

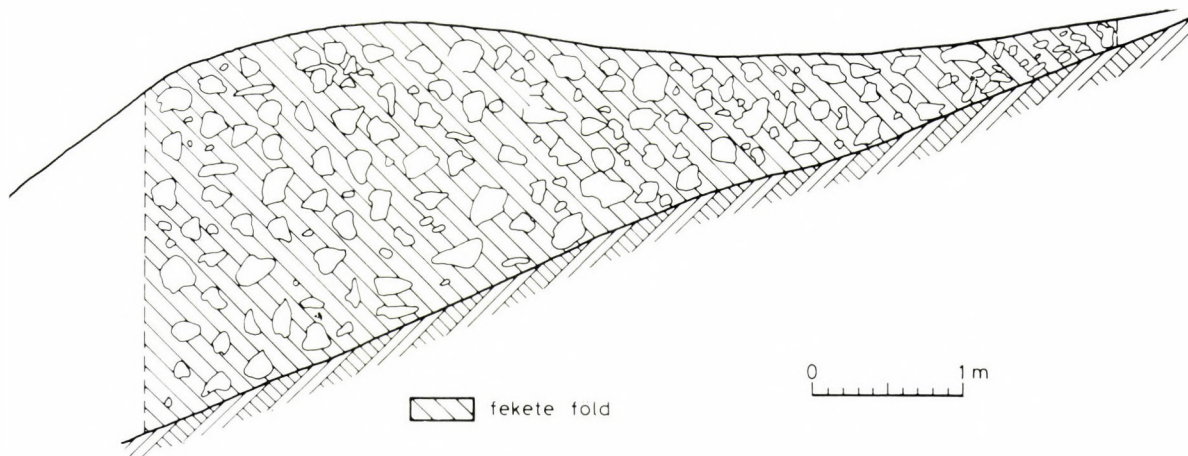
51. Kemence-Godóvár: a D-i belső sánc átvágása (I. árok)

kete földben, a sáncevonulat irányára merőlegesen fekvő. A sánc két szélének az átvágására már nem került sor. A keresztmetszet összeomlott sáncrea vall, így pontos rekonstrukcióra nincs lehetőség, csak annyit állapíthatunk meg, hogy többnyire kőből állt, amit faszerkezet tartott össze.

A belső sáncot a Ny-i oldalon is átvágtuk (52. ábra). Ez azonban semmilyen szerkezetet nem mutatott, végig fekete földből áll, benne sok kővel. Az alján néhány gyengén égett kő, vörösre égett, áglenyomatos tapasztástöredék és két jellegtelen őskori edénytöredék jelezte az egykori életet.

Két kisebb kutatóárkot ástunk még a belső sáncon belüli területen, de eredménytelenül: 30–40 cm erősen köves, természetes talaj után szálban álló sziklába ütköztünk, régészeti leletet nem találtunk.

A telep korára az I. árokkal átvágott sánc belső oldalában, a sánc lábánál levő fekete földben talált cserepek derítenek fényt: több jellegtelen cserep mellett egy sűrű, vízszintes, bekarcolt vonaldiszt mutató oldaltöredék és egy ferde turbán-diszes peremtöredék is előkerült, amelyek a Kyjatice-kultúrába sorolhatók. Ez egyúttal az erődített telep korát is meghatározza.

52. Kemence-Godóvár: a Ny-i sánc átvágása (II. árok)

12. KEMENCE–MAGOSFA

A következőkben leírt földvár az irodalomban nem szerepel. A Csoványos 939 m magas tömbjétől ÉNy-ra, 1,3 km-re emelkedik a Börzsöny második legmagasabb hegye, a 914 m-es Magosfa, relatív magassága 4–500 m (19., 74. ábra). A kettő között kb. 50 m-rel alacsonyabb szinten szélesen elterülő hegynyereg van. Erről az oldalról a Magosfára enyhé lejtő vezet fel, de a többi oldalról rendkívül meredek. A hegy tetejét széles, viszonylag egyenletes felületű plató foglalja el, kissé emelkedik Ny-i irányban, majd sziklában végződő hegyesszöggel zárul. Szélét több helyen természetes eredetű sziklaomladék szegélyezi, de ugyanilyent találunk a belső terület Ny-i kétharmadában is. Az egész területet erdő fedi.

A platót sánc veszi körbe, helyenként az említett sziklaomladékokat is felhasználva (53. ábra). A sánc a telep DK-i végében földből készült, ugyanitt van az egyetlen kapunyílás, kissé behajló sánc-

véggel. A többi oldalon csak kőszáncot találunk, ami az erősen sziklás környezet következménye. A sánc belső magassága több helyen 1 m körüli, de többnyire ennél alacsonyabb (54. ábra). Az É-i és K-i oldalon hosszú szakaszon a sáncnak nincs már belső magassága, de a perem alatt a sok legurult kő ezeken a részeken is egykori kőszáncról tanúskodik. A sáncvár hossza 300 m, legnagyobb szélessége 150 m, területe 2,5 ha.

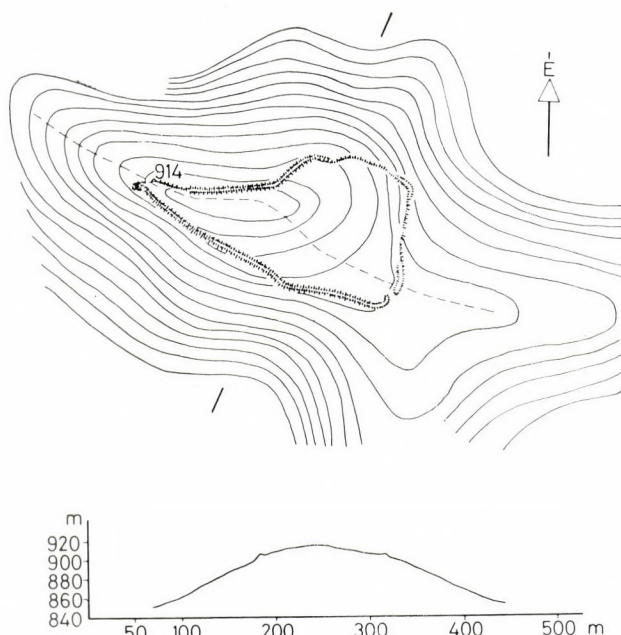
Az egész belső terület felszínén előfordulnak edénytöredékek, ez a körülmény állandó lakottságra utal. A többi börzsönyi késő bronzkori erődtített telephez képest eddig kevesebbet és csak díszítés nélkülieket találtunk, de anyaguk alapján ezek is késő bronzkoriak, minden bizonnyal ugyancsak a Kyjatice-kultúrába sorolhatók. Ezt a kormeghatározást támasztja alá az erődtített telep mérete és földrajzi körülményei is, ha összehasonlítjuk a többi hasonló korú börzsönyivel.

13. MÁRIANOSZTRA–BIBERVÁR (PUSZTATORONY)

A várat a történeti irodalomban először *Ozoray György* említette 1955-ben. Helyszíni bejárása alapján részletesen leírta a fekvését, a falmaradványokat, és a várat középkorinak határozta meg. A vár rendeltetésével kapcsolatban többek között kiemeli, hogy közlekedési útvonal mellett feküdt.¹⁰⁷ Ehhez kapcsolódik a következő évben *Dávid Zoltán* cikke, aki XVIII. század közepéről származó térképek

alapján ismerteti a vár nevét, és a vele szemben levő pálos kolostor maradványaira vonatkozó térkép-adatokat is közli.¹⁰⁸ Még kétszer találkozunk a vár rövid leírásával,¹⁰⁹ de további kutatásról nem tudunk.

A várról egykorú oklevelek nem emlékeznek meg, csak közvetve lehet kevés következtetést levonni. A vártól DDNy-ra kb. 300 m-re, a völgy túlsó olda-

53. Kemence–Magosfa térképe

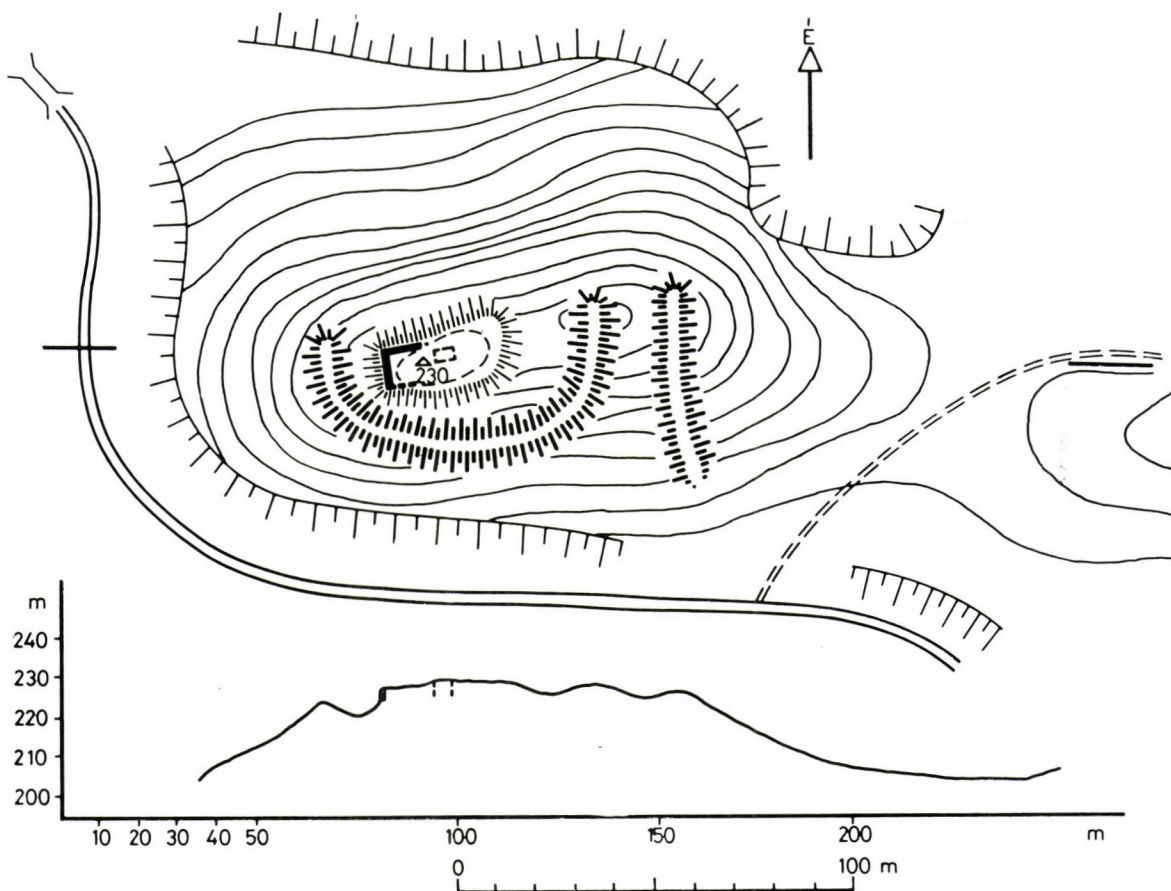
54. Kémence–Magosfa: a DNY-i oldal kőszánc

lán a márianosztrai pálos kolostor tartozékának, az ún. toronyaljai kolostornak a romjai láthatók.¹¹⁰ Az itt elterülő „toronyaljai földek” már az 1352. évi alapítás után a márianosztrai pálosok kolostorának birtokát képezték. A toronyaljai kolostorra vonatkozólag azonban csak 1437-ből ismerjük az első adatot, így feltehetően a XV. sz. elején épült, 1538 után pedig végleg elpusztult.¹¹¹ Számunkra részben a „Toronyalja” név jelentős, mert ez az oklevelek alapján a XIV. sz.-ig visszavezethető helynév csakis a vár tornyától származhat. Másrészt abból a körülményből, hogy legkésőbb a XV. sz. elején a vár tőszomszédságában pálos kolostor épült, feltételezzük, hogy a vár ekkor már nem állhatott. De a vár ennél korábbi elnéptelenedésére is gondolhatunk, mert a márianosztrai pálosok birtoka már 1352 után egészen a várig tartott, és aligha hihető, hogy a vár, mint feltehetően a környék egyik birtokának központja, közvetlenül egy másik birtok határán működött volna. A vár építési idejére nincs adatunk. Torony-pusztá (Praedium Toronya) hely-

név különben egy 1527. évi oklevélben¹¹² és a XVIII–XIX. századi térképeken is megtalálható.

A fentiek alapján a vár esetleg még állt a XIV. században. Neve eredetileg valószínűleg „Torony” vagy „Toronya” lehetett, a későbbi helynévből visszakövetkeztetve. 1756. és 1759. évi térképeken tűnik fel a vár nevéként „Biber”, illetve „Byber”,¹¹³ eredetét nem ismerjük. Utóbbi elnevezés a hód német névével azonos. Itt számításba kell venni mint lehetőséget, hogy a pálos kolostor egykori halastava a vár alatt (a mai új víztározó helyén) a török időtől elmocsarasodhatott, és esetleg hódok tanyáztak benne.

A vár Márianosztra KDK-i határának szélén, Kőspallagtól D-re több mint 2 km-re fekszik a Kis-maros felé vezető országút felett, a Kishanta- és Korompa-patak találkozásánál (55., 56. ábra). A hegy, amelyen a vár van, a Kelemenhegytől ÉNy-ra terjedő alacsony hegyvonulat utolsó, szigetszerűen kiemelkedő tagját jelenti, meredek oldalú, alacsony kis hegykúp alakjában. A szomszédos hegytől kes-

57. Márianosztra-Bibervár (Pusztatorony) térképe

keny, bemélyedő nyereg választja el. É-i oldala alatt, az egykori pálos kolostor halastava helyén, 1972-ben mesterséges víztározó épült. A hegy tszfm. 230 m, relatív magassága 30 m. Fekvése a közvetlen környékhez viszonyítva uralkodó, védelmi szempontból előnyös. A Márianosztra-Szokolya közötti régi, ma már nem használatos út mellett fekszik. A Kóspallag felé vezető mai országút ebből a szempontból nem jöhet számításba, mert a község csak a XVIII. sz. közepén települt be.

A hegykúp tetején a vár lakóterülete $32 \times 10-14$ m-es, megközelítően téglalap alakú térséget foglal el, területe 0,04 ha (57. ábra). Középen $6 \times 3,5$ m-es, négyszögletes bemélyedés, esetleg épület helyét jelöli. Az ezt körülvevő, terméskőből rakott habar-

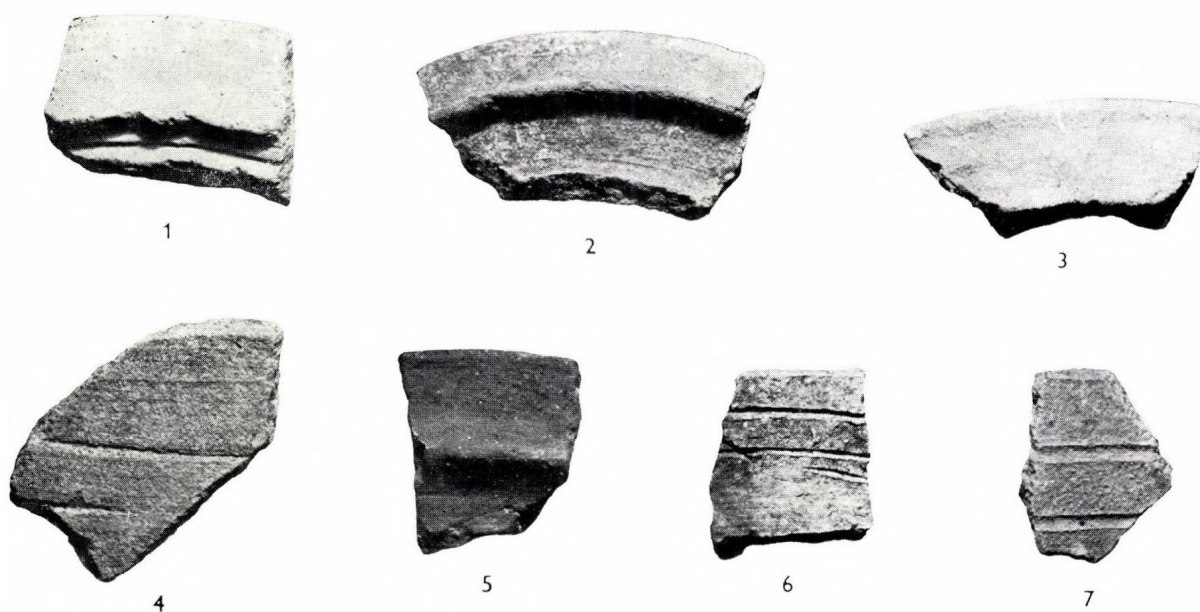
csos várfal egy része a Ny-i oldalon ma is áll, vastagsága 50 cm (58. ábra) és kb. 10 m szélességű udvart fog be, a többi oldalon azonban nyoma sincs a felszínen.

A vár külső védővonalát egy 5–10 m-rel lejjebb eső mély árok és ennek külső oldalán sánc jelentette, amely a várat az É-i meredek oldalt kivéve, félkörívben övezte. A K-i, nyereg felőli oldalát még egy sánc védte, a hegynek majdnem a lábáig lehúzódva.

A vár területén több cserepet gyűjtöttünk a felszínen (59. ábra). Általában a XIII. sz.-ra jellemzők, de visszavezethetők a XII. sz. végére, ami a vár tatárjárás előtti építésére vall.¹¹⁴

58. Márianosztra–Bibervár (Pusztatoronyy): az ÉNy-i sarok falmaradványa

59. Márianosztra–Bibervár (Pusztatoronyy): XII–XIII. századi leletek a vár területéről

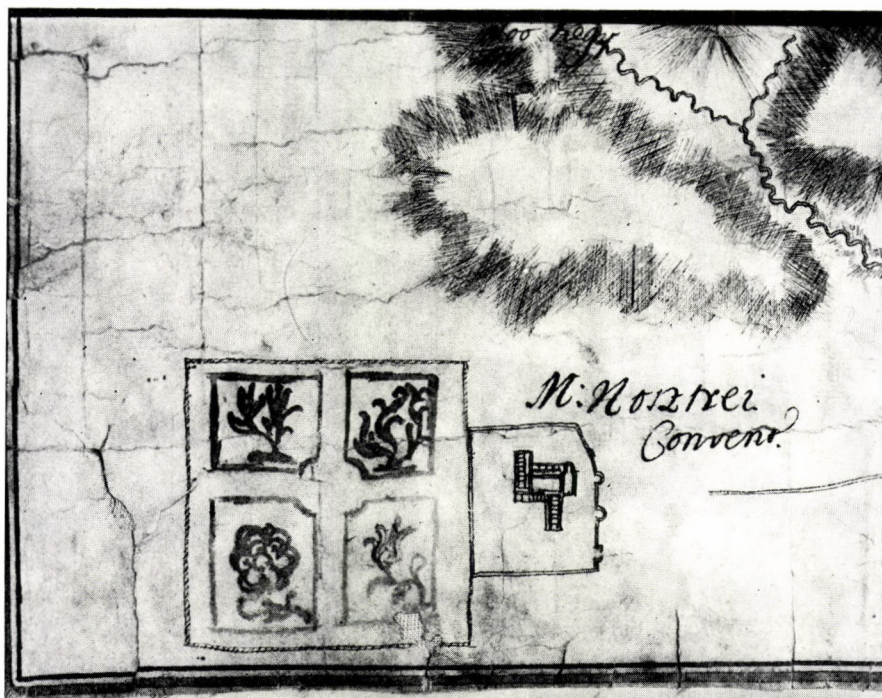
14. MÁRIANOSZTRA – VOLT NOSZTRAI PÁLOS KOLOSTOR

A 280 m tszfm.-on fekvő nosztrai pálos kolostor alapítási éve 1352. Folyamatosan működött 1526-ig, amikor a török ostromát verték vissza a szerzetesek. 1535 után azonban a török elől el kellett menekülniük, és a kolostor a templommal együtt elnéptelenedett, romossá vált. 1687-ben is romosnak írták le, újjáépítése pedig csak 1711 után kezdődött meg.¹¹⁵

A kolostor körüli erődítésekről okleveles említést nem ismerünk. A legkorábbi adat egy 1694-ből származó térképen szereplő ábrázolása, amely még a XVIII. századi átépítés előtti állapotában mutatja a kolostort (60. ábra).¹¹⁶ A templom és a kolostor tömbjét téglalap alakban egyenes fal övezte, amelyből a D-i oldalon két félköríves bástya és egy szögletes kaputorony ugrott előre. Ez a rajz egyúttal az egyetlen alaprajzi ábrázolása ennek az erődített kolostornak. 1732-ből egy madártávlati kép mutatja még a lőréses falat és két szögletes sarokbástyát, utóbbiak feltehetően a korábban félköríves bástyák átalakítását jelentik.¹¹⁷

A továbbiakban már csak néhány futólagos említésről tudunk. 1799-ben „bástyákat” említenek,¹¹⁸ 1837-ben pedig azt olvashatjuk: „Vastag bástyafalak környezik a két testvérépületet (ti. a kolostort és templomot), melyeken több ágyú-ablaknyílások szemlélhetők, honnan is háborús időkben védelmezé magát a szerzetes gyülekezet.”¹¹⁹ Utoljára 1843-ban és 1851-ben említik még, hogy a templomot hajdan „sáncok” erősítették.¹²⁰ A XIX. századi ábrázolások azonban, a leírásokkal ellentétben, már nem tüntetik fel az erődítésmaradványokat.¹²¹ A kolostor jelenlegi állapotán nem látni erődítésnyomokat, ezeket a múlt század 60-as éveiben, az épület börtönné való átalakításával, nyilván végleg eltüntették.

Az erődítések építésének idejét, az egyetlen ránk maradt alaprajz alapján, a XV–XVI. századba helyezjük.

60. Márianosztra – volt nosztrai pálos kolostor alaprajza 1694-ből

15. NAGYBÖRZSÖNY–GÓRHEGY

A Górhely a régészeti irodalomban mint őskori lelőhely már ismert volt. 1944-ben lövészárkok ásásakor 1–1,5 m mélyen, 60 cm vastag kultúrretegben cserepek kerültek elő, köztük mészbetűtött is volt. Ugyanekkor került elő egy öntőminta-töredék is, valószínűleg lekerekített sarkú baltáé. Valamennyi a hatvani kultúra maradványa.¹²² A Górhelyet mint a tokodi csoport lelőhelyét is számon tartják.¹²³ Magával a teleppel a helyszínen azonban még nem foglalkoztak.

A Górhely Nagyborzsöny községtől ÉNy-ra, kb. 2 km-re fekszik (61. ábra). Az Ipoly ártere fölől húzódó, alacsony fennsík kinyúló földnyelvet képez. Három oldalról meredek oldal övezi, a fennsík azonban vele egy magasságban folytatódik. Az egész hegy szőlő, illetve az ÉNy-i oldala szántó-

föld. A földművelés erősen megváltoztatta a felszínt, különösen az ÉNy-i végén, ezért a felszín eredeti alakja ma már nem rekonstruálható. Tszfm. 187 m, relatív magassága kb. 50–60 m.

A fennsík felől sánc és külső árok védte (62. ábra). Ennek erősen elszántott nyoma, alig 20–30 cm magasan ma is látható, de csak az É-i végét kísérhetjük 30–40 m hosszúságban, többi része teljesen elmosódott. A vár hossza állapítható meg a legkevesbé, kb. 300 m, szélessége kb. 80–100 m volt, területe kb. 4 ha.

A felszínen viszonylag igen kevés, többnyire jellegtelen őskori edénytöredék található, a meghatározható darabok a hatvani kultúrára jellemző, textilmintás díszítésűek (63. ábra).

16. NAGYBÖRZSÖNY–MAGYARHEGY

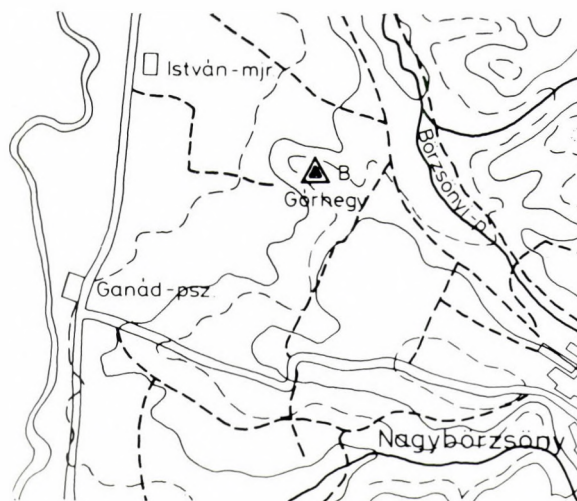
Az irodalomban sehol nem említik. A Magyarhegy Nagyborzsönytól KÉK-re, 3 km-re fekszik, a Börzsöny hegység nyugati szélét jelentő É–D irányú magas hegygerinc utolsó tagjaként (64. ábra). D és K felől a Börzsönyi patak határolja rendkívül meredek hegyoldallal, Ny felől oldala az Ipoly völgyébe lejt, több km hosszan. É felé a már említett gerinctől mély, keskeny nyereg választja el. A hegy tszfm. 714 m, a Börzsönyi patak feletti relatív magassága 250–300 m. Fekvése a messze környék felett uralkodó, védelemre igen alkalmas. Az Ipoly völgyétől mint fő közlekedési vonaltól való nagy távolsága és a nagy relatív magasság miatt azon-

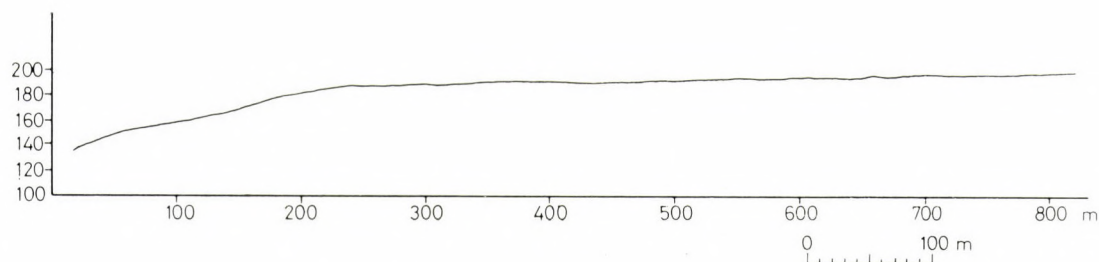
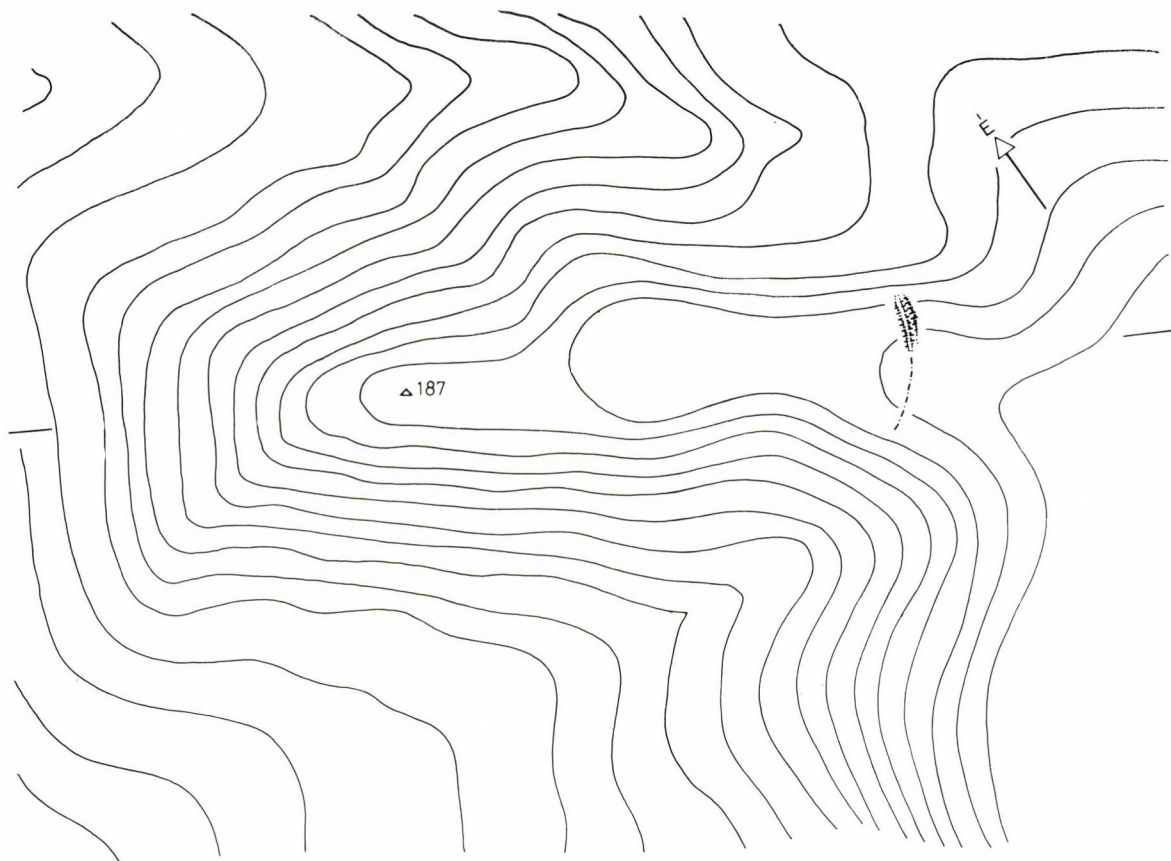
ban annak ellenőrzésére nem volt alkalmas, így fekvése félreesőnek tekinthető. Területét erdő fedi.

A Magyarhegy három, egy vonalban fekvő, különálló csúcsból áll. A két szélső tkp. keskeny sziklás gerincet képez, a középső, a legmagasabb azonban ezeknél szélesebb és hosszabb. Utóbbin van a sáncvár is (65. ábra). A széles gerinc a telep egyik szélét jelenti, K felől rendkívül meredek hegyoldal határolja. A hegyoldal Ny felé, bár itt is meredek, könnyebben járható, itt terült el a lakótelep, amelyet a hegyoldalban egy sánc védett félkörívben. Ez a sánc ma már csak elmosódott terasz alakjában látható. A legkevesbé maradt fenn a D-i gerinc

61. Nagyborzsöny–Górhely helyszínrajza;

▲ = földvár; B = bronzkor

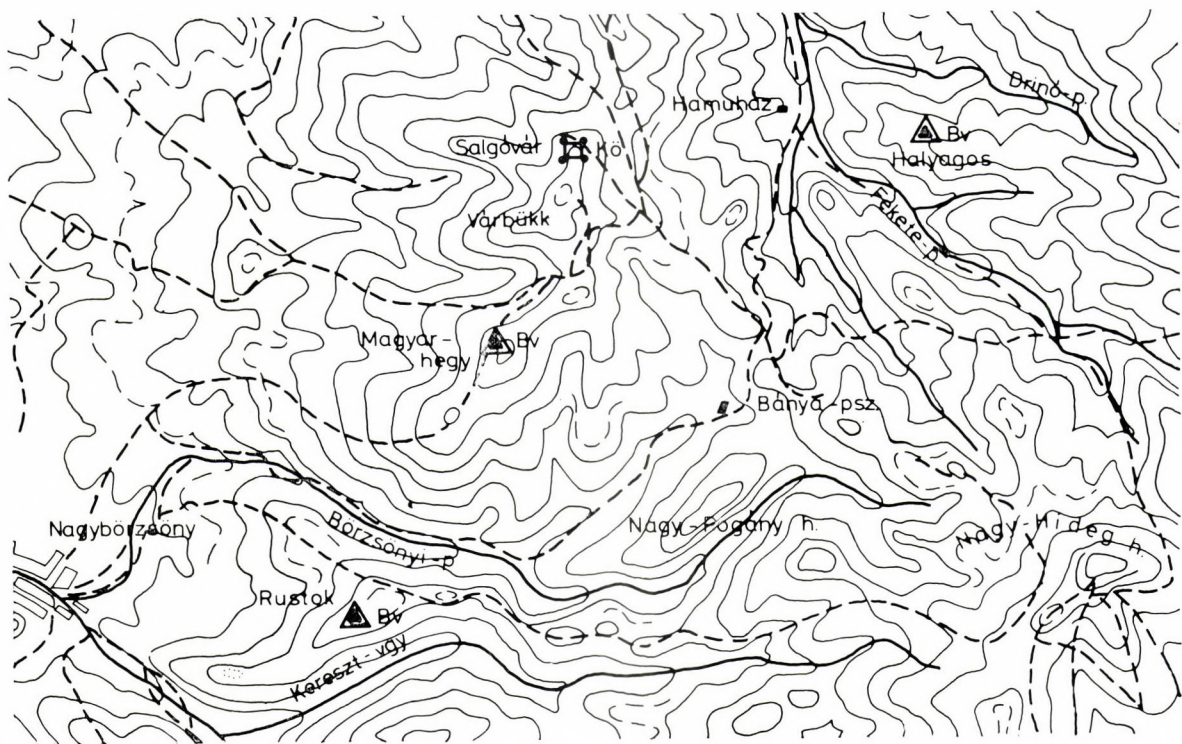

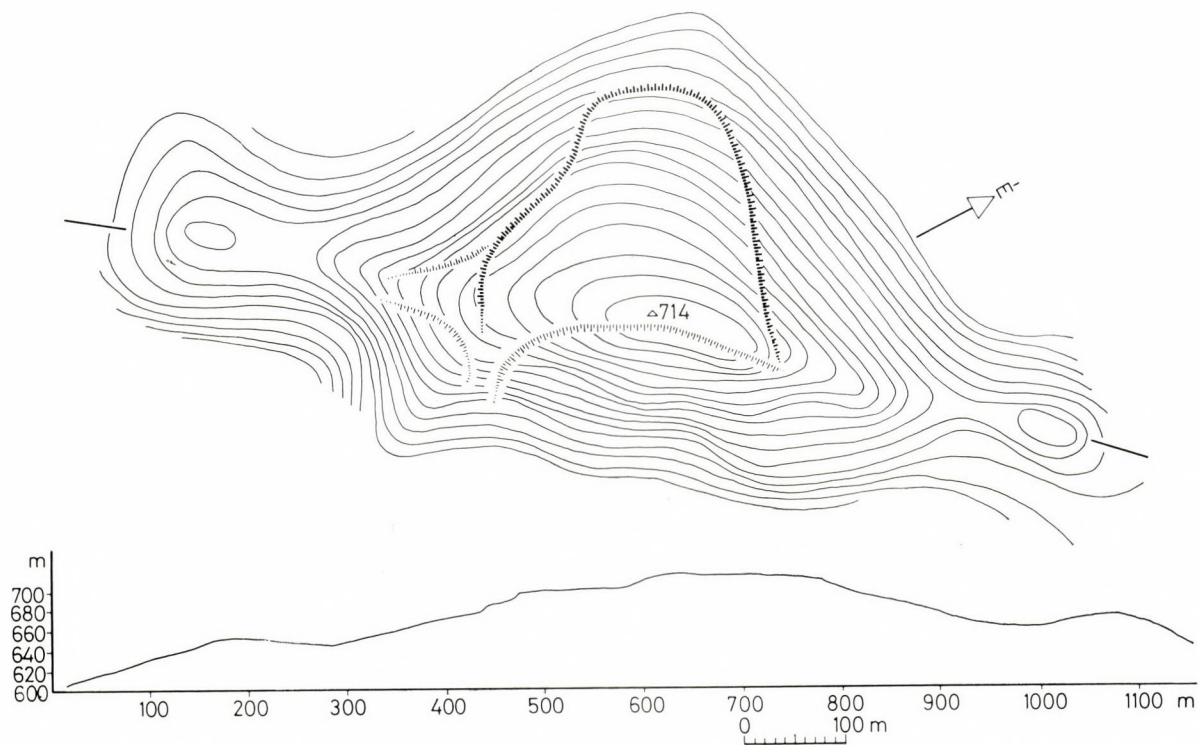
62. Nagyborzsöny-Górhely térképe

63. Nagyborzsöny-Górhely: a hatvani kultúra leletei a felszínről

64. Nagybörzsöny–Rustokhegy és Magyarhegy, Perőcsény–Halyagos és Salgóvár helyszínrajza; \triangle = földvár; \square = kővár; Bv = késő bronzkor; Kö = középkor

65. Nagybörzsöny–Magyarhegy térképe

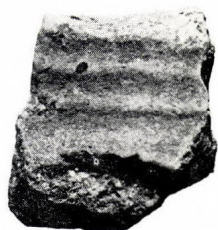
1

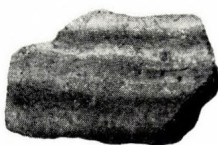
2

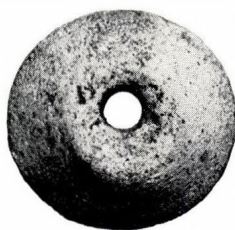
3

4

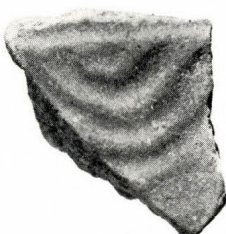
5

6

7

8

9

10

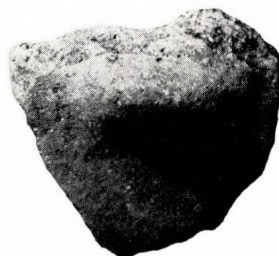
11

12

13

14

66. Nagybörzsöny–Magyarhegy: késő bronzkori leletek a belső területről

felé eső oldalon. A sánccal és a hegy tetejét jelentő lapos gerinccel lezárt terület legnagyobb átmérője kb. 300 m, területe 5,04 ha.

A belső területen több vonalban, nagyjából a rétegvonalaknak megfelelően széles teraszok húzódnak, nyilván a házak kialakításához volt ezekre szükség.

17. NAGYBÖRZSÖNY–RUSTOKHEGY

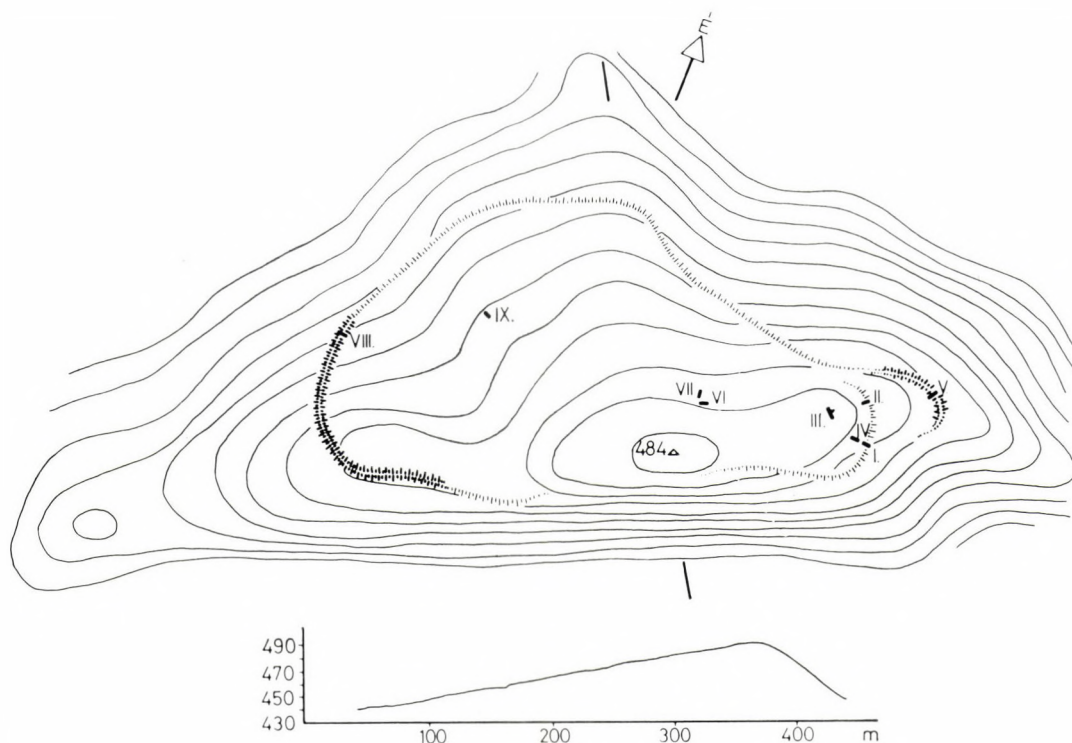
Az irodalomban sehol nem említik. A Rustokhegy Nagyborzsöny község K-i, felső vége felett emelkedik (64. ábra). D-i és DK-i oldalát a Hosszú-, illetve az ebbe torkolló Keresztvölgy, É és ÉK-i oldalát pedig a Börzsönyi patak völgye határolja. K-i vége a kissé lejjebb fekvő Rustoknyeregben végződik, ahonnan K, ÉK felé hosszan elnyúló, hullámzó gerinc folytatódik a Nagyhideghegy irányában. A Rustokhegy oldala igen meredek, helyenként sziklás, de Ny felé, a község irányában viszonylag enyhébb lejtőjű.

A Rustokhegy két különálló részre oszlik. A község felé eső DNY-i vége kissé alacsonyabb, Gaiselberg néven is említik, míg az ÉK-i vége jelenti a nagyobbik és magasabb fekvő területet. Az ő-

A sáncon belüli területen nagy mennyiségben található a felszínen cserép, valamennyi a Kyjati-ce-kultúrába tartozik (66. ábra).¹²⁴ Kiemelkedő darab egy majdnem teljes kis madáralak (66. ábra 2), amihez hasonlóak a késő bronzkorban Európa-szerte előfordulnak.

kori erődített telep az utóbbit foglalja magába (67. ábra). Tszfm. 484 m, relatív magassága kb. 150 m.

A lakótelep DK-i szélét a Keresztvölgy felőli rendkívül meredek, alig járható hegyoldal jelenti, itt erődítésnek nincs nyoma. Ez az oldal megközelítően egyenes vonalban a hegy legmagasabb részét is jelenti, és innen az egykori lakótelep területe ÉNy felé végig enyhe lejtőn terül el. Csak a K-i végében, a hegy legmagasabb részén van egy kisebb lapos terület. A Keresztvölgy felőli oldaltól eltekintve végig sánc övezi. Legépebben a Ny-i oldalon maradt fenn, ahol a sánc mai magassága helyenként eléri a 1,5 métert. Az ÉNy-i oldalon azonban, ahol az erdő megszűnik, és helyette bokros legelőt találunk (68. ábra), a sánc véget ér, és folytatásában

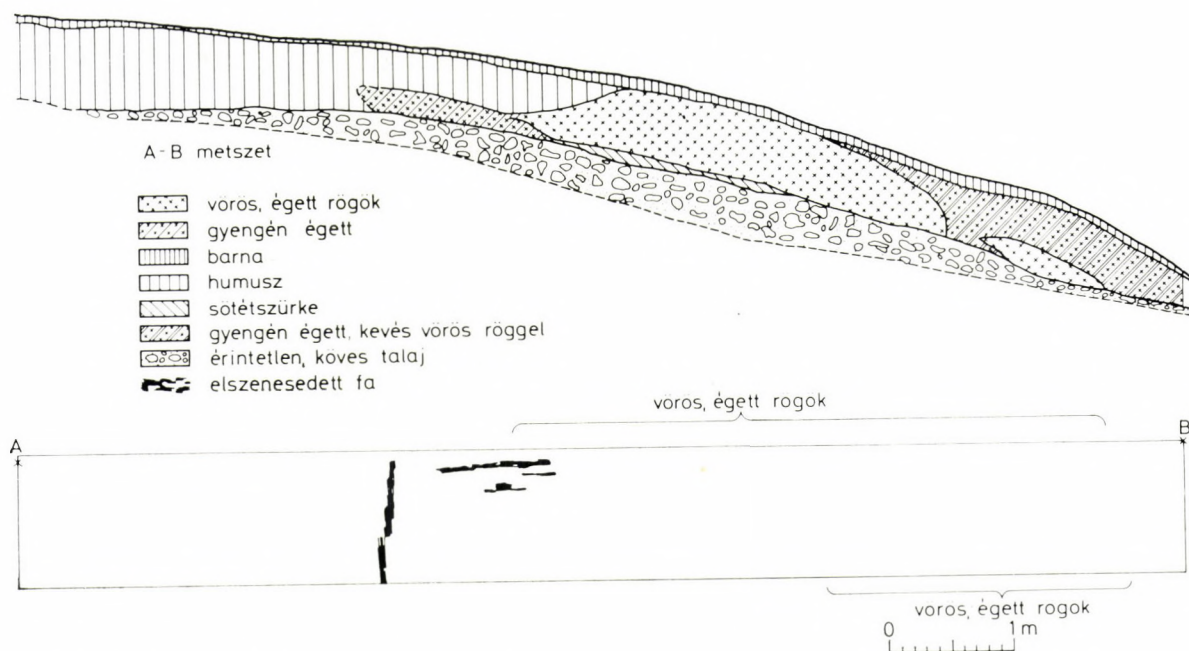
67. Nagyborzsöny–Rustokhegy térképe

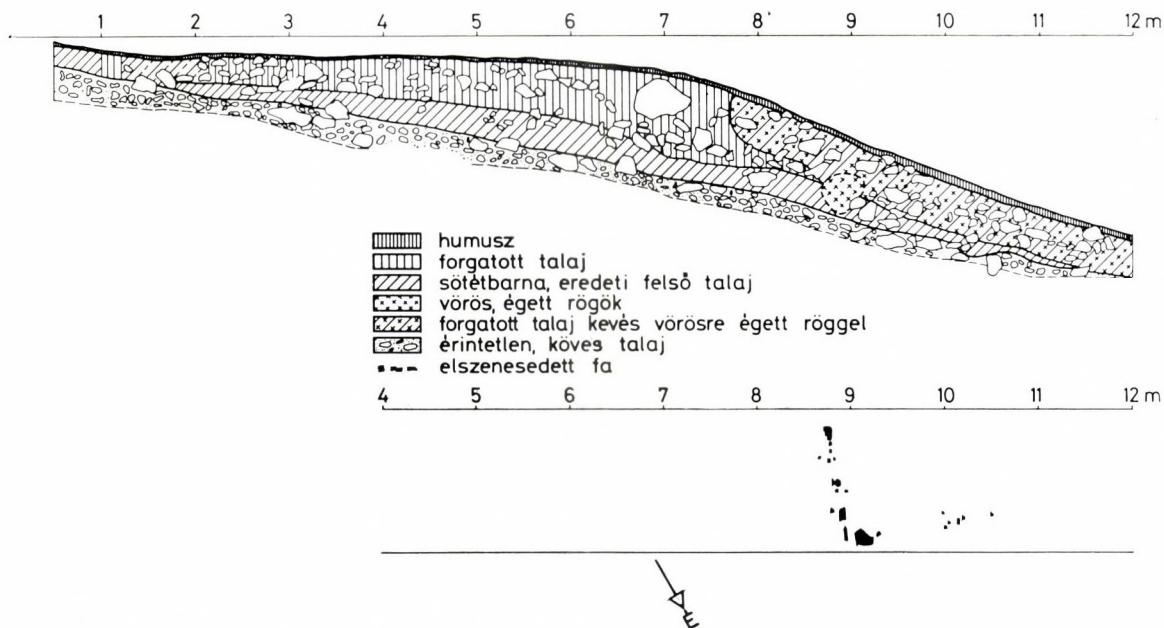
68. Nagybürzsöny–Rustokhegy: a vár belső területe, háttérben a Magyarhegy

terasz húzódik tovább. ÉK-i oldala ismét meredekebb, a sánc helyét itt is alig látható, elmosódott terasz alakjában követhetjük. A telep K-i, elkeskenyedő végében a sánc ismét felismerhető, de távolról sem olyan jó fenntartású, mint a Ny-i oldalon. Ezen az egy sáncon kívül a felszínen nincsen nyoma több erődítésnek. Az erődített lakótelep két átmérője 504 m, illetve 230 m, területe 7,48 ha.

A belső terület nagyobb részét áttekinthetetlen sűrű erdő, É-i lejtőjét azonban bokros legelő foglalja el. Az erdőben és a legelőn egyaránt több kősor és terasz húzódik különböző irányban, középkori vagy újabb kori, de legkésőbb a XIX. sz. közepén felhagyott szántóföldek nyomaiként. Ezekhez hasonlóakat a sáncon kívül is találunk a hegy felső részén, különösen DNy-i irányban.¹²⁵

69. Nagybürzsöny–Rustokhegy: a K-i sánc átvágása (V. árok)

70. Nagyörzsöny-Rustokhegy: a Ny-i sánc átvágása (VIII. árok)

1973-ban próbaásatást végeztünk.¹²⁶ A sáncot két helyen, az említett szántófeld-nyomokat pedig négy helyen vágtuk át, melyek a felszínen gyakran megtevesztően hasonlítanak az őskori sánchoz. Így sikerült az utóbbiakat elválasztanunk a szántóföldek nyomaitól.

Az egyik sáncátvágást a telep ÉK-i végét lezáró, erősen lepusztult sáncban végeztük el (V. árok). 1,20 m széles, 9,40 m hosszú árkunk segítségével a sánc nyomainak főbb vonásait a következőkben jelölhetjük meg (69. ábra):

A sáncmaradvány legnagyobb vastagsága 55 cm, alapszélessége pedig kb. 5 m. Ez azonban a teljesen szétomlott szerkezetet jelenti, az eredeti méretekre semmi utalást nem kaptunk. Belső szélén, legalsó, gyengén kiégett, vörös földben, a sánc irányához viszonyítva egy hosszanti és egy keresztirányú gerenda elszenesedett nyomai kerültek elő. Vastagságuk 2–4 cm, szélességük 5–10 cm volt, pontos alakjuk nem bontakozott ki. Ezekről kifelé a lejtőn 50–55 cm vastag, erősen vörösre égett földréteg következett, 3,40 m szélességben. Benne sok, ököl nagyságú és ennél kisebb-nagyobb téglapiros, keményre kiégett rög került elő, némelyiken ág- vagy fatörzs lenyomatokkal, valamint kormos kövek. Ebben a rétegben több cserép is előkerült, különösen figyelemre méltó egy töredék a külső széléből (71. ábra 1). A lejtő további részét már gyengébben kiégett réteg jelentette, kevés vörösre égett röggel.

A középső, erősen vörösre kiégett réteg alatti, 5–10 cm vastag sötétszürke réteg a sáncépítés előtti humuszt jelenti.

A kutatóárok másik oldalának metszete, tehát a fent ismertettől mindössze 1,20 m-re, hasonló rétegződéseket mutatott, de lényeges méretbeli különbségekkel: a középső, erősen átégett réteg mindössze 2,40 m szélességben és a lejtőn 2,50 m-rel lejjebb kezdődött. Ugyanitt a külső lejtő földje semmi égésnyomot nem mutatott.

A sánc szerkezetét, ha nem is pontosan, de elvileg rekonstruálhatjuk: az előkerült hosszanti irányú gerendanyom a sánc belső oldalán végigfutó, vízszintes gerendákból álló fal legalsó tagja. Bár konkrét nyom nem került elő, de feltételezzük, hogy ettől legkevesebb 1,50 m-rel kijebb is volt egy hasonló. E két falat kötötték össze a rövid keresztirányú gerendák, melyek közül ugyancsak egynek, a legalsónak a maradványai kerültek elő. Az így keletkezett rekeszes falközt földdel kitöltötték és így nyertek kívül-belül függőleges oldalú falat. Magasságára semmi támpontunk sincs, szélességéről pedig az előkerült keresztirányú gerendamaradvány alapján csak annyit tudunk, hogy legkevesebb 1,5 m lehetett. A sánc pusztulása tűzvészrel függ össze, amikor a faszerkezet tüzet kapott, a töltélföld vörösre égett és kifelé ledőlt. Feltételezzük, hogy ekkor temette maga alá és tüntette el nyomtalanul a külső gerendafalat.

A másik sáncátvágásra a telep Ny-i oldalán, a legépebbnek látszó sánc egyik pontján került sor (VIII. árok). A sűrű erdőben csak ott volt lehetőség fakivágás nélkül kutatóárkot ásunk, ahol a sánc már majdnem csak terasz alakjában látható (70. ábra).

1

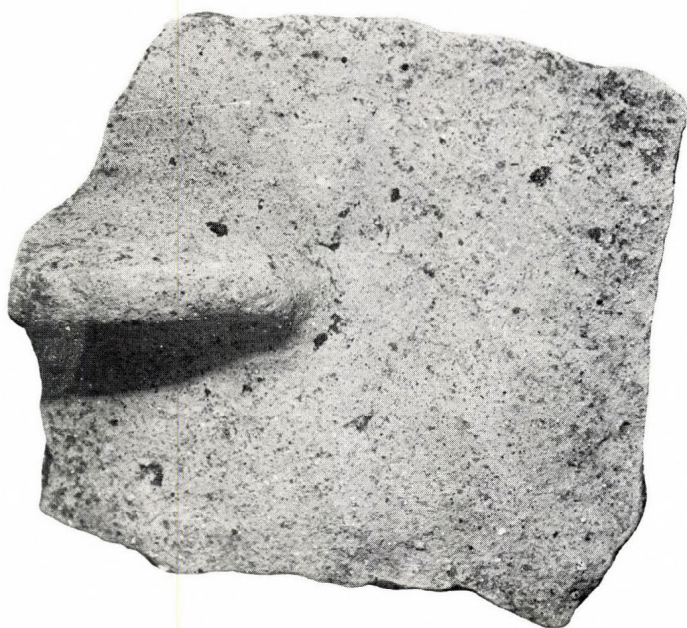
2

3

4

5

6

7

71. Nagybörzsöny–Rustokhegy: késő bronzkori leletek = 1: V. árok; 2, 5, 6: IV. árok; 3: I. árok; 4: VIII. árok

72. Nagybörzsöny-Rustokhegy: késő bronzkori leletek = 1, 3: IV. árok; 2, 5, 9: II. árok; 4: IX. árok; 6, 8, 11: VII. árok; 7, 10, 12: I. árok

Faszénmaradványok csak a lejtő alatt kerültek elő, egy hosszanti irányú gerendából. Körülötte kisebb foltban erősen vörösre égett föld volt, sok apró piros röggel, de 10–40 cm-re már lényegesen kevesebb égett föld mutatkozott. A sánc befelé eső felső része semmi szerkezetet nem mutatott, csak feltűnően sok és nagyméretű követ összehalmozva, földdel keverve. Mivel a kutatóárok belső végén a föld kőtől mentes, porhanyós, finomra forgatott, arra következtetünk, hogy eddig terjedt az egykori szántóföld, ami az itt kezdődő legelő területén egykor művelés alatt állt. Az említett köveket tehát az őskori telep megszűnte után sokkal később, szántás közben dobálták ki, közvetlenül a sánc belső szélére. A telep Ny-i oldalán, a sánc tetején, sok nagy kő hever, nyilván ezeket is a szántáskor dobálták rá, mintegy megmagasítva azt. Ez ad magyarázatot arra a szokatlannak tűnő jelenségre, hogy az őskori sáncnyomok a ma látható sáncterasz külső lejtője alatt mutatkoznak: a ma is látható terasz a szántás következménye, amikor a kidobált kövekkel mintegy feltöltötték a sánc belső oldalát, és ezáltal a „súlypont” felfelé tolódott.

18. NÓGRÁD VÁRA

Az irodalomban sűrűn találkozunk a vár történetének részletes összefoglalásával és ritkán rövid leírásával is, ezek összefoglalását elhagyjuk.¹²⁸

Anonymus a honfoglalás korába helyezi a várat. Első okleveles említése 1138-ból származik, amikor királyi birtok és Nógrád vármegye székhelye volt. 1199-től a váci püspökségé. 1544-ben a török elfoglalta, de később, 1594-ben ismét magyar kézre került. 1663-ban a török újra elfoglalta, és a kezén volt 1685-ig. Ekkor egy villám felgyújtotta az

A második sáncátvágás tehát magára az őskori sáncra kevés eredményt hozott, de az elsőnek az eredményei alapján itt is hasonló szerkezettel számolhatunk.

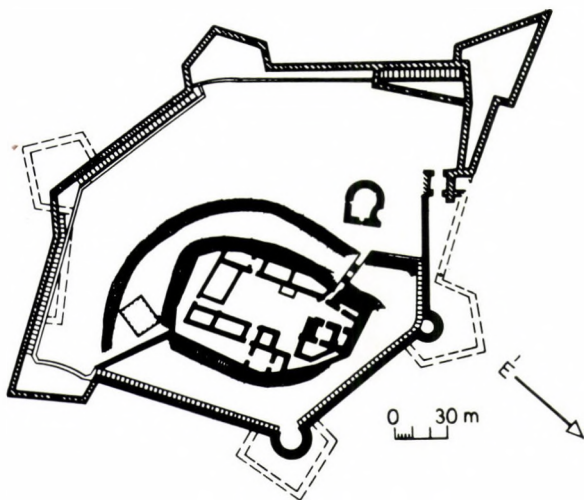
Sáncárok a felszínen sehol sem látható, a kutatóárkok pedig rövidek voltak ezek kimutatásához. Valószínű azonban, hogy nem volt, mert alig 30–50 cm felső talaj után már a rendkívül kemény, sziklás talaj következik, amelynek kimélyítése a mai acélsákányokkal is igen nehéz.

A telep belső területén hét keskeny kutatóárok ásására került sor (I–IV., VI., VII., IX. árok), az ÉK-i legmagasabb fekvésű egyenes részen és az ÉNy-i lejtős legelő területén. Telepjelenségre nem bukkantunk, 30–50 cm után már a sziklás talajba ütköztünk. A nagy mennyiségű őskori cserép azonban a telep sűrű lakottságára utal.

Az ásatás különböző kutatóárkaiban és a felszínen talált edénytöredékek egységesen a Kyjatice-kultúrába tartoznak (71., 72. ábra),¹²⁷ jelezve az erődített telep késő bronzkori eredetét.

őregtoronyban elhelyezett lőporraktárat, a török elhagyta, a vár romossá vált.¹²⁹

A vár körös-körül meredek oldalú, magas dombon van, tszfm. 286 m, relatív magassága 50–60 m, szabálytalan alaprajzú (73. ábra). Belül egy feltehetően korábbi eredetű belső vár van, a nagy területű külső várat egy későbbi várfal övezi. Ez utóbbin három olasz rendszerű bástya van. A belső várat mély sziklaárok választja el, középen az őregtorony csonkja magasodik. A külső és belső vár között bar-

73. Nógrád várának alaprajza (Gerő, 1968)

bakán áll. A külső várfalat a lejtőre alapozták, belül feltöltötték, ezáltal az eredetnél jóval nagyobb területet nyertek. A belső vár átmérője kb. 50×30 m (0,15 ha), a külső váré kb. 140×90 m (0,91 ha). Egész területét sűrű bokor és magas törmelékhal-maz borítja, nehezen áttekinthető.

19. PERŐCSÉNY–HALYAGOS

Az irodalomban sehol nem említik. A Halyagos-hegy Perőcsénytől DK-re, kb. 4,5 km-re fekszik (64. ábra). Ny és D felől a Fekete-patak völgye, illetve annak egyik mellékvölgye, É felől pedig a Drinó patak völgye határolja, rendkívül meredek, helyenként kőgörgötes oldalakkal. A hegy KDK felé jelentős szintkülönbségeket jelentő terephullámokkal emelkedik a Mogyorós-bérc és a Magosfa nevű hegycsúcsig. A vár a Halyagos Ny-i végét foglalja magába, a hegytető egyik természetes, 25–30 m-re bemélyedő részével és az említett patakok völgye felé eső meredek hegyoldalakkal körülhatárolva. Tszfm. 586 m, a Fekete-patak völgyéből mért relatív magassága 230–240 m. Az egész területét erdő fedi (74. ábra).

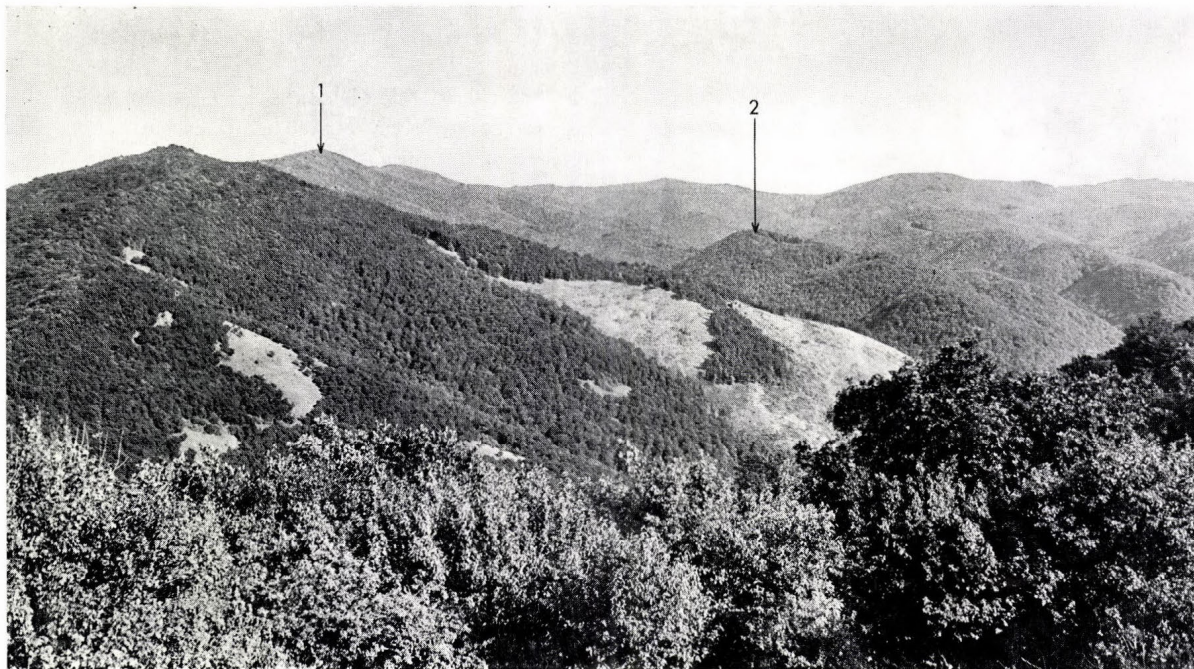
A sánc az egész, hosszan elnyúló telepet körbeveszi (75. ábra). Ennek jelenlegi állapota azonban különböző, legtöbb helyen csak erősen lekopott terasz alakjában maradt ránk. Belülről is kiemelkedő sánc aránylag rövid szakaszokban a DNy-i, É-i

1949-ben *Héjj Miklós* vezetésével rövid próba-ásatás folyt. A belső vár bejárata előtti sziklaárokban a híd mederpillérét, a kapu szemöldökkövét és Báthory Miklós 1483-ban készült, díszes, vörös márvány emléktábláját ásták ki.¹³⁰

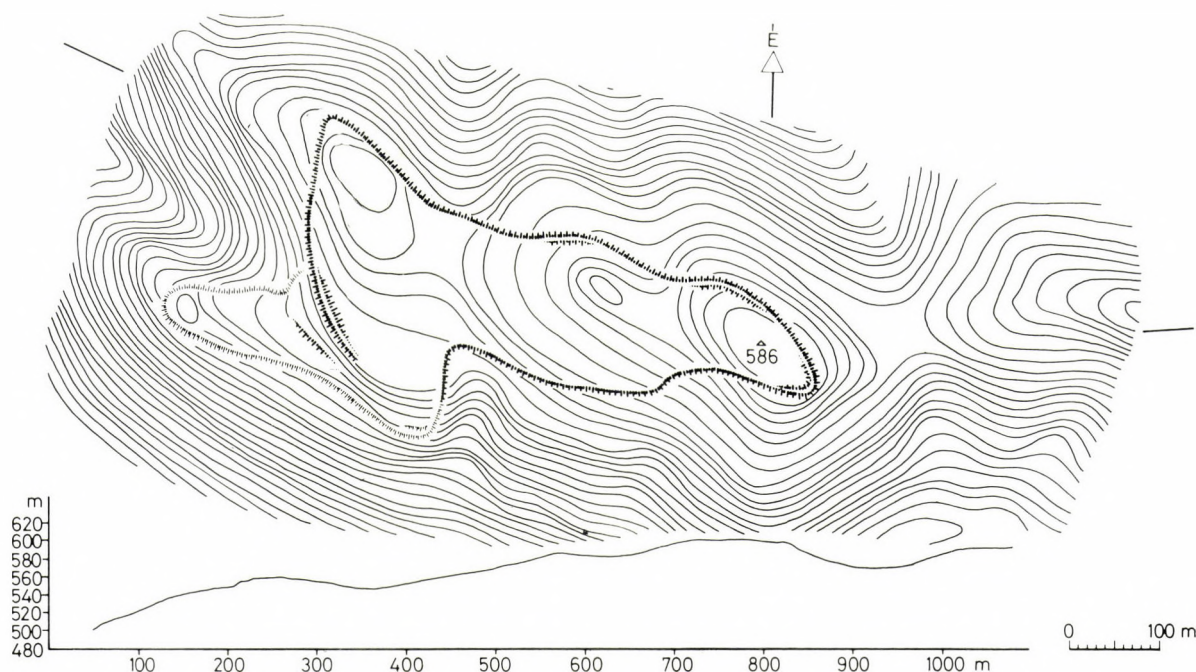
oldalán és a Ny-i kiugró végében figyelhető meg, de ezek magassága sem haladja meg az 1 m-t. A belső terület a hegy természetes alakja folytán nagy szintkülönbségeket mutat. Két kiemelkedő területre oszlik, köztük 15–20 m-re mélyedő nyereg van, de e két rész között semmi mesterséges válaszvonal nem látszik. DNy-i oldalán, a meredek hegyoldalon a telep széle a felszínen nem állapítható meg egészen bizonyosan. Az így körülhatárolt terület hossza 620 m, szélessége 100–170 m között váltakozik, csak a DNy-i oldalán nyúlik le ennél szélesebben. Területe 10,16 ha.

A hegy Ny-i végében egy kb. 150 m hosszú, keskeny hegynyúlvány csatlakozik még a lakótelephez. Ezen erődítésnek nincsen nyoma, csak igen elmosódott perem látszik néhol. A felszínen található nagy mennyiségű cserép alapján azonban ez is a lakótelep szerves része volt.

A sánccal körülvelt területen ugyancsak nagy mennyiségű cserép található a felszínen minden-

74. A Börzsöny belső területe Ny felől, 1 = *Kemence–Magosfa*; 2 = *Perőcsény–Halyagos*

75. Perőcsény–Halyagos térképe

hol, valamennyi a Kyjatice-kultúrából származik, és így az erődített telep késő bronzkori származását tanúsítják (76. ábra 1–14).¹³¹ Egy kis töredék a telep DNy-i végéről a korai középkorból származik (76. ábra 15), de mivel több hasonló korút nem találtunk, ennek a korszaknak itt nincs jelentősége.

20. PERŐCSÉNY–SALGÓVÁR

A várrom első történeti irodalmi említését 1864-ből ismerjük.¹³² 1866-ban *Rómer Flóris* egy márványszobrot említ a vár területéről.¹³³ 1889-ben *Könyöki József* járt a helyszínen,¹³⁴ de feljegyzései elvesztek. A múlt század végén is említik, néhány történeti adattal együtt.¹³⁵ Hosszú szünet után a közelmúltban többször találkozunk a nevével, de továbbra is csak a pusztja létét rögzítik.¹³⁶

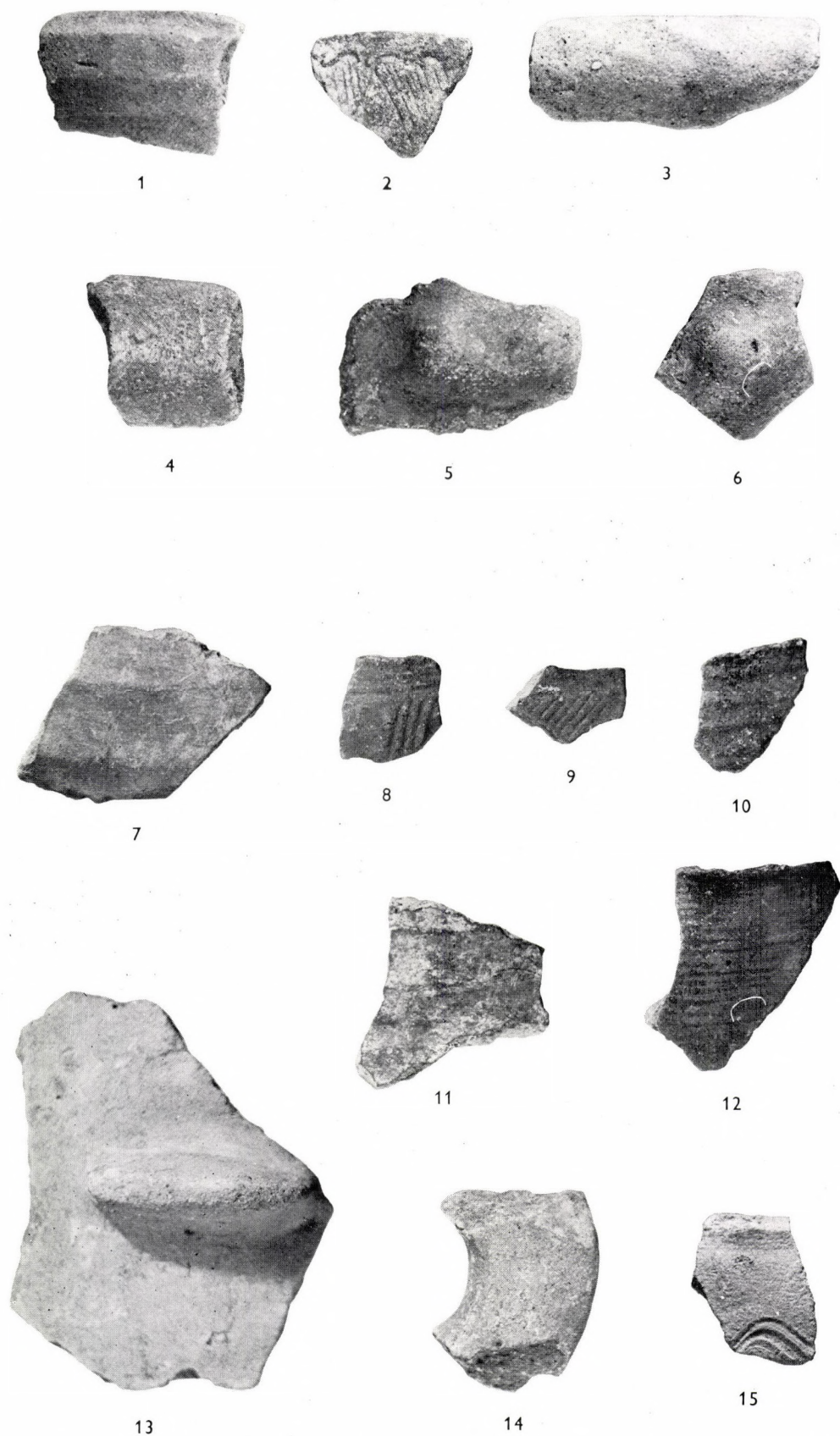
Az egykorú okleveles adatok között elég gyakran szerepel. Néhány esetben azonban nem világos, hogy a Nógrád megyei vagy a Börzsöny hegységi Salgóvárról van-e szó. Az alábbiakban csak azokat az adatokat ismertetjük, amelyek biztosan a börzsönyi várra vonatkoznak.

Első említése 1386-ból¹³⁷ és 1387-ből¹³⁸ ismeretes, amikor királyi várként szerepel. 1394-ben azonban már Szécsényi Kónya fia, Simoné,¹³⁹ ugyanígy 1399-ben,¹⁴⁰ és a Szécsényi-család birtokában van még 1411-ben is.¹⁴¹ Később Simon fia, Salgai Miklós birtokolta, akit 1419-ben említenek,¹⁴² azonban hamis

A fentiekkel azonos korú cserepek kerültek előlenn a völgyben, a hegy Ny-i lábánál, a Feketepatak bal oldalán, az ún. Hamuház körül, ahol az erdei vasút felújításakor, 1973-ban tűzhely maradványai is előkerültek.

pénzverés miatt 1424-ben várait (Ajnácskő és Bene) elkobozták, Salgó várát pedig lerombolták, bár magát az uradalmat megtarthatta. 1437-ben Lévai Cseh Péter kapta zálogul az uradalmat, a várat ekkor már nem is említik,¹⁴³ 1454–56-ban sem, amikor a Lévai Cseh családon belül perlekedés folyik a birtoklás körül.¹⁴⁴ 1504-ben Salgó várát mint lerombolt várat említik,¹⁴⁵ valamint jóval később, 1733-ban is.¹⁴⁶

A Salgóvár Perőcsénytől DDK-re, kb. 4 km-re, a Börzsöny hegység Ny-i szélét jelentő É-D irányú magas hegyvonulat egyik kiemelkedő sziklaesúcsát jelenti (64. ábra). A gerincen kétoldalt egy-egy csúccsal szomszédos, D-re alig 200 m-re, a csaknem 50 m-rel magasabb Várbükkal, amelytől keskeny, bemélyedő nyereg választja el, É-ra pedig távolabb a Hollókővel. Ny felől erősen emelkedő keskeny gerinc vezet fel a várig. K-i oldala rendkívül meredek, sziklás. Tszfm. 730 m. Relatív magassága Ny-ról, az Ipoly völgye felől 600 m, K-ról pedig, a Fekete-

76. *Perőcsény-Halyagos*: felszíni leletek a belső területről = 1–14: késő bronzkoriak, a vár egész területéről; 15: kora középkori, a vár DNy-i végéről

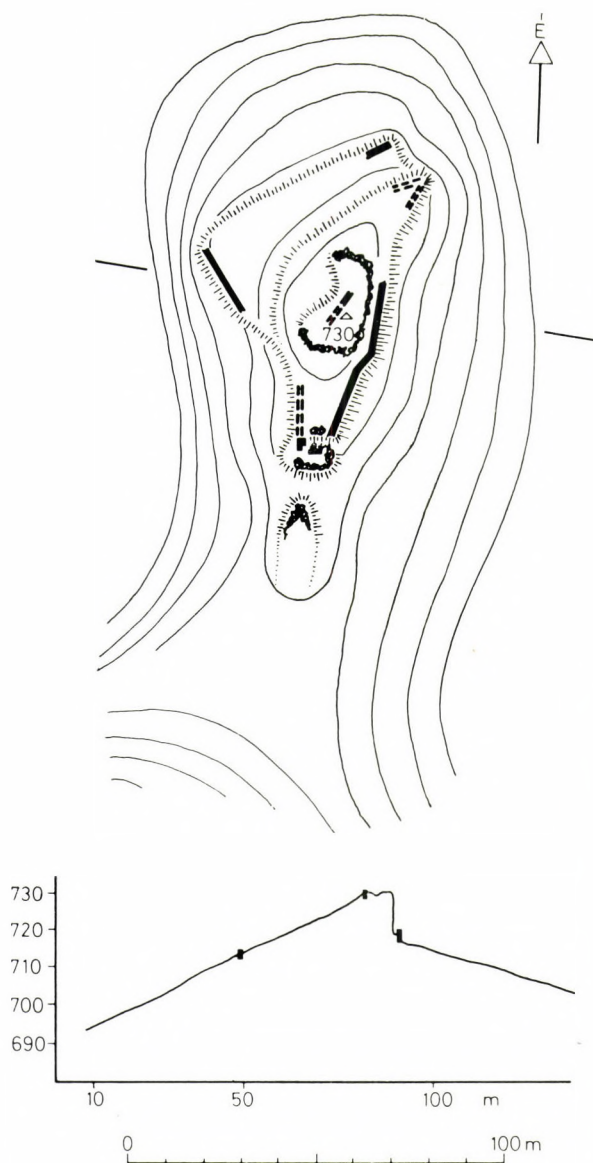
völgyből 370 m körüli. A vár fekvése védelem szempontjából jó, de a nagy relatív magasság és minden településtől, közlekedési útvonaltól való nagy távolság miatt nem uralkodó.

A vár, a természeti adottságokat kihasználva, három részre oszlik (77. ábra). A belső várat a középső, erősen kiemelkedő sziklafok jelenti. Köröskörül függőleges, megmászhatatlan az oldala, mintegy 11–12 m magasságban, egyedül a K-i oldala felől közelíthető meg, de itt is igen meredek. Középen egy belső épület falmaradványa húzódik 70 cm magasan. A felső vár legnagyobb átmérője kb. 25 m.

A következő szint, a középső vár, hosszan elnyúlik és középen magába zárja a felső várat. D-i végében volt a vár bejárata: a keskeny, sziklás ge-

rinebe bevált mély árok felett szögletes kaputorony alapfalai állnak. Ebből indul ki a várfal két irányba. A K-i oldal feletti várfal 45 m hosszúságban jól követhető, de már csak az alapfalat jelentő, 1 m széles támfal áll 2–4 m magasságban, a hegyoldal sziklájára támaszkodva (78. ábra). A felső vár sziklaoldala alatt ez a fal 2 m széles falszorost képez, a várfal ezen a helyen 1 m-re kiemelkedik a belső terepszint fölé. Ugyanitt a felső vár alatti sziklafalba, kissé a mai szint fölött, kis fülkét vájtak. A várfal tovább É-ra nyomtalanul eltűnt, csak az É-i sarkában sejthető a földdomborulat alapján.

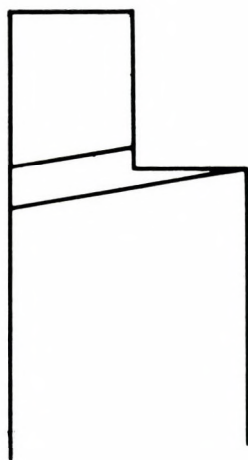
A várkaputól kiinduló várfal másik ága, amely a középső vár Ny-i oldalát védte, a falmaradványt takaró föld domborzata alapján követhető egé-

77. Perőcsény-Salgóvár térképe

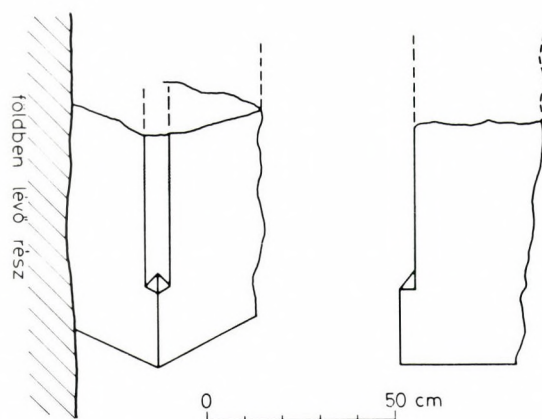
78. Perőcsény-Salgóvár; részlet a K-i várfalból

79. *Perőcsény-Salgóvár*: ledőlt falrészlet keresztmetszete

szen a felső vár vonaláig. Innen ma már csak az erősen elmosódott perem alapján jelölhetjük meg a középső vár szélét, egészen az É-i sarokig. A középső vár legnagyobb átmérője kb. 80 m.

A vár harmadik, legalacsonyabban fekvő része az ÉNy-i oldalon húzódik, további öt méterrel lejjebb. DNy-i oldalán 20 m, É-i sarkában pedig 6 m hosszúságban áll még a fentiekhez hasonló fal, a közbeeső oldalát elmosódott perem jelzi. A vár három részének együttes területe 0,23 ha. Az alsó vár belső területét sok épülettörmelék borítja, töb-

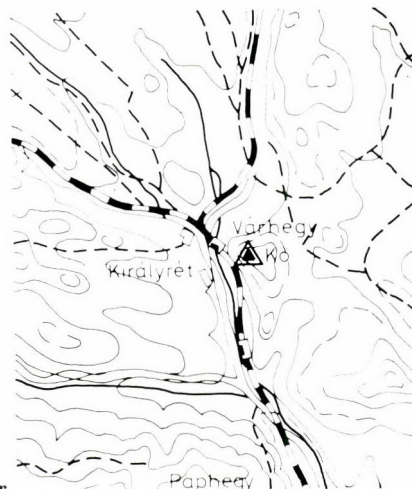
80. *Perőcsény-Salgóvár*: faragott szarkő töredéke az alsó várból

bek között egy több méteres hatalmas faltömb, amely a középső várból gurulhatott le. Ugyanígy az alsó vár DNy-i oldalán kívül, a lejtőn is hever egy több méteres, legurult faltömb, a várfal tetején levő mellvéddel és egy esővízlevezető nyílással. A fal vastagsága 1,60 m, a mellvéd szélessége 0,87 m és magassága 1,00 m (79. ábra). Az alsó vár közepén, a törmelékhalmoz tetején, egy élszedett, gúlában végződő szarkő, ajtó vagy ablak része hever a XV. sz. végéről (80. ábra).¹⁴⁷

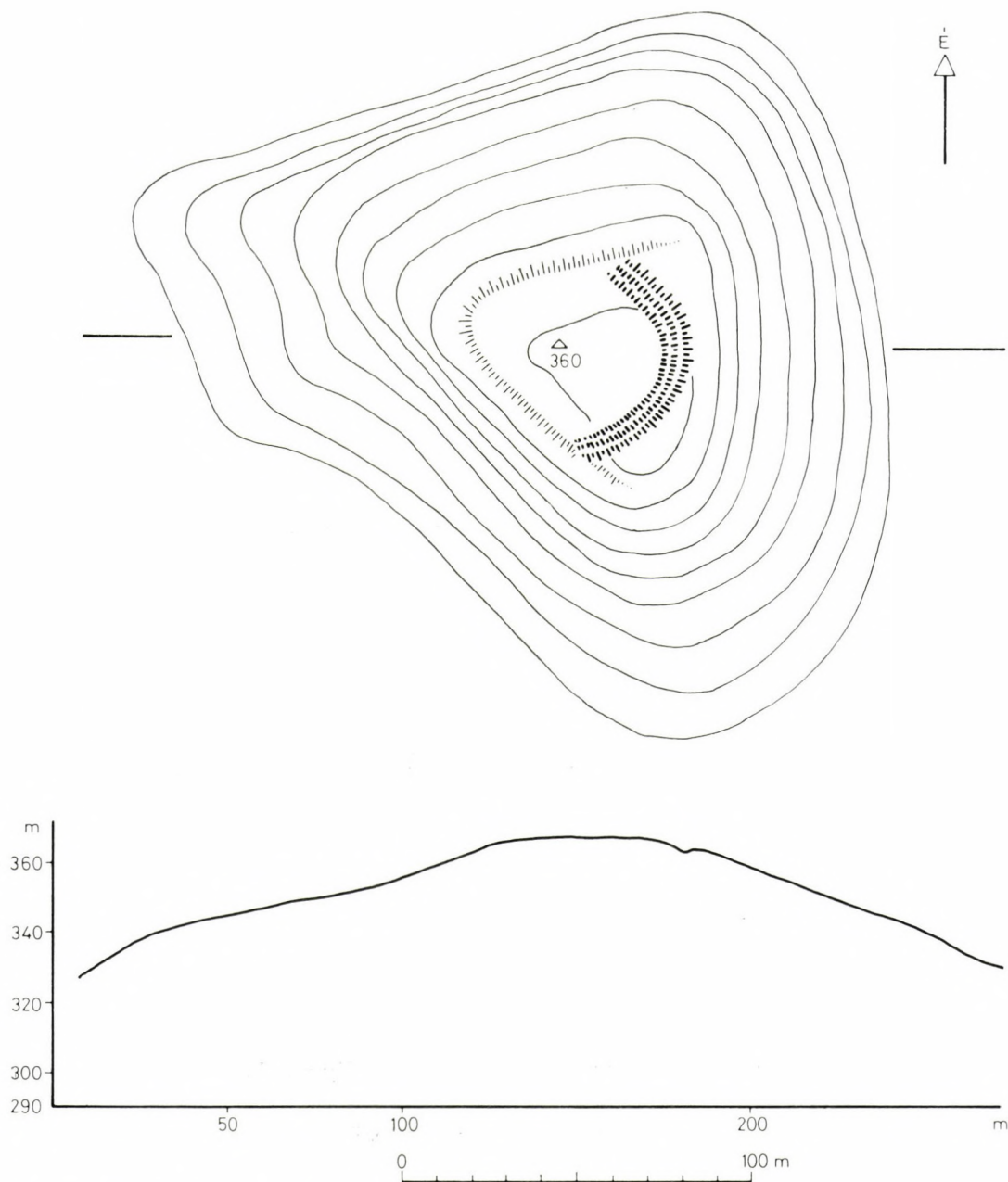
21. SZOKOLYA-KIRÁLYRÉT-VÁRHEGY

Az alább leírt vár sáncát az irodalom két helyen említi, közelebbi adatok nélkül,¹⁴⁸ levéltári adatokban nem szerepel, kutatás nem folyt a területén.

Szokolyától ÉNy-ra, kb. 3,5 km-re, a Királyrét nevű település felett emelkedik a Várhegy, tszfm. 360 m, a Királyrét feletti relatív magassága 100 m

81. *Szokolya-Királyrét-Várhegy* helyszínrajza; ▲ = földvár; Kő = középkor

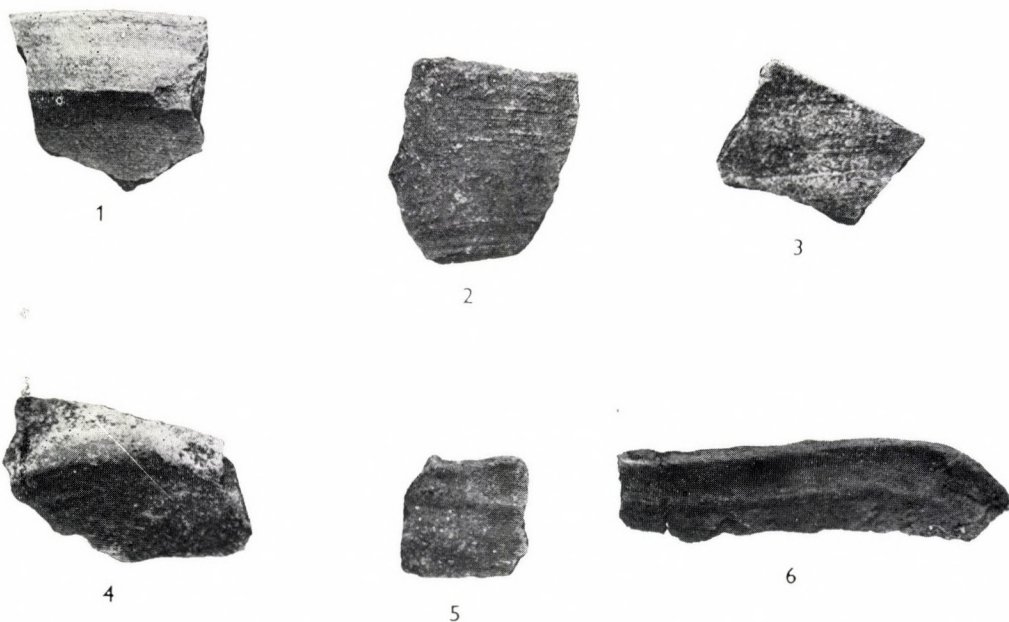

82. Szokolya-Királyrét-Várhegy térképe

(81. ábra). A Széles-mező nevű fennsík Ny-i sarkát képezi, 20–25 méterrel emelkedik ki abból, majd a völgybe szakad meredek oldalakkal. Az egész területet erdő fedi.

A domború hegytető K-i oldalát a fennsík felől félkörívben egy 80 m hosszú, alacsony sánc védi, belső árokkal (82. ábra). A többi, meredek oldal felett a felszínen nincsen nyoma erődítésnek. Az így körülhatárolható terület legnagyobb átmérője

kb. 60 m, területe 0,23 ha. Épületnek, habarcs-töredéknek nem találtuk nyomát a felszínen. A gyűjtött felszíni leletek között a legkorábbi egy késő bronzkori bronzkés (sarló?) pengetőtöredéke (83. ábra 6), az edénytöredékek pedig, néhány jellegtelen őskorin kívül, a XIV–XVI. századba sorolhatók (83. ábra 1–5).¹⁴⁹ A vár korát az utóbbi leletek és a topográfiai körülmények alapján a középkorba soroljuk.

83. Szokolya-Királyrét-Várhegy: leletek a felszínről = 1–5: a középkorból; 6: a késő bronzkorból

22. VISK (IPOLYVISK, VYŠKOVCE NAD IPL'OM, CSEHSZLOVÁKIA)–MAHIR

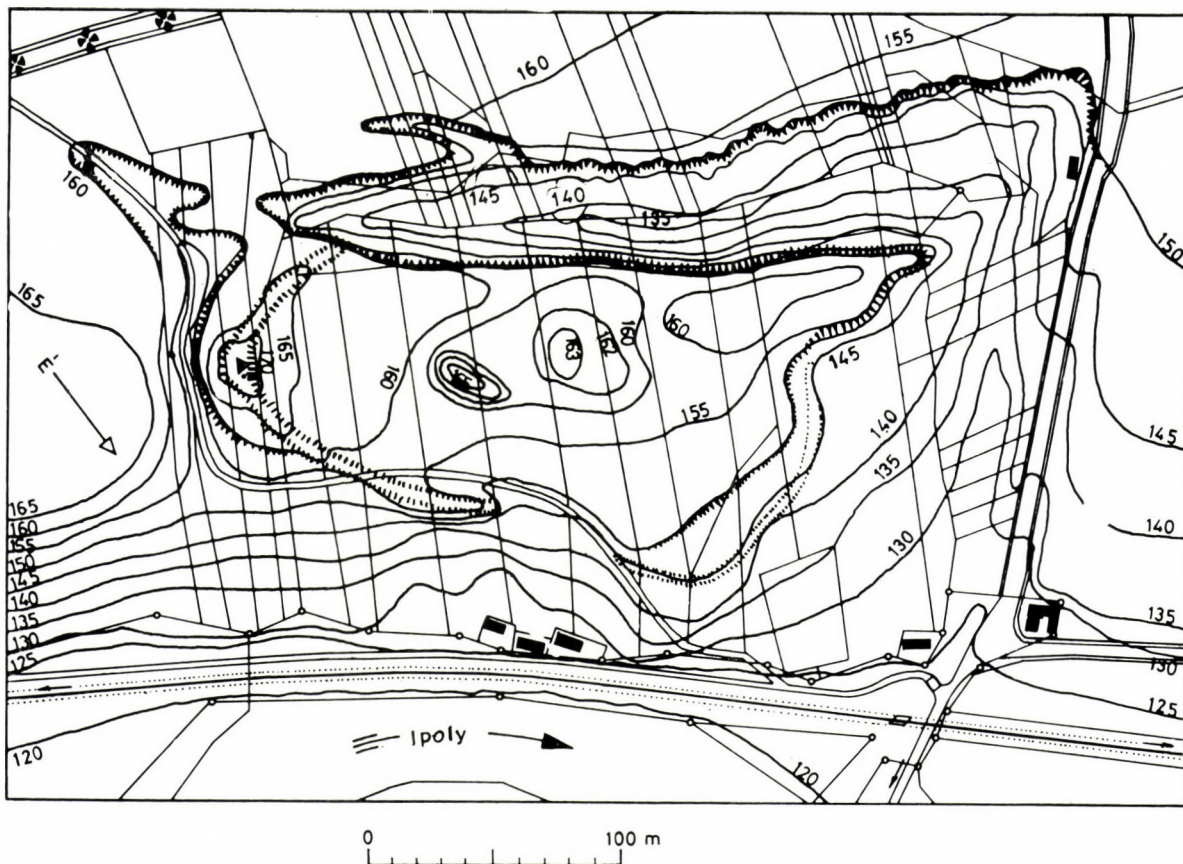
A Mahir nevű földvárat első ízben *Höke Lajos* ismerteti röviden 1868-ban.¹⁵⁰ Később is több ízben adja rövid leírását,¹⁵¹ és ugyancsak rá való hivatkozással említi *Rómer Flóris*.¹⁵² 1894-ben *Récsey Viktor* foglalkozik bővebben a lelőhellyel: leírja a sáncok fekvését, mint gazdag őskori lelőhelyet ismerteti, és több lelet képét közli a bádénai, magyarádi és a mészbetétes kultúrából, valamint közöl egy Árpád-kori cserépbográcsot.¹⁵³ Két évvel később az ugyanitt állt középkori vár történetére vonatkozó kevés adatot *Reiszig Ede*¹⁵⁴ és *Virter Ferenc*¹⁵⁵ foglalja össze. A várral *Soós Elemér* is foglalkozott röviden, bár a helyszínen nem járt.¹⁵⁶ Hosszú szünet után mint a bádénai (péceli) kultúra,¹⁵⁷ illetve a X. század¹⁵⁸ lelőhelyét említi *Jan Eisner*. A várral behatóan *Stefan Janšák* foglalkozott, tőle származik szabatos leírása, egyúttal pontos rétegvasalás térképét is közli. Kiemeli, hogy a leletanyag „Wabenverzierung”-gal (tkp. hatvani kultúra), a magyarádi kultúrával, továbbá római, késői „Burgwall” jellegű és középkori kerámiával jellemezhető. Magát a sáncot a Burgwall-korszakba feltételezi.¹⁵⁹ Később ismét mint a bádénai¹⁶⁰ és a hatvani kultúra¹⁶¹ lelőhelyét említik.

A Mahir nevű földvárat *Stefan Janšák* leírása és

az általa közölt térkép alapján ismertetjük. Tszfm. kb. 155 m, relatív magassága 40 m (84. ábra):

Az Ipoly bal partja fölé emelkedő, átlagosan 40 m relatív magasságú dombot a folyó és két természetes eredetű, 10 illetve 20 m mély, széles árok övezi, csak egy keskeny földnyelv köti össze a fennsíkkal. Ez az árok, valamint a lankásabb folyópart felől sánc védi, erről közelebbit azonban nem tudunk. A vár átmérője kb. 280×120 m, területe 2,80 ha.

Ásatásról nincs tudomásunk. Mivel a leletanyag a bádénai kultúrától kezdve a középkorig több korszakból származik, ezért a sánc eredetéről ma még semmi közelebbi adattal nem rendelkezünk. Az Árpád-kor első évszázadaira vall a cserépbogrács. A várat Csák nemzetségbeli (Ujlaki ág?) János építtette a XIII–XIV. sz. fordulója körüli években. 1296-ban még csak a birtokot említik, 1312-ben és 1315-ben azonban már a várat is, amelyet ez utóbbi évben János átengedett Csák Máténak. Ez a vár feltehetően ugyancsak a Mahiron volt.¹⁶² A vár tartozékairól, birtokairól nem tudunk.¹⁶³ 1358-ban már mint az Ipolyba szakadt „Földvár” szerepel, amely mellett Visk falu régi helyét is számon tartották.¹⁶⁴

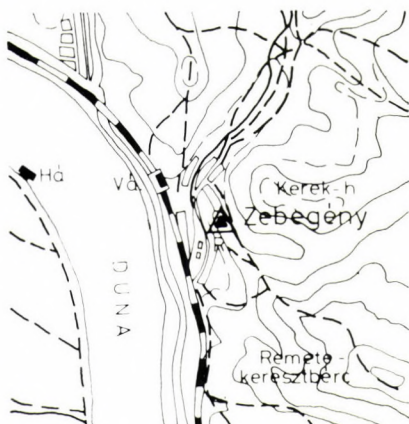
84. Visk (Ipolyvisk, Vyškovce nad Ipl'om, Csehszlovákia)–Mahir térképe (Janšák)

23. ZEBEGÉNY–KÁLVÁRIADOMB

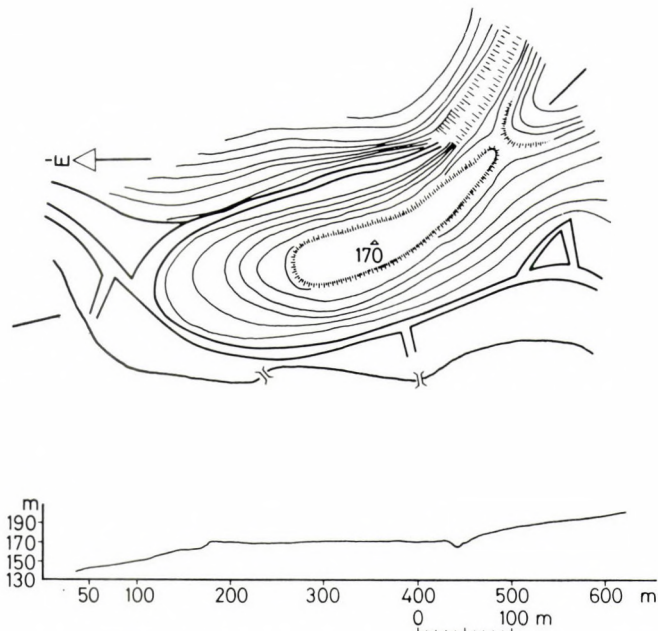
A Kálváriadomb leletei többször is szerepelnek a régészeti irodalomban, de magával a teleppel senki nem foglalkozott. Zebegény község belterületén emelkedik, a község feletti Remetekeresztbérc alacsony nyúlványaként (85. ábra). Mindkét oldala meredek, csak DK felé függ össze az említett keskeny gerinccel, amitől egy több méteres átvágás

választja el. A domb alakja ovális, hosszúkás, keskeny, felülete egyenes. Hossza 250 m, legnagyobb szélessége kb. 40 m. Tszfm. 170 m, relatív magassága 20 m, területe 0,84 ha (86. ábra).

Mai alakját csak a legújabb korban nyerte, ma már csak az átvágás utal az őskori telep erődítésére. A Kálváriadombot 1935–1936-ban teljesen

85. Zebegény–Kálváriadomb helyszínrajza; ▲ = földvár; R = rézkor

átalakították. Felszínéből 6 m löszet lehordtak, ezt a domb oldalán teregették el, majd az így nyert vízszintes platón emlékművet emeltek.¹⁶⁵ Ezáltal a régészeti rétegeket teljesen megsemmisítették, a földvár eredeti alakját, rétegződését, erődítését ma már nem ismerjük.

Az említett munkákat *Horváth A. János* kísérte figyelemmel, és erről rövid feljegyzései is fennmaradtak, melyek alapján a lényegesebb adatokat a következőkben foglaljuk össze:

10–12 „veremlakást” ástak fel a munkások, alakjuk tölsér vagy csonka kúp, átmérőjük 170–200 cm, mélységük 100–120 cm volt, tapasztás nyoma nélkül. Kisebb tüzelési nyomok, cserepek, edények, köztük finom kivitelű mészbetétesek is, állati csontok, sok kovakő-pengedarab és „ököl nagyságú” nucleusok is voltak. További leletek még: nagy lapos orsógombok, egy csontár, vörös és kemény „festékrögök”, néhány kagyló és egy kis bronz vagy réz tárgy töredéke.¹⁶⁶

A leletek egy része a balassagyarmati Palóc Múzeumba került, ezek 1945-ben elpusztultak.¹⁶⁷ Másik részük a Magyar Nemzeti Múzeumba került, ezek ma is megvannak.¹⁶⁸ A szűkszavú leírás nem teszi lehetővé, hogy leletegyütteseket vagy rétegeket

megkülönböztessünk. Legkorábbi leletünk a tiszapolgári kultúrára jellemző (88. ábra 8), amely a mi vidékünkön szokatlan jelenség.¹⁶⁹ A leletanyag egy részével már korábban is foglalkozott a régészeti kutatás, éspedig a Zók-vuředoli¹⁷⁰ és a Hódmezővásárhely-hunyadihalmi csoporttal kapcsolatban.¹⁷¹ A legújabb megállapítás szerint legnagyobb részük a dunántúli rézkor középső szakaszába tartozik, közelebből a balatoni csoport legfiatalabb fázisába (87. ábra 1–5, 7; 88. ábra 1–7, 9),¹⁷² melyet a szlovákiai kutatás korábban „Furchenstich-kerámiá”-nak nevezett.¹⁷³

A bádai (péceli) kultúrát is képviseli néhány lelet. Biztosan innen származik két bögre, de lehetséges, hogy e kultúra még több edényének is ez a lelőhelye.¹⁷⁴ Végül még egy kis füles bögrét mutatunk be (87. ábra 6), amely hosszan élő forma lévén, tág időhatárok közé, de már a bronzkorba, talán annak is inkább a késői szakaszába tartozik.¹⁷⁵

A zebegényi Kálváriadomb az ismert leletek alapján rézkori telep volt, és ide sorolhatjuk magának az erődítésnek is a korát, de e korszakon belül ma már nem dönthető el, hogy valójában melyik kultúra építette.

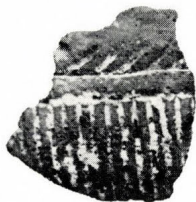
87. Zebegény-Kálváriadomb leletei: 1–5, 7: a rézkorból; 6: a bronzkorból

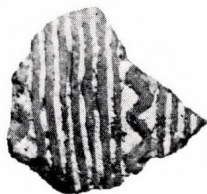
1

2

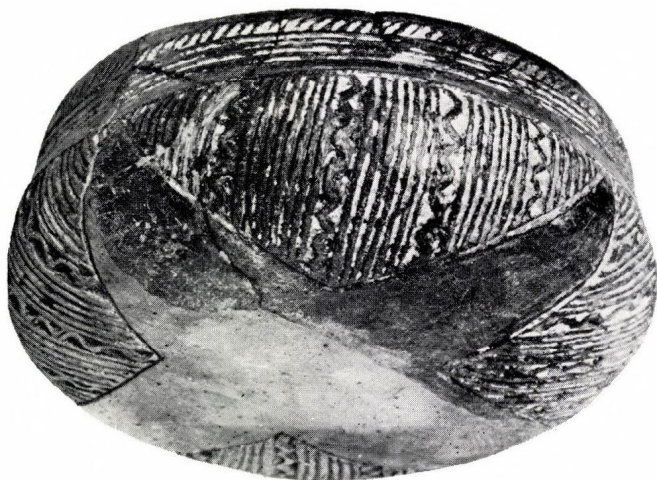
3

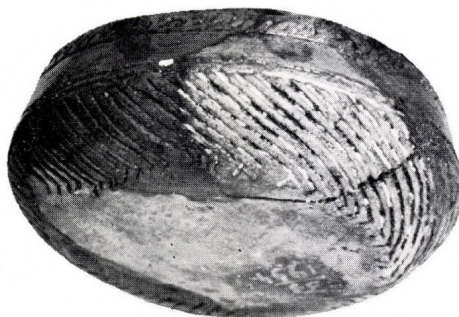
4

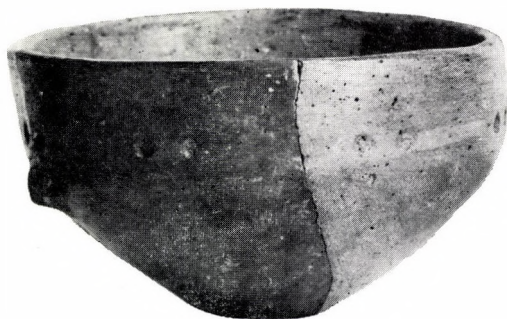
5

6

7

8

9

88. Zebegény-Kálváriadomb: leletek a rézkorból

IV. A BÖRZSÖNY TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE ÉS A VÁRAK FEJLŐDÉSE

1. ÚJKŐKOR

A Börzsöny újkőkori lakótelepei (vonaldíszes, zselizi és lengyeli kultúra) kivétel nélkül az Ipoly melletti keskeny sávban helyezkednek el, a folyó árteréből kiemelkedő dombokon, több esetben pedig egy-egy kisebb patak mellett (89. ábra). A Duna mellett csak két lelőhelyünk van. Általában 1,5–2 km-nél nincsenek távolabb az Ipolytól, illetve a Dunától. Ennél távolabb, 2,5–3 km-re csak három helyen találunk telepét (Szob, Nagybörzsöny, Bernecebaráti), ahol a folyómenti alacsony fekvésű dombvidék sávja kiszélesedik. Az említett kultúrák közül a lengyeli mutatja a legkisebb kiterjedésű telepeket. A lelőhelyek homokos vagy vályogos

talajra települtek. Mindez megegyezik az európai újkőkori lakótelepek fekvésével és az Ipoly jobb partján, a szlovákiai oldalon végzett megfigyelésekkel.¹⁷⁶ Az állattartás mellett a növénytermesztés is elterjedhetett, erre a lelőhelyek földrajzi fekvésén túl egy egyszemű búza (*Triticum monococcum* L.) lenyomata is mutat, amely egy Szob mellett előkerült cserépen volt megállapítható.¹⁷⁷ Újkőkori erődített telep Európa-szerte ritka, a Börzsönyből egyet sem ismerünk. Egyedül a késői lengyeli kultúrából említhetünk egy magaslati, védett fekvésű telepét (Bernecebaráti-Templomhegy), de ennek esetleges erődítéséről semmit sem tudunk.

2. RÉZKOR

A rézkori telepek — négy a ludanicei, hat a bolerázi, 20 a bádeni (péceli) kultúrából — általában az előzőekhez hasonló fekvésűek és többnyire nagy kiterjedésűek (89. ábra). Több esetben azonban már magasabb dombháton, környezetükhöz képest uralgó jellegű területen találhatók. Az Ipoly-völgy szomszédos, szlovákiai oldalán ugyanezt állapították meg három lelőhellyel kapcsolatban is.¹⁷⁸ E kultúrák lakossága továbbra sem hagyja el az Ipoly és Duna menti sávot. Csak két lelőhelyet találunk kissé beljebb. Egyet Nagybörzsönnél, ami az idáig nyúló alacsony dombvidékkel magyarázható, a másik Zebegénytől É-ra, a Dunától kb. 5 km-re, amely az eddigieknél már kissé magasabb, hegyes vidéken, egy forrás mellett helyezkedik el.

Ebben a korszakban készült az első erődített telep a Börzsöny hegység területén: Zebegényben 250 m hosszú, árokkal elválasztott alacsony hegy nyelven találjuk az egykori telep helyét. Az erődítés korát pontosan nem ismerjük, a telep a közel-múltban elpusztult. A leletek, a kevés újkőkori mellett, nagy többségükben a rézkorból származ-

nak, így magát az erődítést is ebbe a korszakba valószínűsíthetjük. Területünk erődített telepei közül még a viski Mahirt említjük, ahol a bádeni (péceli) kultúrával kezdődik az élet. Mivel azonban itt a bronzkort sokkal több lelet képviseli, a sánc kora egyelőre bizonytalan. Mindenesetre az utóbbi is a rézkor magaslati telepei közé tartozik.

A rézkori telepek általában kissé magasabban találhatók az előző korszakhoz képest,¹⁷⁹ bár a Börzsönyben ez nem mutatható ki. A távolabbi területekről ismert kevés erődített telep is a zebegényihez hasonló képet mutat. Ilyenek pl. a balatoni csoportból Letenye,¹⁸⁰ a bádeni kultúrából Ózd-Kőaljatető,¹⁸¹ Morvaországból a Jevišoviceval egyidős Staré Zámky,¹⁸² Ausztriában pedig Melk mellett a Zók-vučedoli kultúrába valószínűsíthető, árokkal elvágott földnyelv telepe.¹⁸³ A területünkkel tőszomszédos Kiskeszi—Törökvár földvárát, a környék eddig legalaposabban kutatott őskori lelőhelyét is ide soroljuk. Utóbbi a középső bronzkorban válik igazán jelentőssé, de mivel ezt megelőzően a lengyeli és bádeni kultúra is jelen van, ha talán

89. A Börzsöny lelőhelyei az újkőkorból és rézkorból

1 – Őskor, általában; 2 – Neolitikum; 3 – Vonaldíszes kerámia kultúrája; 4 – Zselizi kultúra; 5 – Lengyeli kultúra; 6 – Rézkor, 7 – Bolerázi csoport; 8 – Bádeni (péceli) kultúra; 9 – Ludanice-, balatoni csoport; 10 – Temető; 11 – Erődített telep; 12 – Az erődítmény kora bizonytalan

nem erősítik is ekkor, de legalábbis a magaslati-védelmi jellegű telepek közé sorolható.¹⁸⁴

A zebegényi Kálváriahegy és a viski Mahir csaknem azonos nagyságúak, átmérőjük 250 m, illetve 280 m, a kiskeszi rézkori telepre azonban a későbbi korok átalakító munkái miatt nincs megbízható adatunk. Valamennyi említett rézkori erősített vagy magaslati telep közös vonása, hogy egyrészesek, és egy árokkal választották el a földnyelv folytatásától.

A rézkor erősített vagy magaslati telepei védelmi jellegűek, huzamosabb ideig használták őket. Ez ellentmondást jelent a rézkori település általánosan megállapított képével szemben, amely szerint elsősorban állattenyésztő, lakóhelyüket gyakran változtató népeket jelentenek Európa-szerte, amire mindenekelőtt a rövid életű, vékony rétegződésű telepek mutatnak.¹⁸⁵ A rézkori nyílt települések között ritka és magányos szigetekként je-

lentkeznek a velük egykorú erősített vagy magaslati fekvésű telepek. Ekkor már számolhatunk a vagyonok felhalmozódásával, a társadalmi rétegek kialakulásával,¹⁸⁶ és igen valószínű, hogy a még kis létszámú, de már vagyonos vezető réteg, kíséretével együtt éppen ezekben a földvárakban lakott. A bádai kultúra földvéraival kapcsolatban felmerült már az a gondolat, hogy a keletről és délről beáramló okkersíros, illetve hatvani kultúra ellen építették volna.¹⁸⁷ Ennek azonban ellentmond az, hogy a bádai kultúra sűrű lakossága mellett utóbbi esetben nagyszámú földvárall kellene találkozunk, amelyek a népesség nagy részét befogadhatták volna. A rézkori erősített lakótelepek szórványos előfordulása inkább a kezdődő osztálytagozódásra vall, és az újonnan kialakult vezető réteg nem külső ellenség, hanem saját leigázott népessége, illetve a szomszédos törzsek ellen védekezett.

3. KORAI ÉS KÖZÉPSŐ BRONZKOR

A bronzkor első felében súlyponti eltolódással ugyan, de továbbra is az előző korszakokéhoz hasonló földrajzi fekvésben találjuk a lelőhelyeket (90. ábra). A hatvani kultúrának két települési csoportja tűnik fel. Az egyik Kemence és Bernecebaráti között van, az utóbbi helyen feltehető, hogy az árokkal védett Templomhegy telepe lehetett a központ. A másik Ipolytölgyes–Nagybörzsöny körül alakult ki, ugyancsak egy árokkal és sánccal védett teleppel, a Górhégygel, ez utóbbi is e környék központjának tekinthető. A Börzsönyben ezeken kívül csak távol, Szobnál van még egy lelőhelye a hatvani kultúrának, amelynek településtörténeti összefüggéseit egyelőre nem látjuk tisztán.

A Börzsöny-vidéki várak fejlődésének következő fokozata tehát a bronzkor első felébe vezet. A legtisztábban áll előttünk, erősen elszántott állapota ellenére, a nagybörzsönyi Górhégy. Alacsony hegynyelv, a fennsík felől egy sánccal védve. A kevés leletanyag kizárólag a hatvani, illetve az ezzel szoros összefüggésben álló tokodi kultúrából származik, így itt kronológiai kérdés nem merül fel. A bernecebaráti Templomhegy az ásátás szerint a hatvani kultúrának az előzőnél jelentősebb telepe volt, erősítését azonban valószínűleg csak árok jelentette. Itt még egy nagyobb, ugyancsak árokkal védett, azonos magasságban fekvő telep

csatlakozott. Ez utóbbi helyen azonban még nem volt ásátás, így a két telep kapcsolata ma még nem tisztázott. Még egy harmadik lelőhelyet is említeni kell, a viski Mahirt, ahol a bádai kultúrától kezdve, a hatvanin és magyarádin keresztül, ugyancsak több korszak van képviselve, egészen a középkorig. Mindenesetre az utóbbi telep is a hatvani kultúrában általános magaslati telepek sorába illeszkedik, és lehet, hogy erősítve is volt.

Területünk közvetlen környéke bővelkedik a középső bronzkornak a fentiekhez hasonló telepeiben. Legközelebb a szlovákiai oldalon, az Ipoly jobb partján, a Górhégygel átlósan szemben, alig 4 km-re fekszik a már többször említett Törökvár, amely, mint fentebb láttuk, a rézkorban már legalábbis magaslati telep volt, de igazában a középső bronzkorban válik jelentőssé. Két kultúra, a hatvani és az ezt követő magyarádi települt egymásra.¹⁸⁸ Az itt képviselt hatvani kultúrát¹⁸⁹ a tokodi csoportba is sorolják.¹⁹⁰ A középkori erősítés sokat változtatott a lelőhelyen, és bár az ásátó az árok első építőjéül a középső bronzkori népeket jelölte meg, kérdéses maradt, hogy valójában melyik volt a három említett közül.

Néhány kilométerrel feljebb Lontó(Lontov)-tól 1,5 km-re az Ipoly teraszán nagy kiterjedésű fél-sziget van, magas parttal, illetve mélyedéssel kö-

90. A Börzsöny lelőhelyei a kora, középső és késő bronzkorban

1 – Bronzkor; 2 – Kora bronzkor; 3 – Hatvani kultúra; 4 – Középső bronzkor; 5 – Mészbetétes kerámia kultúrája; 6 – Magyarádi kultúra; 7 – Čaka-kultúra; 8 – Késő bronzkor; 9 – Halomsíros kultúra; 10 – Kyjatice-kultúra; 11 – Temető; 12 – Erősített telep; 13 – Az erősítmény kora bizonytalan

rülvéve. Itt is rézkortól lakott területről van szó; többek között a hatvani kultúra is jelen van, magaslati, védett fekvésű teleppel képviselve.¹⁹¹ Az Ipoly jobb partján tovább felfelé haladva, a Mahirrel szemben alig 1–2 km-re a viski „Kisváros” nevű lelőhely következik, ahol az Ipoly teraszából kinyúló földnyelvet találunk, 250 m hosszúságban, 80 m szélességben. Az őskori leletek közül a hatvani kultúra maradványai a legjelentősebbek. A leírásban ugyan kifejezetten árkot, sáncot nem említnek, de az ÉNy-i oldalon a fennsíktól elválasztó árok és mesterséges partlevágás¹⁹² alapján itt is erődítést sejtünk. Távolságban, az Ipoly felső folyásának vidékén, további négy telepet ismerünk, a kiskeszti Törökvárhoz hasonlóakat a zóki, hatvani és magyarádi kultúrából. Ezeknél erődítésről nincs adatunk, de valamennyi magaslati, védett fekvésű.¹⁹³

A magyarországi oldalon az általunk vizsgált terület mellett a váci Pogányvárat (Sánci dűlő) kell kiemelnünk, mint a hatvani kultúra erődített telepét.¹⁹⁴ A magas Duna-part egy részét természetes eredetű vízmosás, nagyjából azonban mesterségesen kialakított széles terasz veszi körbe, felső platóját pedig sánc védi körös-körül. A telep hossza 122 m, legnagyobb szélessége 36 m.¹⁹⁵ Ugyanezen a környéken Rád-Magashegy tartozik még a hatvani kultúra erődített telepei közé,¹⁹⁶ de ezek sorát az ország északi és keleti részein még sokkal bővíthetnénk.

A Börzsöny területét már kifejtett formában elérő, földművelő-állattenyésztő hatvani kultúra idejéből kimutatható három erődített lakótelepünk (ezek közül egy esetben egyelőre csak védett fekvés és magaslati jelleg állapítható meg) megegyezik a hatvani kultúra nagyszámú hasonló telepével: viszonylag alacsony dombon, kiugró földnyelven vannak, átmérőjük 100–250 m körüli.¹⁹⁷ Ugyanez jellemzi a hatvani kultúrával közeli kapcsolatban álló tokodi csoportot is, amely az Ipoly alsó folyása és a Duna mellett élt Süttő-Dunaalmás vonaláig terjedt,¹⁹⁸ Tokod és Süttő között négy erődített

telepéről is tudunk.¹⁹⁹ A hatvani kultúrát időben követően az Ipoly vonalától nyugatra és északra elterjedt magyarádi kultúrában ugyancsak vannak erődített telepek, ezek között volt feltehetően a Mahir és a Törökvár is.²⁰⁰

A Börzsönytől távolabb eső területeken a hatvani kultúra, az eddigi megfigyelések szerint, a lakótelepeknek csak egy viszonylag kisebb részét erődítette, így az erődített részhez egy nagyobb, nyílt telep csatlakozott közvetlenül.²⁰¹ Területünkön a Górhegynél ez nem tapasztalható, mert a sáncon kívül nincs nyoma telepnek. A bernecebaráti Templomhegy esetében már számolhatunk ezzel, mert a hatvani kultúra telepe két részre oszlik, és itt is a külső a nagyobb területű, de ez utóbbit is védte egy árok. A viski Mahirt, közelebbi adatok hiányában, ilyen szempontból nem tudjuk vizsgálni.

Amíg a hatvani kultúra a vizsgált területen az Ipoly-völgy középső szakaszán két csoportban egy-egy erődített lakótelep köré tömörült, addig Szob környékén a mészbetétes kultúra nyílt lakótelepeit találjuk, erődítés nyoma nélkül.

A bronzkor első felének és középső szakaszának szinte valamennyi kultúrája nagyszámú, de viszonylag kis terjedelmű, hosszan lakott, gyakran erődített vagy legalábbis védett fekvésű telepen élt. Utóbbiak szinte egyenletesen, egymástól nem nagy távolságra, alig 5–20 km-re helyezkednek el.²⁰² Gazdálkodásuk tipikusan paraszti, az állattenyésztés és a földművelés jelentősége nagyjából egyenlő súlyú. Ezek az önellátó kis paraszti közösségek azonban nemcsak kereskedelmi kapcsolatban voltak szomszédaikkal, hanem háborúkat is viseltek egymás ellen. Ezért oly gyakori a sáncvár ebben a korszakban. Nem külső, betörő népek ellen épültek, hanem a szomszédos törzsekkel fennálló viszályok (még ha egy kultúrán belül voltak is) készítették őket ilyenek építésére. Az erődítések mögött feltehetően elsősorban a vezető réteg lakott állandóan, de veszély esetén a környék lakossága is oda menekült.

4. KÉSŐ BRONZKOR, KORA VASKOR

A Börzsöny területén, akárcsak a Kárpát-medence más területein, a középső bronzkor erődített és nyílt lakótelepei legkésőbb a magyarádi kultúra végével megszűnnek. Az i.e. 1300 körül őket követő (esetleg elpusztító) halomsíros kultúrának öt temetőjét, illetve egyes sírjait ismerjük területünk-ről, a hozzájuk tartozó telepekről azonban ma még semmit sem tudunk (90. ábra). Nyilvánvaló, hogy ezek is a temetők közelében voltak, ennek alapján kitűnik, hogy ez a kultúra is csak az Ipolyhoz köze-

li, alacsony fekvésű területeket lakta. A halomsíros kultúrának Közép-Európában sok temetőjét ismerjük, de települést alig, ebből mozgó, állattartó gazdálkodásra következtetnek.²⁰³ Erődített telepet sem a Börzsönyből, sem távoli területekről nem ismerünk.²⁰⁴

A halomsíros kultúra, valamint az ezt követő pilinyi és Kyjatice-kultúra kapcsolata még tisztázatlan. Az utóbbi sűrűn benépesítette a Börzsönt, ami a kultúra elterjedési területének a legnyugatibb

szélét jelentette (90. ábra).²⁰⁵ Az Ipoly bal partján 43 nyílt fekvésű lelőhelyet sikerült megállapítani. A legtöbb a folyó mellett vagy közelében, tehát az alacsony fekvésű területeken található. Néhány azonban a nagy hegyek lábánál is megfigyelhető, így Szobtól É-ra és ÉK-re, valamint Kemencétől D-re, mélyen a Fekete-patak völgyében. A legmagasabb fekvésű nyílt lakótelepünk a Diósjenő feletti Magashegyen, 500 m körüli magasságban van. Feltehetően ezeknél több nyílt telep is van a nagy hegyek között, de sűrű erdő lévén, csak a véletlen hozhatja felszínre a telepnyomokat, mint ahogyan az említett esetekben is történt.

A legszembetűnőbb azonban a lelőhelyeknek az a csoportja, amely a Börzsöny legmagasabb hegyeiből álló középső tömbjének északi és nyugati részén található: egymáshoz közel hat, sáncal erősített, nagy kiterjedésű lakótelep: Rustokhegy, Magyarhegy, Halyagos, Godóvár, Magosfa és a Csóványostól ÉK-re Pogányvár. Valamennyi egy-egy magas hegyen helyezkedik el, tszf. magasságuk 480–914 m között váltakozik. Nehezen megközelíthetőek, meredek hegyoldalakkal, nagy relatív magasságban. A Halyagos, Godóvár, Magosfa és Pogányvár a hegység belsejében, mellékvölgyek felett emelkednek. A Rustokhegy és a Magyarhegy ugyan a hegység szélén, de olyan nagy relatív magasságban van, hogy ezáltal tulajdonképpen ezek is rejtett fekvésűek. Alapterületük nagy, 2,21 ha és 10,16 ha között váltakozik.

Valamennyiüket sánc veszi körbe, csak a nagyon meredek, gyakran sziklás hegyoldalak felől hiányzik az erősítés. Egyrészesek, mindössze Godóvárnál védi a felső platót egy külön sánc, sőt a nyereg felől könnyen támadható enyhe lejtőn kettős sáncot találunk. A sáncszerkezetre Godóváron egy, Rustokhegyen két sáncátvágás szolgáltatott kevés adatot, amelyekből a sánc erősen leromlott állapota miatt csak annyit sikerült megállapítani, hogy a sáncok faszerkezetűek voltak. Részletes rekonstrukcióra nincs lehetőség. A felszíni és ásatási nyomok alapján gyengén erősítettnek látszanak, csak Godóváron, Magosfán és Pogányváron találunk aránylag jelentékenyebb sáncokat.

A belső területek is hasonlóak egymáshoz annyiban, hogy teljesen a természet adta felülethez alkalmazkodtak, így nagy relatív szintkülönbségek vannak az egyes részek között, egy-egy váron belül. Valamennyiükénél, a sűrű erdő ellenére, sok felszíni leletet lehet találni, ami sűrű és hosszú, állandó lakottságra vall. Viszonylag kevesebb edénytöredéket találtunk Godóváron és Magosfán, bár a kronológia megállapításához itt is elég leletanyag állt rendelkezésünkre. A Godóvár és Rustokhegy telepének belsejében ástott kevés és keskeny kutatóárok házra vagy egyéb telepjelenségre nem hozott ered-

ményt. Magyarhegy és Pogányvár meredek belső lejtőjén több, egymással párhuzamos terasz nyomait láthatjuk, feltehetően házsorok részére készültek. Valószínű, hogy a Rustokhegyen is voltak hasonlóak, de itt a középvagy újabb kori szántás teraszai miatt ezek ma már nem állapíthatók meg egyértelműen.

Feltételeken az előbbiekhöz kell sorolnunk a Jelenchehy sáncait is, amelyek börzsönyi viszonylatban a legnagyobb alapterületű belső részt, 22 ha-t védenek a három támadható oldal felől. Itt azonban a többszörös bejárás és próbaásatás ellenére sem sikerült olyan leletet találnunk, (egy kis, jellegtelen őskori cserépen kívül), amely emberi települést jelezne. Így a sáncvár korára semmi támpontunk sincs, és a leletek teljes hiánya lakatlanságra utal. További bonyodalmat jelent a Jelenchehy É-i lejtője alatti szakadék melletti hosszú sánc. Az eddigi megfigyeléseink szerint ez is a Jelenchehy felső sáncvárához tartozott. Korhatározó lelet itt sem került elő eddig, és rendeltetését ennek sem ismerjük. Mivel azonban ennek az egész sáncrendszernek a jellege sok szempontból hasonlóan látszik a fent ismertetett börzsönyi, Kyjatice-kultúrába tartozó hat telephez, feltételezzük, hogy azokkal azonos korú. Lakatlansága ellenére figyelemre méltó, hogy a sáncok szerkezetének fatörzsei körül a föld vörösre égett.²⁰⁶ Leginkább menekülővárnak gondoljuk, bár a felső vár K-i sáncának feltűnően jelentéktelen mérete a sáncépítés befejezetlenségének a gondolatát is felveti. Ez a sáncrendszer tehát, nagy mérete ellenére, egyelőre nem alkalmas határozott következtetések levonására.

A késő bronzkori erősített telepek nagy száma, nagy alapterületük és — legalábbis hegyvidéken — majdnem kizárólagosan nagy relatív magasságban való fekvésük Európa-szerte közismert, ezért szükségtelen erre példákat említenünk. Csak a börzsönyiekkel kb. azonos korú, ugyancsak a pilinyi és Kyjatice-kultúrába tartozó magyarországi várak közül említünk néhányat: pl. Kisterenye-Hárshegy, Benczurfalva-Majorhegy,²⁰⁷ Szilvásvár-Töröksánc,²⁰⁸ Bükkzentlászló-Nagysánc,²⁰⁹ Felsőtárkány-Várhegy.²¹⁰

Szlovákiában, területünkhöz aránylag közel, a pilinyit követő Velatice-Baiendorf-csoportból még sík területéről ismerünk erősített telepet, így Udvard(Dvory nad Žitavou)-ból és Ipolyszakállos(Ipel'sky-Sokolec)-ból.²¹¹ Az Ipoly középső folyásának vidékéről azonban a Čaka- és pilinyi kultúrából már Tesmag(Tešmak) – Magashegy,²¹² a pilinyi kultúrából Szklabinia(Sklabiňa) – Kishegy és Szécsény-Kovácsi(Kováčovce)-Hradište magaslati, erősített telepét említik.²¹³

A késő bronzkori nagyméretű erősített telepek között Európa-szerte ritkán találunk olyant, ame-

lyet alig vagy egyáltalán ne laktak volna. Szinte valamennyi sűrű, huzamos lakottságot árul el, nem egyszerű menekülővárak voltak. Ezzel kapcsolatban merül fel állandóan a kérdés, miért építették lakóik olyan magas hegyekre, ahol élelmiszer közvetlenül nem szerezhető be, felszállítása is nehézkes, sőt a vízellátás is megoldatlannak tűnik a legtöbb helyen.

A telepek magas fekvése a védelem szempontjából kétségtelenül előnyt jelentett. A legáltalánosabb vélemény szerint elsősorban védekezés céljából húzódtak a magasba, idegen nép támadása elől. A mi esetünkben a Kyjatice-kultúrával kapcsolatban merült fel ez a vélemény. Eszerint az alföldi halomsíros kultúra elől az Észak-Alföld keleti szélén élő késői füzesabonyi (bodrogszerdahelyi) kultúra észak felé a hegyekbe húzódott,²¹⁴ és ennek magaslati telepeit a pilinyi kultúra is tovább lakta.²¹⁵ A pilinyi kultúra az Észak-Alföld peremén még a hegyek lábánál is élt, a részben ebből kifejlődő Kyjatice-kultúra azonban már csak a magasabb hegyvidéken található, elsősorban erődített telepeiben. Ebből arra következtetnek, hogy ezt a folyamatot a pilinyi végén megjelenő Gáva-kultúra idézte elő, amely elől a hegyekbe húzódott a pilinyi majd Kyjatice-kultúra népessége.²¹⁶

A régészeti eredmények valóban megengednek egy ilyen feltételezést, mégis a magunk részéről ezzel nem tudunk mindenben egyetérteni. A pilinyi és Kyjatice-kultúra északra húzódásának okául elfogadhatjuk a Gáva-kultúra terjeszkedését, de magának a várépítésnek az indokait máshol kell keresnünk. Európában ugyanis ebben az időben igen nagyszámú, hasonló erődített telep jött létre, de aligha képzelhető el, hogy valamennyi egy-egy külső nép ellen épült volna. Sokkal inkább társadalmi-gazdasági változásban kell keresnünk keletkezésük indokait. Mivel a várak egyrészesek, a várhoz tartozó népességen (törzsen) belül nem számolhatunk jelentős társadalmi differenciáltsággal. Nem a törzsen belüli ellentétek készítettek egy vezető réteget várépítésre, ennek már a várak óriási mérete is elmentmond. Realisabb azt feltételeznünk, hogy az (akár azonos kultúrába tartozó) szomszédos törzsek ellen védekezett egy-egy törzs ily módon, de nem olyan tág értelemben, mintha egy egész kultúra védekezett volna egy másik nép (ez esetben a Gáva-kultúra) ellen.²¹⁷

Godóvár elüt a többi vártól azáltal, hogy egy belső, viszonylag kis kiterjedésű, külön sánccal védett része is van. Sajnos, a leletanyag nem ad lehetőséget a börzsönyi késő bronzkori várak kronológiai sorrendjének megállapítására, de lehetséges, hogy a Godóvár e népességnek egy későbbi periódusában a társadalom differenciálódásának megindulását jelenti, és a felső várában egy időközben

kialakult vezető réteg elkülönülésére gondolunk. A börzsönyi váraknak a HB után folytatása nincs, de pl. Lengyelországban a lausitzi kultúra eddig nagy kiterjedésű, erődített telepei sorra megszűnnek, és a várak a HC és HD-ben egyre kisebb területre szorítkoznak.²¹⁸ Godóvár esetében egy ilyen kezdődő, de ki nem teljesedő folyamatra következtetünk.

Feltűnő, hogy a Börzsönyben hat hasonló korú, nagyméretű erődített lakótelep volt, egymástól alig 1,5–3,5 km-re. A leletanyag egyidejűségük mellett szól. Nem is képzelhető el, hogy ugyanaz a kultúra ennyire kis körzetben hol erre, hol arra a hegyre telepedett volna. Ilyen közel egymáshoz nem lehetnek egymás ellenségei, csakis törzsszövetségre gondolhatunk, amely egy közeli, de már a Börzsöny területén kívül eső másik törzs vagy törzsszövetség ellen védekezett. Ilyen legközelebb, mint már említettük, a szlovákiai oldalon az Ipoly középső folyása körül (a pilinyi kultúra több várát említik innen), vagy a Duna közelében az Ipoly torkolatának vidékén képzelhető el. (Szob környékén a késő bronzkori lelőhelyek ismét sűrűsödnek).²¹⁹ Hasonló jelenséget tapasztalhatunk a Bükk hegység déli részén, ahol a Kyjatice-kultúra több erődített telepét találjuk közel egymáshoz, a nyugati oldalán pedig hármát, de az északi és keleti oldalon egyet sem.²²⁰ Ugyanezt látjuk a bakonyi Cuhavölgy két oldalán is, egymástól alig 600 m-re elhelyezkedő két, az urnamezős kultúrához tartozó erődített lakótelep esetében.²²¹

A Börzsönyben és körülötte feltételezett törzsszövetségek között levő területeken egyetlen korabeli erődített lakótelepet sem ismerünk, de nyílt lakótelep is csak elvétve fordul elő. Erre az „üres” területre nem védekezés céljából volt szükség, hanem a nagy tömegű lakosság életterét jelentette, a földműveléshez, állattartáshoz, halászhoz, vadászathoz és gyűjtögetéshez szükséges területet. További lakótelepeket bizonyára nem is tudott volna élelemmel ellátni a környék.

Sokan foglalkoztak már Európa különböző területein azzal is, mi volt a magaslati telepek gazdasági formája. A kutatók döntő többsége az állattenyésztés jelentőségét hangsúlyozza, pedig emellett semmi sem szól. Az állatok legeltetésére sokkal alkalmasabb a síkság, a folyók (jelen esetben az Ipoly) árterei vagy az alacsonyabb dombvidék, és az akkor még nyilván kisebb kiterjedésű szántóföldek mellett ennek nem is lehetett akadálya. A magasabb hegyvidék meredek, gyakran sziklás oldalai, többnyire igen keskeny gerincei aligha voltak alkalmasak nagy állatok legeltetésére. A középkorban is csak azért terjedt el az erdei legeltetés, mert a szántóföldek egyre inkább elfoglalták a korábbi legelőterületeket, és az erdőt akkor még nem tudták másképpen hasznosítani. A magasabb he-

gyeken maga az erdő sem volt alkalmas legeltetésre. A Börzsöny mai erdőtakarója 4–500 méteren felül kizárólag bükkösökből áll, ennek pedig szinte semmi aljnövényzete sincs. Erdei legeltetésre legfeljebb az alacsonyabb régiók tölgyesei lehettek alkalmasak, ezek viszont a késő bronzkori nagy erődített telepeknél alacsonyabban terülnek el. A késő bronzkori — kora vaskori hűvösebb, csapadékosabb klíma mellett a bükkerdő határa bizonyára lejjebb volt a mainál. De ha feltételeznénk is a késő bronzkori erdei legeltetést, az sem indokolja a hegytetők lakóhelyül választását, különösen nem ilyen nagy kiterjedésben és ilyen sűrű lakossággal. A felszíni leletek általában egységesen beborítják az egész belső területet valamennyi várunknál, tehát nagyobb állatállomány számára fenntartott területekre sem gondolhatunk.

Véleményünk szerint a késő bronzkori gazdasági formát, akárcsak a bronzkor első felében, továbbra is az állattartás és földművelés együttesen határozta meg. A Börzsönyön kívül eső távoli területeken végzett ásások csontanyaga bőven bizonyítja az állattartást. A növénytermesztés maradványai azonban anyaguknál fogva sokkal ritkábban maradtak fenn, de — távoli területekhez hasonlóan — a magyarországi késő bronzkori — kora vaskori magaslati erődített telepekről is került már elő gabonamaradvány.²²² Hazánktól távol eső vidéken pedig gabonaleleteken kívül már szántóföldeket is sikerült azonosítani ebből a korszakból.²²³ Maga a gazdálkodás tehát aligha kényszeríthette az embert a nehezen megközelíthető magasabb helyekre.²²⁴

A börzsönyi hat, késő bronzkori, nagy kiterjedésű lakótelep sűrű lakottságra vall. Ennek élelemmel való ellátása a közvetlen környékről lehetetlen lett volna. Szükségszerű volt, hogy a hegység lábánál és talán kissé távolabb is, e magaslati telepekhez tartozó, azokat mintegy kiszolgáló, élelemmel ellátó települések legyenek. Területünk késő bronzkori nyílt lakótelepei ezt jól tükrözik. Ezek az említett erődített telepek körzetében, a hegyek lábánál kezdődő sík, illetve alacsony dombvidéken csoportosulnak, és bár szoros egyidejűségükre ma még nincs konkrét adatunk, a két települési csoport összefüggése és egyidejűsége nyilvánvaló. Az alsó telepek kis kiterjedésűek és paraszti jellegűek lehettek, ezekből láthatták el élelemmel a magasan fekvő, önellátásra már képtelen, nagy kiterjedésű telepeket.²²⁵ Arról azonban, hogy az alsó, nyílt telepek egyoldalúan szolgálták-e ki a felső nagy telepeket, vagy cserébe bizonyos árut vagy szolgáltatást kaptak, csak feltételezéseink lehetnek, az eddigi próbaásatások erre semmilyen adatot nem eredményeztek. Távolabbi példák alapján (pl. Velem-Szent Vidhegy, Celldömölk-Sághegy) felmerülhet az ipar, köztük a bronzipar is, mint csereanyag forrása. Az ipari tárgyakat

a felső telepeken állíthatták elő, de ez a mi területünkön ma még legfeljebb hipotézis lehet.

A késő bronzkori embernek a magasabb fekvésű helyekre való felhúzódnását a klíma rosszabbodásával is magyarázzák. A hazai pollenvizsgálatok szerint — egybehangzóan az európai vizsgálatokkal — a késő bronzkortól a kora vaskor végéig egyre hűvösebbé, csapadékosabbá válik az időjárás.²²⁶ Ebből többen arra következtetnek, hogy a talajnedvesség miatt az addig száraz, alacsony fekvésű helyeket el kellett hagyni, ezért húzódtak magasabbra.²²⁷ A csapadékos klíma mindenesetre a magaslati telepek vízellátásának a kérdését segítette megoldani. A mai csapadékmennyiség mellett ugyanis még az ivóvízellátás is szinte kizártnak tűnik. A források, patakok mélyen a település alatt vannak. Ezekből kellő mennyiségű ivóvizet a késő bronzkori nagy tömegű lakosság részére felhordani nagy nehézséget jelentett volna. Csapadékosabb időjárás esetén azonban ma is sok rejtett szivárgó vagy forrás bukkan elő a Börzsöny magasan fekvő részein. Nagyon kézenfekvő tehát, hogy a késő bronzkorban kezdődő, egyre csapadékosabb klíma ma már teljesen eltűnt forrásokat működtetett. Ez is nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a késő bronzkori emberben egyáltalán felvetődött a magaslatok betelepítésének a gondolata.

A késő bronzkor emberének a felhúzódnását a magas hegyek közé tehát a Börzsöny területén is kimutattuk, ennek gazdasági és társadalmi feltételeire is rámutattunk, de a folyamat végső indokait itt sem sikerült megfejtenünk. Az ismertetett nagy telepek igazi népvárak voltak, amelyekben veszély esetén az állandó bennlakókon kívül a környék nyílt telepeinek a lakossága is menedéket találhatott.²²⁸

A Kyjatice-kultúra a szkíta-trák csoportok feléptéig él. Utóbbiak mindenhol a síkságon, termékeny területeken csoportosulnak,²²⁹ akárcsak a Börzsönyben. Területünkön hét szkíta kori lelőhelyet ismerünk, ebből három temetőt jelent, a többi telepre vall (90. ábra). A lelőhelyek szorosan az Ipoly és a Duna partján vannak, de csak Vámosmikolától D-re. Kivételt képez egy telep-lelőhely Szobtól ÉK-re, amely a Dunától kb. 5 km-re, egy fennsíkon található. A lelőhelyek körül a megelőző késő bronzkori lelőhelyek egy-egy csoportját látjuk, így felmerül a közvetlen kapcsolat lehetősége a késő bronzkori és az őket felváltó szkíta kori lakosság között. A Duna közelében még három kora vaskori lelőhely is ismert, de ezek pontos kormeghatározása várat magára. Az új nép, a szkíták, tehát környékünket is megszállta, arról azonban nincs adatunk, hogy közrejátszottak-e a börzsönyi késő bronzkori nyílt és erődített lakótelepek megszűnésében, vagy ezek addigra már elnéptelenedtek.

5. KELTA, RÓMAI KOR ÉS A NÉPVÁNDORLÁS KORA

A Börzsöny területén az utolsó őskori erődített lakótelepek a késő bronzkoriak voltak. Utána csaknem 2000 évig egyről sem tudunk (kivéve két római erődített hídfőállást), jöllehet a környék többnyire lakott volt (91. ábra). Mint már láttuk, a szkítáknál sem volt erődített lakótelep. Az utánuk következő kelták sok lelőhellyel képviseltetik magukat az előzőekhez hasonló földrajzi környezetben, és csak elvétve találjuk a leleteiket az Ipolytól, illetve a Dunától 4–5 km-re, kissé magasabb fekvésben. A vidékünkől távoli területeken közismert, késő kelta kori erődített lakótelepeket itt nem találjuk meg.

Nem változik a települések elhelyezkedése az I–IV. században sem, amikor a római birodalom szomszédságában elsősorban quádok telepednek le, majd később a longobárdok is kimutathatók. A IV. századból két római erődített hídfőállás maradványait ismerjük a Duna bal partján Szobról, illetve Verőcsemaros(Verőce)-ről. Ezeknek azonban a mi szempontunkból nincs jelentőségük. Nem a helyi

lakosság települési formáját tükrözik, hanem közöttük idegen testként az egész római birodalmat védelmező, központi tervezésű limes részei voltak. Ezért az utóbbiakat most figyelmen kívül hagyjuk. Mindössze azt a körülményt emeljük ki, hogy mindkettő — a távoli római területeken találhatóakhoz hasonlóan — egészen alacsony, stratégiaiag fontos fekvésű helyen, közvetlenül a Duna-parton van. Elsőrendű céljuk a limes védelme és a gyors hadműveletek biztosítása volt.

A népvándorlás korában alig találjuk életnek nyomát a Börzsönyben. Az V. század első feléből egy-egy temetőrészletet tártak fel Szob és Letkés mellett. Hosszabb szünet után kora avar kori temető Vámosmikola mellett, majd egy késő avar kori temető Szob közelében jelenti területünk ritka lakosságát. Valamennyi az Ipoly, illetve a Duna mellett van. Telepet azonban biztonsággal eddig még egyet sem ismerünk az V–IX. század közötti időből.

6. ÁRPÁD-KOR, KÖZÉPKOR

A késői népvándorlás kor és az Árpád-kor találkozására ma még sok kérdést rejt magában a Börzsöny területén. Minden jel arra mutat, hogy a honfoglaló magyarság szláv népességet talált itt, de ennek kimutatása még a jövő kutatásának a feladata. A régészeti leletek majdnem kizárólag edénytöredékekből állnak, ezek alapján azonban ma még nem lehet pontos kort és etnikumot meghatározni.

A szomszédos szlovákiai területekről — elsősorban szórványos leletek alapján — szláv lakottságot mutatnak ki az Ipoly alsó és részben a középső folyásánál. A már többször említett Kiskeszi-Török-váron és a viski Mahiron említene a késői „Burgwall”-kerámiát. Területünkől északra, 30–40 km-es körzetben ugyancsak több, szláv korinak meghatározott várat tüntetnek fel, mivel azonban ezek több korszakban is lakottak voltak,²³⁰ kutatások hiányában pontos koruk ma még bizonytalan. A nagymorva uralom határai nem értek el a Börzsöny vonaláig, leleteik magában az Ipoly-völgyben nem mutathatók ki.²³¹ E terület szláv lakossága általánosan elfogadott feltételezés szerint inkább a Mátra vidékéhez tartozott.²³² A Börzsöny és környéke

etnikai szempontból peremvidéknek számít, a nagymorvákra jellemző várak itt nem találhatók.

A nagymorva hatalom összeomlása után a X. sz. első felében a magyarság azonnal betelepült a Kisalföld északi felére és peremterületére, a magasabb hegyek aljáig terjedő részekre.²³³ E sík terület északi pereme átível az Ipoly középső folyásáig, a Börzsöny hegység tömbjéig. Idáig nyúlnak le a középső-szlovákiai hegyek, amelyek a honfoglaló magyarság életmódjának kevésbé feleltek meg. Nincs pontos képünk arról, mikor szállta meg a magyarság magát a Börzsönnyt, az Ipoly bal partján. Szobról öt, Zebegényből, Letkésről, Ipolytólgyesről, Vámosmikoláról és Tésáról egy-egy X–XI. századi temetőről, illetve sírokról tudunk, de ezek első periódusának pontos idejét ma még nem ismerjük. A történészek a helynevek alapján arra az álláspontra helyezkednek, hogy az első foglalásból kimaradt a Börzsöny területe.²³⁴

Az Ipoly völgyében a szlávok és a magyarság sokáig tarka foltokban élt egymás mellett.²³⁵ A folyótól É-ra elterülő hegyvidék völgyeiben azonban a magyarság az első évtizedekben bizonyára csak

91. A Börzsöny lelőhelyei a kora vaskorban, kelta, római és népvándorlás korban

1 – Kora vaskor; 2 – Szkíta; 3 – Kelta; 4 – Római kori „barbár”; 5 – Római kori hídfőállás; 6 – Kora népvándorlás kor;

7 – Avar kor; 8 – Kora avar kor; 9 – Késő avar kor; 10 – Temető

kis mértékben terjeszkedett. Itt említjük ismét a Törökvárat és a Mahirt, ahol az ott talált késői „Burgwall”-kerámia már a X. századba vezet. E várak területét a X. századi magyarság feltehetően használta. A Börzsöny körül található törzsnevek: Ság (Ipolság, Šahy), Jenő (Diósjenő), Berény (Borsosberény) és Kürt (pontos helye ismeretlen) már a X. sz. 2. felében végbement katonai szempontokat figyelembe vevő széttelepítés emlékei.²³⁶

A Börzsöny középkori falvainak első okleveles adatai 1138-ban (dömösi adománylevél) kezdődnek. A felszíni leletek és néhány ásatás (*Bakay Kornél* Ipolytölgyesen, *Papp László* Letkésen, *Erdélyi István* és *Bakay Kornél* Szobon) azonban a X–XIII. századi sűrű betelepülésre utal. Az Árpád-kori edénytöredékek pontos kormeghatározása még várat magára, ezért e négy évszázadon belül még nem minden esetben tudjuk elválasztani az egyes korszakokat. A lelőhelyek egy része pedig valószínűleg visszanyúlik a VIII–IX. századba is (92. ábra).

A lelőhelyek mindig patak partján, illetve az Ipoly mellett, az ártérből kiemelkedő dombokon találhatók. A Duna menti kevesebb lelőhely feltehetően a terület mai sűrű beépítettségével magyarázható, amely a terepbejárást nagymértékben megnehezíti.

Ez az első korszak, amikor a Börzsöny beljebb eső területei is több helyen sűrűn benépesülnek (ennél beljebb és jóval magasabb helyeken csak a késő bronzkori erődített lakótelepeket találjuk). Az Árpád-kori telepek azonban itt is mindig patak mellett, széles völgyekben vagy alacsony fekvésű, lapos fennsíkon helyezkednek el, a hegység magasabb részei továbbra is lakatlanok maradtak.

Az Árpád-kori telepekre jellemző, hogy nagy többségük néhány méteres foltokban figyelhető meg, egymástól gyakran alig 100–200 méterre. Ez szórt településre vall, de az egyes lelőhelyek egyidejűségére vagy egymásutániságára semmi adatunk sincs. Nagyobb, faluszerű településnyom 14 esetben volt megállapítható. Számításba kell azonban venni, hogy a ma is álló községek nagy része feltehetően a középkori előzmény helyén van.

Az Árpád-kor sűrű településhálózatán belül várak is szép számmal találhatók. A Börzsöny legnagyobb része a középkori Hont vármegyéhez tartozott, amelynek történetét a közelmúltban fel-

dolgozták. Területünkről mégis csak három várat mutattak ki a középkorból: Hont, Drégely és Damásd (mai nevén Zuvár) várat,²³⁷ szemben az általunk talált többi négy várral: Bernecebaráti-Templomhegy, Bibervár, Királyrét-Várhegy és Salgóvár (a Csehvár és a Kámor vára nem tartoztak a középkori Hont vármegyéhez).

Hasonló helyzetet találunk, ha megvizsgáljuk a legutóbbi évek más területeken végzett, részletes terepbejárásokon alapuló felméréseinek az eredményeit. A szomszédos Nógrád megye feldolgozása az általunk is tárgyalt Csehváron és Kámor várán kívül 13 olyan, a XI–XIII. századra keltezhető várat derített fel, amelyeknek okleveles említését eddig nem ismerjük, kivéve Zagyvaróna-Zagyvafőt, de annak is csak XV. századi említéséről tudunk.²³⁸ Távolabb, Veszprém megyében 12, az előbbiekhöz hasonlóan okleveles említés nélküli várat ismertetnek,²³⁹ melyeknek kora bizonytalan, de a topográfiai körülmények alapján többnyire korai építésűeknek tarthatók. Legutóbb pedig Ózd környékéről ismertetnek 14 kis méretű középkori várat, nagyobb részüket ugyancsak nem említik oklevelek.²⁴⁰

Az okleveles adatok, valamint a terepen ténylegesen meglevő maradványok ilyen nagyarányú eltérése felhívja a figyelmet ezeknek a kis méretű váraknak a problémakörére és arra kényszerít, hogy mielőtt rátérnénk a börzsönyi középkori várakra, általánosságban is megvizsgáljuk a magyar váráépítészet kialakulásának korai körülményeit.

A magyarországi várépítészet korai szakaszával foglalkozó kutatók általánosan elfogadott véleménye volt, hogy Magyarországon a tatárjárásig a királyi várépítkezés a jellemző,²⁴¹ feltételezve, hogy a XIII. századig az ország nem rendelkezett — kivéve az egyházat — kővárépítésre képes birtokos osztállyal.²⁴² E vélemény szerint a XIII. század elejéig a legtöbb vár királyi birtok volt,²⁴³ s a feudális magánvár első típusa, a lakótorony a XIII. században jelentkezik Magyarországon.²⁴⁴

A fenti előzmények után általánossá vált az a felfogás, hogy a néhány, oklevélben is említett várat leszámítva²⁴⁵ a magyaroknak váruk — különösen magánváruk — a tatárjárást megelőző időkben nem volt,²⁴⁶ s a magyar várépítésnek a tatárjárás tapasztalatai adták meg a lendületet.²⁴⁷ Annak ellenére, hogy több mint száz éve megállapították: az európai és ezen belül a magyar várépítés a fa-

92. A Börzsöny lelőhelyei az Árpád-korban, középkorban és török korban

- 1 – Középkor, általában; 2 – Árpád-kor, X–XIII. század; 3 – Késő középkor; 4 – Oklevélben említett falu (pontos helye bizonytalan); 5 – Ma is álló, középkori eredetű falu; 6 – Középkori kolostorrom; 7 – Kolostorerődítmény; 8 – Barlangkolostor (?); 9 – Temető; 10 – Ma is álló, középkori eredetű templom; 11 – Rom-, vagy ásatással feltárt templom; 12 – Árpád-kori sáncvár, X–XIII. század; 13 – Az erődítmény kora bizonytalan; 14 – Középkori sáncvár; 15 – Kővár földsáncsal, XII–XV. század; 16 – Kővár, XIII–XVII. század

föld szerkezetű sánc és árok kombinációjából indult a középkorban,²⁴⁸ csak az utóbbi években fordult a figyelem ezeknek a váraknak a ma még fellelhető maradványaira. Ezek a vizsgálatok azonban ma még inkább csak a honfoglalást követő, nagyméretű ispánsági (nemzetséfgfői) várakra terjednek ki,²⁴⁹ de a magyar államfejlődés korai feudális szakaszára jellemző magánvárak számbavétele és kutatása csupán elszigetelt jelenség.²⁵⁰ Ma is fennáll az immár húsz éve elhangzott megállapítás, hogy ezeknek a váraknak az esetében nem támaszkodhatunk kellően a régészet által szolgáltatott eredményekre.²⁵¹ Megnehezíti a problémát az a körülmény is, hogy az Árpád-kori kerámia ritkán alkalmas annak eldöntésére, hogy egy objektum közvetlenül a tatárjárás előtt vagy után épült-e fel. Így sokszor még ott sem tudunk határozott időrendet felállítani e kérdésben, ahol pedig részletes feltárás előzte meg az illető vár műemléki helyreállítását.

Ilyen körülmények között a kérdéssel foglalkozó kutatók csak feltételes és bizonytalan megállapításokat tudnak tenni. Mégis sokasodnak azok a jelek — egy-egy terület vizsgálata során —, amelyek alapján Magyarországon a magánvárak megjelenésével korábban kell számolnunk és lényegesen nagyobb számban, mint azt eddig feltételezték. Tekintettel arra, hogy a közeljövőben nem várhatjuk a régészeti kutatások általános kiterjesztését az általunk itt vizsgált feudális magánvárakra,²⁵² s a kerámia segítségével történő pontos kormeghatározás lehetőségei sem fognak egyhamar döntő módon megváltozni, közvetett módon kívánjuk vizsgálni a korai feudális várak építésének szükségszerűségét és lehetőségét a XI—XIII. században (de még a tatárjárás előtt). Magunk részéről is szeretnénk alátámasztani azt a megállapítást, hogy a XIII. században megjelenő lakótorony előtt egy önálló, általános vártípussal, a „korai feudális magánvárral” kell számolni a XI—XIII. században.²⁵³

Alábbi fejtegetéseinket nem tekintjük határozott bizonyítéknak, éppen a datáló erejű régészeti leletanyag hiánya miatt, többnek tekintjük azonban egyszerű hipotézisnél. Vizsgálatunkban igyekeztünk olyan társadalom- és településtudományi eredményekre támaszkodni, amelyek önmagukban biztosítékot jelentenek gondolatmenetünk valóságosságára.

Az eddigi kutatások kormeghatározásai a XI—XIII. századba datálható, „történelem nélküli” várak esetében a topográfiai jellegre és az általában előforduló Árpád-kori kerámiára alapultak. Így került sor az ún. toronyvárnak mint önálló várformának a meghatározására.²⁵⁴ Figyelemre méltó az a megállapítás, amely szerint az oklevelek a lakótoronyok mellett fatornyokat és egyedülálló falazott tornyokat is említene.²⁵⁵ Ebből a tényből arra

következtethetünk, hogy az ismert lakótoronyok csak elenyésző számát képezik az egykor nagy számban létesült védelmi tornyoknak.

Aligha tévedünk, ha az oklevelek által említett, egyedülálló fa- vagy falazott tornyokban a korai feudális várakat látjuk. A fa-föld szerkezetű sáncal, árokkal védett, kis területen álló, a későbbi lakótoronynál lényegesen kisebb méretű, egyedülálló torony vagy épület alaprajzilag annyira jellegzetes, hogy pl. a börsönyi Bibervár szinte azonos jellegben és méretben a földrajzilag távol eső kácsi várral vagy a sályi Latorvárral. De az analógiákat vég nélkül lehetne sorolni. Ha a védett terület legmagasabb pontján egykor fa- vagy kőtorony állt is, a mai szemlélő számára már csak a sánc és árok elmosódott maradványa jelzi az egykori kis, XI—XIII. századi korai feudális vár helyét.²⁵⁶

Magyarország mai határain belül is nagy a számuk, de ásatásukról ma még alig beszélhetünk. Az alábbiakban csak azok közül ragadunk ki példákat, amelyekben ásatás vagy felszíni terepbejárás, gyűjtés történt. A területünkhöz közel eső nógrádi hegyvidéken Mátraszőlős–Kisvár, Nógrádszakál–Kastélyhegy, Szügy–Leányvár,²⁵⁷ Nógrádmarec–Kerekdomb,²⁵⁸ Szuha–Várbérc²⁵⁹ és Szandavár²⁶⁰ próbaásatásairól tudunk, az előzetes szűkszavú közlemények szerint keletkezésük a XII—XIII. századba tehető.

A Mátra hegység aljában Kisnána,²⁶¹ a Bükk hegységben Diósgyőr²⁶² várának ásatása hozta a felszínre olyan korai faerődítés nyomát, amely minden valószínűség szerint Árpád-kori. Távolabb, az Alföld ÉK-i vidékén, az egykor mocsárral körülvett, kis kerek Pócspetri–Ercsivárat a felszínen gyűjtött cserepek ugyancsak az Árpád-korba helyezik.²⁶³

A Dunántúl ÉK-i sarkában, hozzánk legközelebb, Tinnye mellett, Aynard vára első említése ugyan 1247-ből származik, de mivel az építető család már 1186 óta a környék birtokosa volt,²⁶⁴ a vár korábbi eredete itt is feltehető. A *Magyarország Régészeti Topográfiája* révén jól ismerjük Veszprém megye kis középkori várait, ásatás azonban itt még nem volt. Így a datálásuk nem mindig egyértelmű, mindenestre többnek az eredete a legnagyobb valószínűséggel a XI—XIII. század közé tehető. Pl. Óhíd, Szentgyörgyvár, Papkeszi, Csabrendek, Gyepükaján, Jásd, Kamond,²⁶⁵ Tihany–Csúcshegy,²⁶⁶ továbbá Bakonyszentlászló–Kesellőhegy III., Káptalanfa, Monoszló–Hegyesztető, Városlőd–Schlossberg, Zalaszegvár–Sziget vára.²⁶⁷ Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy legtöbb esetben közvetlenül e kis várak mellett Árpád-kori települések nyomai állapíthatók meg. Korai várat gyaníthatunk talán a tovább Ny-ra eső sárvári vár közelében fekvő Óvárban, ahol régebben gerendamaradványok is

előkerültek,²⁶⁸ valamint az egervári vár alapjai alatt feltárt gerendaszerkezetben is.²⁶⁹

Teljesen ismeretlen a Magyarországon is bőven található, gyakran alig pár méter átmérőjű kis földvárak kora, melyek a nyugat-európai „motték”-hez vagy az ausztriai „Hausberge”-hez hasonlíthatók. Ezek ásatása révén bizonyára tovább szaporodna a XI–XIII. századi váraink sora.²⁷⁰

Az eddigiekben csak a régészeti kutatások alapján említettünk korai várakat. Ha azonban az egykorú írásokat, okleveleket is számba vennénk, az eddig megismert várak száma talán még meg is szorozódna. A pusztai említésnél többet azonban alig adnak, így e várakról közelebbit nem ismerünk, és helyi azonosításuk ma még legtöbb esetben szintén tisztázatlan. Itt csak egy példát említhetünk egyelőre, amikor egy nagyobb terület várait találjuk összegyűjtve az írásos adatok alapján: a Nagyalföldön a minket most közelebből érdeklő Árpád-korból 46 erődített lakóhely, vár, várkastély létezését lehet következtetni.²⁷¹

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy a magánvárak építése az Árpád-korban már a XI. századtól folyamatosan feltételezhető.

Ha közelebb kívánunk jutni a kis feudális várak építőinek személyéhez, akkor a XI–XIII. század társadalmi és gazdasági viszonyait kell megvizsgálnunk a történészek eredményei alapján. Azt a korábbi megállapítást, amely szerint a tatárjárás előtt az ország nem rendelkezett kővárépítésre képes birtokos osztállyal, abban az esetben, ha a kővár szó pl. a visegrádi fellegrvár vagy Trencsén (Trenčín) várának mai képét idézi elénk, most is helyénvalónak kell tartanunk. Ha viszont a kis, fa-föld szerkezetű, sánccal erődített feudális várat is várnak vesszük, akkor már azt kell megállapítanunk, hogy kellett lennie várépítésre képes társadalmi osztálynak a tatárjárást megelőző időkben is. Már I. István uralkodásától kezdve királyaink igen sok várföldet eladományoztak. Az ősi szállásbirtokok egy része közvetlenül feudális földtulajdonná alakult.²⁷² Így annak ellenére, hogy az államiság terjeszkedése révén a királyi birtok a XI. század folyamán végig növekszik, az egyházi és világi magánbirtok növekedése már ekkor erőteljesebb a királyi birtoknál.²⁷³ Az egykori szabadok már László és Kálmán idejében utóvédharcukat folytatták,²⁷⁴ míg végül is a XIII. századra túlsúlyba jutott a magánföldesúri tulajdon, bár ebben az időben is jelentős királyi birtokokkal kell számolnunk.²⁷⁵

Ennek a mintegy 250 évig tartó társadalmi átalakulásnak korai eredményeként a XI. század folyamán megjelentek a faluszerű kis földesúri települések, amelyek a XI–XII. században már az agrárfalvak tagoltságával, határok közé szorult mozdulatlan falvak voltak.²⁷⁶ Ezek az önálló, falu-

szerű nevet viselő települések prédiúmok, olyan földesúri gazdasági telepek voltak, amelyet a földesúr maga tartott fenn, s amelyben saját eszközeivel folytatott mezőgazdasági termelőmunkát. A földesúrnak dolgozó lakosság alapján véve rabszolga, szolga állapotú volt, munkaerejével az úr korlátlanul rendelkezett.²⁷⁷

E korai földesúri gazdasági üzemeknek mint településeknek jelentékeny volt a szerepük a magyar falurendszer és a magyar feudalizmus kialakulásában. A XI–XII. században a faluszerűen önálló nevet viselő, faluval egyértelmű települések kb. 40–50 százaléka az oklevelekben a prédiúm köznevet viselte, s arányuk még a XIII. század első felében is kb. 30 százalék volt.

Ebben a prédiúmok birtokló, kialakulóban levő földesúri osztályban kereshetjük az első magyarországi feudális várak építőit. A prédiúmnak szinte kezdettől fogva kellett olyan gazdasági erővel rendelkezniük, hogy szükség esetén a földesúr és közvetlen kísérete számára egy várat felépítsenek, hiszen nem egy XI–XIII. századi prédiúmban már templom, sőt kolostor állott,²⁷⁸ melyeknek építetői ugyanezen társadalmi osztály tagjai voltak.

A prédiúmok gazdasági feladatok ellátására létrehozott települések voltak, amelyek később faluvá alakultak.²⁷⁹ Általában völgyekben voltak — ahogyan ezt a Börzsönyben is tapasztalhatjuk —, tehát rossz terepadottságokkal rendelkeztek a védhetőség szempontjából. Szerencsés földrajzi fekvés esetén azonban valamiképpen megerősített prédiúmkat is feltételezhetünk, amire a tatárjárás után már konkrét adatunk is van,²⁸⁰ sőt egyes esetekben várrá is fejlődhettek.²⁸¹ Ezek azonban kivételes esetek, általában nem jellemzőek a magyarországi prédiúmkra, falvakra. A földesúr és kísérete nem érezhette magát biztonságban ezekben a településekben, szükségzerű volt egy különálló, megerősített lakóhelynek, várnak az építése.

Magunk részéről is valljuk, hogy ebben a korban a későbbi nemesség elődei a birtokaikon már a tatárjárást megelőzően megerősített fa- vagy kőházat, illetve tornyot építettek.²⁸² Itt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy amíg az épületek és tornyok általában nyomtalanul eltűntek a felszínről, a sánc és árok ma is megállapítható a legtöbb helyen.

Fejtegetésünk ellen szól, hogy míg templomokat és monostorokat több oklevelünk is említ már a tatárjárás előttről,²⁸³ az általunk már meglevőnek ítélt kis korai feudális várakról nem esik szó. Úgy gondoljuk, hogy a tatárjárás előtt jelentősége csak a kőből épült épületeknek lehetett, így egy fa-föld szerkezetű, sáncból és árokból és esetleg faépületből vagy toronyból álló védelmi építményt — amely az akkori fogalmak szerint talán nem is

tartozott a várak közé — szóra sem érdemesítettek.²⁸⁴ Hogy ez mennyire így lehetett, arra igazolás, hogy a tatárjárás utáni oklevelekben sem jelennek meg, annak ellenére, hogy a XIII—XIV. században a birtokok már állandóan mozgásban vannak. Ez csak úgy értékelhető, hogy a kis feudális várak időközben megváltozott feladatuk betöltésére alkalmatlanná váltak, és amelyik továbbfejlődésre valamilyen oknál fogva képtelen volt, az elfeledve, név és történelem nélkül, esetleg csak egy „Várhegy” elnevezésben őrizte meg egykori rendeltetését a jelen számára.

„Azokat, akik nem akarnak a monostor fönnhatósága alatt lakni, űzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére.”²⁸⁵ A veszprémvölgyi görög oklevélből való idézet mottója lehetne annak a kétszázötven éven keresztül tartó történelmi folyamatnak, amelynek kezdete az államalapítás, vége a tatárjárás, és amelyet a magyar államfejlődés korai feudális szakaszaként jellemezhetünk.²⁸⁶ A felbomló nemzeti társadalom feudális társadalommá való átalakulása a XI. század folyamán, különösen László és Kálmán idejében, a belső közbiztonság teljes megrendülésével járt.²⁸⁷ Az ellentétek, amelyek a társadalom egyes osztályai között kialakultak, több oldalúak voltak és változtak a két és fél század folyamán. Az első évszázadra, a feudalizmus kialakulásának kezdeti szakaszára a volt szabadok és pázszorok, valamint a kialakuló feudális birtokosok közötti ellentét volt jellemző.²⁸⁸ A már elnyomottak elmenekültek magánbirtokba került szállásföldjeikről, a még meglevő szabadok pedig szíves védelmi harcot folytattak az egyre inkább terjeszkedni kívánó feudális urak ellen.²⁸⁹ Az István halála után történt két nagy pogánylázadás jelzi a szabadok még meglevő, nem lebecsülendő erejét.²⁹⁰ Az eseményekből felismerhető az első évszázad anarchikus állapota. Az ország belsejéből a peremvidékek irányába szivárgó szegénység minduntalan útjában találta a már kialakult várbirtokokat vagy a földesurak gazdasági telepét, magánbirtokát. Állandóan a befogás veszélye fenyegette. Ennek az osztályharc jelleggel motivált tömeges szökésnek természetes velejárója lett az ingó magántulajdon elleni támadás és a belső bizonytalanság.²⁹¹ Természetesnek tűnik, hogy a várbirtoknak, de még inkább a magánbirtoknak védekeznie kellett az elkeseredett, mindenüket vesztett kóborlók ellen. László és Kálmán törvényei bizonyítják, hogy az ország belbiztonsága milyen mélyre süllyedt.²⁹²

A prédiumbirtokosnak feltehetően nemcsak az idegen kóborlók ellen kellett védekeznie, hanem számos esetben a saját, nemrég befogott szolgálai ellen is. Ahogyan a központi hatalom a várispánsági várakkal biztosította saját hatalmát, úgy biztosíthatta saját birtokán, kis várával hatalmát a prédi-

um feudális ura. A megerősödő királyi hatalom Kálmán idejében talán ezt a folyamatot lassította,²⁹³ de később a királyi várbirtokok folyamatos eladományozása során újból éleződött a belső ellentét. A hajdani királyi birtok népei, átkerülve a magánbirtokosok hatalmába, általában kedvezőtlenebb helyzetbe jutottak, elnyomásuk, kizsákmányolásuk közvetlenebbé és súlyosabbá vált. Ugyanakkor egyre inkább megmutatkoztak az ellentétek az uralkodó osztályon belül. Egyre élesebbé vált a harc a nagy- és kisebb birtokosok közt. A királyság és a dukátus közötti viszályok is az országon belüli bizonytalanságot növelték.²⁹⁴

Áttekintve a két és fél évszázad történelmét, szinte nem volt tíz év, amely alatt folyamatosan nyugalom lett volna az országban. Elképzelhetetlen, hogy ilyen körülmények között az ekkor már templomokat és családi monostorokat építtető birtokos osztály ne gondoskodott volna a maga számára a kor fejlettségi szintjének megfelelő védelemről.

A vizsgált időszakkal — XI—XIII. század — foglalkozó több kutatónak az a véleménye, hogy a feudalizmus kialakulása Magyarországon a környező népekével lényegében azonos időben és azonos módon zajlott le. Erre az eredményre a korszak fejlődésének egy-egy speciális oldalról való vizsgálata vezette a kutatókat.²⁹⁵ Úgy érezzük, az a körülmény, hogy a fejlődés azonos jellegű volt, feljogosít bennünket arra, hogy néhány analógiát keresve idézzük a szomszéd népek várépítő tevékenységét, saját történelmünk hasonló időszakában.

A Szovjetunió területén a Kárpátok és a Dnyeszter között sok kis méretű korai feudális várat ismerünk, bár a datálásuk több ízben bizonytalan.²⁹⁶ A kijevi Oroszországra még a nagy méretű sánccvárok jellemzők, de ennek felbomlása után, a XI—XII. században a hercegségek kisebb várai és egészen kis méretű feudális várak épülnek fel, miután az uralkodó osztály kialakult.²⁹⁷

Közép-Európában a VII—VIII. századtól éled újjá a várépítészet. A kezdeti időkben nagy népvárak épültek, de egyre inkább a kis méretű feudális várak kerültek előtérbe. Erődítésük ugyan még alapvetően azonos a korábbi sánccvárákéval, de a különböző sánccszerkezetek egyre fejlődtek, méretük is növekedett. Építésük időpontja, fennállásuk időtartama helyenként kisebb eltéréseket mutat. Németországban már a IX—X. századból ismeretek a kis sánccgyűrűk és motték a szlávok, illetve a németek idejéből,²⁹⁸ de virágkoruk a X—XI. században kezdődik. A kevés nagyobb méretű hercegi vár mellett a várépítészet jellemzői ezek az egyre magasabb hegyekre épült kis feudális várak voltak. Fennállásuk a XIII—XIV. századig tartott, de nagy részük már korábban elpusztult.²⁹⁹

Cseh- és Morvaországban az előzőhöz hasonló képet mutat a várak fejlődése, ugyancsak a IX–XIV. század között.³⁰⁰ Ausztriában a kis korai feudális várak (helyi elnevezésükön „Hausberg”) a XI. század második felében épülnek legkorábban, ezt megelőzően csak néhány nagyobb várat ismerünk a X. századból. Többnyire hosszú ideig voltak lakottak, némelyik — természetesen többszöri átépítéssel — a XVII. századot is megérte.³⁰¹

A környező országokban tehát — ahol a feudalizmus velünk egyidőben, a X–XI. században kezd kialakulni — egyre fokozódó mértékben jelennek meg a kis méretű feudális várak. Maga ez a körülmény is feljogosít bennünket arra, hogy hasonlóakat Magyarországon is keressünk.

A Börzsöny hegységtől ÉNy-ra, a Kárpátok előterében fekvő Ducó (Ducové)–Kostolec kis méretű várát említjük első ízben, amelyet egy rotunda alapján a X. század második felére datálnak,³⁰² bár maga a rotunda származhat akár a XI–XII. századból is. Ennél későbbre, a XII. sz. első felére helyezik Darázsi (Dražovce) kis várát,³⁰³ de Káposztafalva (Hrabušice)–Tábor³⁰⁴ és Abos (Obišovice) várát³⁰⁵ már a XIII. századra, annak is inkább az első felébe. Az említett szlovákiai kisméretű várak (melyek száma ennek többszöröse) már a magyar uralom első évszázadaiban keletkeztek (a többi ismert magyar korai feudális magánvárral már korábban foglalkoztunk).

A magyar várépítészet egyik döntő fordulata a tatárjáráskor következett be. Úgy véljük azonban, ez elsősorban nem számszerűen hozott változást, mert az országban ezt megelőzően is sok kis feudális vár lehetett az előzőekben vázolt okok miatt. A tatárjárás elsősorban minőségi változást jelentett. Azt sem tartjuk kizártnak, hogy a tatárjárást közvetlenül követő időkben kevesebb, de lényegesen nagyobb, korszerűbb, gondosabban elhelyezett és anyagában masszívabb vár épült, illetve ilyenekké fejlesztették tovább a már meglévő várak egy részét.³⁰⁶

A tatárjárással kapcsolatos oklevelekben feltűnik, hogy elsősorban a várak elégtelen elhelyezése kap hangsúlyt,³⁰⁷ ami érthető, hiszen a korábbi várak jórészt nem az ország védelmét, hanem a helyi földesúri érdekeket szolgálták.³⁰⁸

IV. Béla oklevele is a váraknak alkalmas helyre való telepítését hangsúlyozza: „Mivel a barbár népek és a tatárok vadsága országomat majdnem teljesen elpusztították, attól félek, hogy az ország végső veszedelemre jut s óhajtom, hogy a megmaradt nép, mely isteni rendelés szerint uralmam alatt áll, gondoskodásom révén épségben megmaradjon. Miért is országom báróinak tanácsára elrendelem, hogy a koronám alá tartozó *alkalmas helyeken mindenfelé erősségek és várak* keletkezzenek, a hová

a nép veszedelem idején menekülhessen. Ezen czél könnyebb elérése végett elrendelem, hogy ha valamely magánembernek vagy magának a királynak birtokában megerősítésre *alkalmas terület* van, ezt vagy többeknek, vagy valamely egyháznak kell adományozni, a kik azután itt majd várakat építhetnek.”

Megírta ezen felfogását a király IV. Orbán pápának is, aki már 1263-ban így írt Mária királynénak: „Ez a király (IV. Béla) kegyesen megfigyelve azon siralmas veszedelmeket, melyeket a tatárok irtózatoss kegyetlensége okozott, gondosan elrendelte, hogy az ország *megfelelő helyein* várakat építsenek, ahol a hívek üdvöt és menedéket találjanak.”³⁰⁹

A „megfelelő helyre” való többszöri és hangsúlyos utalás arra enged következtetni, hogy voltak már várak és erősségek a tatárjárás előtt is jelentős számban — mindenesetre több, mint amennyit okleveleink említenek —, de nem megfelelő helyen. A szétaprózott magánbirtokok biztosítására épült várak méretüknél, elhelyezésiüknél fogva nem voltak, nem lehettek képesek egy komoly hadsereg ostromának ellenállni. Védelmi szerepüket tehát nem tölthették be a tatárok ellen.³¹⁰

Érdekes az oklevélnek az a kitétele, amely szerint a várhelyet „vagy többeknek vagy valamely egyháznak kell adományozni.” Egy olyan várat, amelyet korábban a magánbirtokos a saját védelmére egymaga emeltetett, közvetlenül a tatárjárás után nem volt értelme építeni fából, földből, a magánföldesúr területén található alkalmatlan helyen, a magánföldesúr anyagi lehetőségeinek megfelelően, alkalmatlan méretben. Azért kellett kiemelni az alkalmas hely mellett a „vagy többeknek vagy egyháznak” kitétel, mert nagy kővárat egy család akkor még valóban nem tudott felépíteni.³¹¹ Feltételezzük, hogy „a kisbirtokos”-t úgy kapcsolták be a honvédelem költségeibe, hogy kapott alkalmas helyen egy „rész-várhelyet”, ahol a többi társával együttesen felépíthetett egy várat.

A tatárjárással kapcsolatban még egy körülményre — a tatárok népiirtó háborújára — kell felhívni a figyelmet, amely komoly változást jelentett a korábbi háborúkhöz képest. Az előző évszázadokban a szolgáló népek fizikai léte általában nem volt veszélyeztetve, hanem elsősorban az uralkodó osztály egzisztenciája, élete és vagyona. A XI. század kóborló ellen is csak saját életét és közvetlen kíséretét kellett védenie, hiszen azok nem veszélyeztették nincstelen alattvalóit. A későbbi időkben, a feudális magánháborúk idején hasonló volt a helyzet, mert a birtok eltulajdonítása csak a hozzá tartozó jobbággal volt célszerű. A tatárjárásig tehát a „nép” védelméről felesleges volt gondoskodni. Most azonban az országot olyan támadás érte, amely tel-

jes megszállással, illetve a lakosság egy részének kiirtásával járt. A tatár lemészárolta vagy rabszolgaságba hajtotta a várakból kintrekedt szolgáló népet is. Hiába mentette meg esetleg életét és ingó vagyonát a földesúr, az ellenség legfontosabb értékétől, a legfőbb termelőerőtől, az alattvalóitól fosztotta meg őt.

A tatárok népiirtó háborúja döbbsentette rá — átmenetileg — a magyar uralkodó osztályt, hogy saját érdekében a jövőben a szolgáját is meg kell védenie. Ezért rendelte el IV. Béla, báróinak tanácsára, hogy „legyen hely, ahová a megmaradt nép veszedelem idején menekülhessen”. Ezt és az ország átfogó védelmét az egymástól elszigetelten épült kis méretű, gyenge váracskák már nem tudták biztosítani.

A tatárjárás alatt vagy nem sokkal utána írt oklevelek, illetve levelek alapján óhatatlanul egy már előbb feltett kérdést kell ismételtelen felvetni. Mi lehetett a kritériuma annak, hogy egy erősséget várnak ismerjenek el, ill. nevezzenek okleveleinkben? A feltűnő ugyanis az, hogy amikor várakról esik szó, következetesen használják mellette és vele egy időben a „más erősségekbe” és „más erődített helyekbe” megjelölést. Városokra és erődített kolostorokra nem gondolhatunk, hiszen azokat külön tárgyalja az egyik legjellemzőbb, az 1242. február 2-án kelt levél, amelyet a magyarok írtak a pápához. Ebben három helyen is felsorolják a védett helyek fajtáit: „... s egyéb rendekből való testvérek, ispánok, katonák, polgárok, várnépek és mások az említett városokban, várakban, megyékben és *más erődített helyeken* összegyűltek...” — majd később — „... mi pedig többen jól felfegyverkezve bevettük magunkat Székesfehérvár, Esztergom, Veszprém, Tihany, Győr, Pannonhalma, Mosony, Sopron, Vasvár, (Német-) Újvár, Zala, Léka és más várakba, valamint *erődített helyekre* s túl a Dunán: Pozsony, Nyitra, Komárom, Fülek, Abaújvár és más várakba, valamint hasonló *megeerődített helyekre*”.³¹²

Tehát a városok és várak mellett voltak még más erődített helyek is. Visszatérő említésük arra enged következtetni, hogy erőt képviseltek a várak mellett, és sok helyütt igénybe is vették őket a tatárjáráskor. Úgy tűnik, hogy a vár szónak IV. Béla idejében — s természetesen azt megelőzően — valamiféle megkülönböztetett jelentése volt, közigazgatási vagy a királyi tulajdonviszonyból fakadó megjelölést határozott meg. A vár, amelyhez várjobbágy és várnép tartozik, amely a várbirtokok központja és a király tulajdona, olyan összetartozó fogalomkör, hogy a tatárjárás előtti kis feudális várak nem fértek bele a „vár” fogalmába, és ezeket talán nem is így nevezték. Ezzel lenne magyarázható, hogy a tatárjárásig, ha várakat említenek,

akkor az általában a királlyal vagy várbirtokkal áll kapcsolatban.

A tatárjárás azt bizonyította, hogy hathatós védelmet elsősorban a jól elhelyezett királyi várak tudtak biztosítani. Ezért a király elrendelte, hogy azok, azaz a „várak” számát kell szaporítani — királyi pénzen —, de mint korábban kifejtettük, ezeken felül „mindenféle erősséget” — azaz nem királyi tulajdonú várakat — is kell építeni. A tatárjárás után a „vár” szó egyre inkább elvesztheti korábbi közigazgatási hangsúlyát — hiszen a királyi várbirtokok is rohamosan csökkennek —, és most már inkább a védelemmel kapcsolatos értelme kerülhet előtérbe.

Nyolc évvel a tatárjárás után, 1250. november 11-én, a IV. Ince pápához írt levélben már csupán „várakról” beszél IV. Béla, de ezek már nyilván a kor követelményeinek megfelelő minőségűek, olyanok, amelyekkel a magyarok korábban valóban alig-alig rendelkezhettek. Úgy gondoljuk, hogy az általunk vizsgált kis feudális várakra nem használhatták a tatárjárás előtt a „vár” elnevezést. Feltehetően ez a magyarázata annak, hogy általánosságban elterjedt voltuk ellenére az oklevelek alig említik ezeket.

A tatárjárás után egy ideig még kísértett a tatárok visszatérése. IV. Bélát és környezetét ezért foglalkoztatta az ország védelmének megszervezése hasonló támadások ellen. A királyi birtokok eladományozásának folyamata meggyorsult, és így most már a XIII. század második felében megsaporodott azoknak a családoknak a száma, akik anyagilag képesek voltak önállóan nagyobb vár felépítésére. Az elavult kis feudális vár helyén vagy helyett kezdtek épülni a lakótornyok és a belső-tornyos várak. Ahol a korai feudális vár jól védhető helyen volt, és a bővítésére lehetőség nyílt, ott annak helyén megépülhetett a középkor ismert vártípusa. Így magyarázható, hogy több feltárt várnak korábbi előzménye is van, de ezek pontos korát az Árpád-kori kerámia már említett datálási problémája miatt ma még nem tudjuk megállapítani.³¹³ Az új szempontoknak nem megfelelő, kis feudális várak építésével azonban felhagytak.

Az előbb felvázolt változás természetesen nemcsak a feudális várakra vonatkozik. Hasonló folyamatot figyelhetünk meg — a tatárjárásig elsősorban közigazgatási funkciókat betöltő — ispánsági várak sorsában is. A Börzsöny területén Hont, Nógrád, és Drégely vára sorsának példája igazolja feltételezésünk helyességét. Ismereteink szerint a környék első várai az államalapítás korában Hont és Nógrád vára. Miután Nógrád vára védekezési és bővítési lehetőség szempontjából szerencsésen települt, megtartotta vezető szerepét később is, az egész középkor folyamán. A rosszul védhető Hont vára ezze-

szemben korán elveszti jelentőségét és szerepét. Felépítik a közelben a sokkal jobban védhető Drégelyt, és ez, átvéve Hont szerepét, megpecsételi a megye névadó várának sorsát. Ez a változás nem sokkal a tatárjárás után következett be, ami az okleveleinkből egyértelműen kiolvasható.³¹⁴ Amíg azonban a várbirtokok eladományozása során keletkezett oklevelekből az ispánsági várak sorsa némileg nyomon követhető, a feudális várak sorsáról írott források nem maradtak, azokat csak a régészet módszereivel tudjuk vallatónak fogni.

Természetesen annak lehetősége, hogy ezek a várak, ill. ekkor már csak várhelyek felújított sáncaikkal később ismét védelemül szolgáltak, ha szükség volt rá, előfordulhatott végig a történelem folyamán. A középkori várépítést sokáig használja az erődítéseknél, a kőépítkezéssel párhuzamosan, a fa-föld szerkezetű sánctól, a faépületeket és tornyokat is. Pl. a Börzsöny szélén, Drégelypalánkkal szemben, az Ipoly jobb partján is említenek 1290-ből egy favárat Hídvég (Ipel'ské Predmostie)-ről.³¹⁵ Hasonló fa-föld építkezésekről tudunk később a huszita vagy a török háborúk idejéből országszerte, amikor sem pénz, sem idő nem állt rendelkezésre, hogy minden esetben kőépítkezéseket folytassanak.³¹⁶

Felmerül a gondolat, hogy a korai feudális várat mint toronyvárat lényegében azonosnak vegyük a lakótoronnyal, csupán méretét tekintve szerényebbnek, építettőjének anyagi lehetőségével arányosan. Az építettő anyagi lehetősége befolyásolhatta természetesen a vár méretét, mégis a két vártípus között a védelmi rendszert tekintve alapvető elvi különbség van. Amíg a korai feudális vár védelmi alapja a sánc és az árok, s a benne levő építmény másodlagos jelentőségű, addig a lakótorony maga adja a védelem jellegét anyagával, tömegével, általában masszivitásával.³¹⁷ A korai feudális vár védelmi jellegénél és építési módjánál fogva az István-kori ispánsági várakkal rokon, csak alapterületileg lényegesen szerényebb méretben. Egyúttal azonban átmenetet képez a későbbi belső-tornyos várakhoz. Ilyenek pl. a Börzsönyben a Bibervár, Zuvár, Várhegy és Csehvár. Az itt vázolt lakótorony-típus területünkön nem található.

Az eddigi fejtegetéseink alapján a korai feudális várnak önálló vártípusként való értékelését jogosnak érezzük, elfogadva azt a már említett megállapítást, hogy Magyarországon ez a feudális magánvár első típusa, és megelőzte a lakótoronyt.³¹⁸ Építői a XI. században kialakuló prédiumbirtokosok, a kialakuló feudális magánföldesúri osztály. Építésüknek oka a XI–XIII. század anarchiája. A tatárjárás után kis részük továbbfejlődve eltűnik a későbbi nagy várak ugyanott

épült alapjai alatt, nagyobb részük azonban elnéptelenedik és elpusztul.

E korai várak erődítését kell még tárgyalnunk. A XIII. századig majdnem kizárólag az őskortól kezdve gyakorlatban levő fa-föld szerkezetű sánckok jelentették a védelmet, a legegyszerűbb cölöpsortól kezdve a bonyolult gerendaszerkezetekig, néha kötőanyag nélkül vagy ritkábban agyagba rakott kőfallal vegyesen. Mindez közismert a szakirodalomban. Nem ilyen egyszerű azonban a habarcsos kővállal elterjedése. A sáncon belüli területen a templomok, majd lakóházak, (gyakran tornyok) országszerte viszonylag hamar épültek habarccsal megkötött kőből, de maga a sánc továbbra is faszerkezetet mutatott. Leggyakrabban a szép kivitelezésű, jól megépített házat vagy tornyot is egyszerű föld-sánc vette körbe, cölöpsorral a tetején.

A habarcsos kővállal a frank birodalom belső területein kezdett elterjedni a VIII–IX. században,³¹⁹ majd a mi irányunkban Prága³²⁰ és az ausztriai Wieselburg³²¹ jelentik a legkorábbi állomást a XI. század közepéből. Tőlünk É-ra a Kárpátokban,³²² K-re pedig Oroszországban³²³ még később, a XIII. században kezdődik a habarcsos kővállal általános elterjedése.

A magyarországi legkorábbi habarcsos kővállalak kérdése már kerek 100 éve foglalkoztatja a magyar kutatókat,³²⁴ pontos képet azonban még ma sem rajzolhatunk erről a kérdésről. Az egykorú írárok szűkszavú említései nem egyértelműek a technikai kérdésekkel kapcsolatban, a régészet pedig még nem szolgáltatott megbízható adatokat. A legkorábbiként (I. István korából) meghatározott esztergomi quáderköves habarcsos vállal kormeghatározása,³²⁵ bár kétségtelenül Árpád-kori, véleményünk szerint nem nyugszik biztos alapokon: a régészeti feltárás döntő bizonyítékot nem eredményezett, a történeti és építészettörténeti adatok pedig nem jelentenek biztos alapot közelebbi kor meghatározásához. Általunk ismert más hazai ásatások még ennyit sem eredményeztek. A magyar várépítészet kezdő lépéseit jelentő X–XI. századi ispánsági (nemzetségfői?) várak kivétel nélkül faszerkezetű sánctól mutatnak, és a kevés számú egyéb ásatás arra utal, hogy a XII–XIII. században épülő, kis alapterületű várak erődítése továbbra is hasonló szerkezetű maradt. Ugyanezekre a sánckokra később több helyen már habarcsos kővállalat építettek. Utóbbiak közül a legkorábbiakat a XII–XIII. századból Doboka (Dăbica),³²⁶ a XIII. század második feléből pedig Diósgyőr³²⁷ és Sopron³²⁸ sáncaán tárták fel. Moson (Mosonmagyaróvár) várának a sáncaán is napvilágra került egy habarcsos kővállal, de ennek közelebbi kormeghatározását még nem ismerjük. Mivel azonban a vár 1271-ben elpusztult, ennél későbbi nem lehet.³²⁹ Hasonló

példákat az országhatáron túl, Európa sok helyéről fel lehetne még sorolni.

Hogy hazánkban mikor épültek az első habarcsos kővárfalak fa-föld szerkezetű sánc nélkül, ma még nem tudjuk. Erdélyben pl. 1211–1222 között a német kereszteslovagok öt erős kővárat építettek,³³⁰ és ugyancsak a tatárjárás előtt épült fel Káposztafalu(Hrabušice)-Tábor kővára is.³³¹ A későbbi régészeti kutatások feladata, hogy ezek számát gyarapítsa. Az eddigi adatok alapján úgy véljük, hogy legkorábban a XII. századra, annak is inkább a végére tehetjük a habarcsos kővárfalak általános megjelenését.

Mindezek előrebocsátása után most tekintsük át a Börzsöny középkori várait.

A Börzsönyben eddig két várat ismerünk, mely kétségtelenül a korai magyarsághoz kapcsolódik, Hont és Nógrád várát. Ma még eldöntetlen, melyik előzi meg a másikat. A történelmi és régészeti adatokon túl Hont vára fekvése, mérete, erősítése és stratégiai helyzete alapján is egyértelműen a többi, X–XI. századi magyar vár közé tartozik, különösen ha az Alföld északi peremvidékén levőkkel hasonlítjuk össze (Gyöngyöspata, Edelény-Borsod, Abaújszántó, Zemplén stb.). Hont váránál megtaláljuk a többire is általában jellemző sajátosságokat: bővízü folyóval és nagy kiterjedésű vizenyős ártérrel körülvett, alacsony földnyelven van,³³² erősítése ugyancsak rekeszes faszerkezetű sáncból áll. A magyarság akkori terjeszkedésének határán lévén, határvédő szerepe is kitűnik, ezt támasztja alá stratégiai fekvése is.³³³ A történelmi adatok és a régészeti eredmények a X–XI. század fordulója körüli időre datálják, de a magyarságnak e környéken való korai letelepedése alapján az sincs kizárva, hogy már a X. század második felében állt.³³⁴ A X. század második felébe sorolható a közeli két „Csatár” helynév is.³³⁵ Hont várának területe a többi kora Árpád-kori ispánsági várhoz viszonyítva aránylag kicsi.

Nógrád középkori és török kori történetéről gazdag ismereteink vannak, de a kezdeti korszak még homályban van. Első említése ugyan csak 1138-ból ismeretes mint királyi vár, Anonymus azonban a honfoglalás korába helyezi. Neve alapján többen feltételezik, hogy a magyarokat megelőző szlávok építette volna. Itt azonban ellentmondást jelent az a körülmény, hogy mind ez ideig egyetlen szláv kori várat sem ismerünk, aminek a közelsége és korábbi eredete megengedné egy szláv kori „Novigrad–Nógrád” (azaz új vár) építésének lehetőségét. Erre végleges választ azonban csak ásatással lehetne kapni.³³⁶

Nógrád fekvése, nagyobb relatív magasságával, különbözik Honttól, de egyébként itt is (a Cserhát-hoz tartozó) magasabb hegyek, dombok nyulványát jelenti a várhegy, a Börzsöny K-i előterét képező

lapos terület szélén. A X–XI. századi várról még semmit sem tudunk, a felszínen látható maradványok késő középkoriak és török koriak. A vár mai alapterülete azonban megtévesztő. A későbbi várfalak és bástyák ugyanis a lejtőn épültek, a belső területet feltöltötték, így a dombtető eredeti méreténél jóval nagyobb területhez jutottak. Az ispánsági vár a domb eredeti alakjához alkalmazkodva a mai várnál kisebb volt, a többi X–XI. századi magyar várakéhoz hasonló nagyságú területet foglalt magába. Ez azonban nyilván nagyobb volt a mai belső várnál.

Két legkorábbi várunk közül Hont fekvése volt a legkevésbé alkalmas a középkori várak passzív védekezési módszeréhez, ezért igen hamar, legkésőbb a XIII. sz. végén, a XIV. sz. elején felhagytak vele, csak a melléje települt, majd a vár területére is áttérjedő falu élt tovább. Ezzel szemben Nógrád vára megfelelt a későbbi várépítéssel és hadviselés szempontjainak is, ezért a XVII. sz. végéig a környék legjelentősebb vára maradt.

A többi várunk már az államalapítás utáni korszakba, a XI–XII. századdal kezdődően egyre erőteljesebben kibontakozó feudalizmusba vezet át. A várépítéssel ekkor bekövetkező gyökeres változást a fentiekben már általánosságban tárgyaltuk. A börzsönyi középkori várak közül csak Bernecebarát–Templomhegyen volt ásatás 1975-ben, ami kronológiailag értékelhető, a nógrádi vár 1949. évi kutatása ebből a szempontból nem hozott eredményt. Négy várunkról oklevelek egyáltalában nem emlékeznek meg, de ahol rendelkezünk is egykorú írásos emlékekkel, ott sem állapítható meg belőlük közelebbről az első építés kora. A hiányos okleveles adatokra, a kevés szórványleletre és a felszínen látható jelenségekre támaszkodva a következőkben foglaljuk össze a börzsönyi középkori várakat:

Hont és Nógrád ispánsági vára után Bernecebarát–Templomhegy sáncvárát kell említenünk először. Alapvetően hasonló az ispánsági várakhoz, egyúttal az őskori és a (hazánkon kívül eső területeken gyakori) nagy késő népvándorlás-kori népvárak kései utódja. Parasztvár, amely prédiüm vagy falu védelmét szolgálja, ez esetben feltehetően Barátit. Valószínűleg ide sorolhatjuk a Mahirt és a Törökvárat, és itt említjük Kármor várát is. A felszíni leletek a XIV–XV. századba utalják az utóbbi vár korát, ennek megfelelően a fekvése is magas és rejtett. Annak alapján azonban, hogy az alsó vár viszonylag nagy alapterületű és a védekezés — a habarcsos kővárfalak általános használatának a korában — kizárólag sánca és árokra támaszkodik, ezt is egy falu védekezésének tekintjük. Gyenge erősítése és magas fekvése nem vall huzamosabb ott-tartózkodásra, feltehetően csak menekülővár volt.

Középkori erődített falvakban ma még kevés helyen került sor kutatásra. Ki kell emelnünk Németország területét, ahol ezeket nagy számban felkutatták már.³³⁷ Ausztriában Stillefried nagy őskori magaslati sáncvárába települt be a középkori falu, és csak a XII–XIII. században költözött le mai helyére.³³⁸ Magyarországon a börtönyiek kivül ez ideig még csak Győr mellett, Bácsán tudunk Árpád-kori sáncváról, amely ugyancsak prédiomot vagy falut védhetett.³³⁹

Az eddig ismertté vált faluerődítések sáncai általában gyenge védelmet jelentettek. Ez különösen akkor feltűnő, ha az egyre inkább elterjedő kővárfalakhoz viszonyítjuk ezeket. A Börtöny-vidékiek sem lehettek hosszú életűek. Erre mutat a viski Mahir leírásában már ismert adat is, amely szerint 1358-ban az „egykori földvár”-nál említik a falu régi helyét.

A korai feudális vár tipikus alakját területünkön Bibervár képviseli. Eredete a tatárjárás előttre valószínűsíthető, pusztulását legkésőbb 1350 körüli időre tehetjük. Feltűnően kis alapterülete platóját néhány méterrel lejjebb félkörös nagy sánc védi. Utóbbi jelentette a védelem fő erejét, de magát a lakóterületet már habarcsos várfal szegélyezi. Önálló védelmet jelentő lakótoronynak a felszínen nincsen nyoma, de erre hely is aligha lett volna. Kevés számú lakos részére építették, és fekvése rejtett, távol minden lakóteleptől, útvonaltól. Hasonlót tapasztalhatunk a királyréti Várhegynél is, bár ez még több kérdést vet fel, mint az előző. Belső területe ugyanis nagyobb, de sánca igen gyenge, kőfalnak nincs nyoma a felszínen, és a szörvány-cserepek valamivel fiatalabb korba tehetők, mint az Árpád-kor.

A diósjenői Csehvárat 1290-ben említik először. XV. századi adatai ellenére is megőrizte korai formáját, ugyancsak a korai feudális várak tipikus képviselőjének tartjuk.

A magas fekvésű Drégely várának 1285-ből ismerjük a legkorábbi okleveles adatát, de a későbbi átépítések miatt erődítését ma már nehéz értékelni. Jelenlegi állapotában a várfalak jelentik a védelmet, külső sáncnak vagy ároknak nyoma sincs a felszínen. Nem kizárt azonban, hogy a várfalak alatt látható szűk, viszonylag lapos területek is valamikor hozzá tartoztak, és valamilyen erődítés, talán palánkféle vette körül. A középkori Damásd várát (a mai Zuvár) 1361-ben, Salgó várát 1386-ban említik első ízben. Legkorábbi építési idejüket nem ismerjük, de igen valószínű, hogy erre csak a tatárjárás után került sor. Magas, nehezen megközelíthető csúcson, településektől távol vannak. Erődítésük és beosztásuk azonban élesen különbözik egymástól. Zuvárnál a viszonylag kis alapterületű várat habarcsos kővárfal védi, lejjebb pedig háromszoros

sáncgyűrű. Ezzel szemben Salgóvár nagyobb alapterületű, a várat két külső rész is körbeveszi, és mindhárom habarcsos kővárfal védte, sáncnak pedig nyoma sincs. Lehetséges, hogy Salgóvár utólagos átépítés, bővítés révén alakult háromrészessé, és ez esetben itt is lehetett korábban külső sáncövezet a két külső várfal vonalában. Salgóvárnál a földrajzi adottságok alkalmasak voltak egy ilyen bővítésre, de Zuvárnál már nem.

A börtönyi középkori várak, Nógrád kivételével, többnyire magánvárak voltak, csak időnként került némelyik a király birtokába, pl. Salgóvár, Damásd vára (a mai Zuvár) és a török idők előtt Drégely vára. A magánbirtokok állandóan változó határait nem tudjuk követni, így az egyes várakhoz tartozó jobbágfalvakat is csak néhány esetben lehet azonosítani. Ezek a falvak bőven kitelnek már a Börtöny sűrű falu- illetve településhálózatából is, de tudjuk, hogy a nagyobb birtokosok messze vidékeken is nagy területekkel rendelkeztek. A Börtöny K-i szélén levő várakhoz tartozó falvak feltehetően elsősorban a szomszédos nógrádi dombvidéken voltak, e területtel azonban nem foglalkozunk. Mivel a Börtöny kora és java-középkori településhálózata sűrű volt a XI. századtól kezdve, arra a kérdésre, hogy a birtokos osztály képes volt-e a maga és szűkebb kísérete védelmére ún. korai feudális várat építtetni, csak igennel válaszolhatunk.

A XIII. század végéig a Hontpázmán család volt a legnagyobb birtokos a környéken, ők építtették Hont és Drégely várát. Ekkorra azonban fokozatosan csökkent a jelentőségük, ugyanakkor az esztergomi érsekség és káptalan tulajdonába egyre több terület jutott. A XIV–XV. században a Lévai Cseh család került előtérbe, tőlük származhat a Csehvár későbbi felújítása. Az esztergomi káptalan viszont aligha épített várat börtönyi birtokain. Zuvárat és Salgóvárat első előfordulásukkor mint a király birtokában levő várakat említik, de ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a király is építtette. Méreteinél fogva már aligha lehetett királyi alapítású Bibervár és a Várhegy. Számításba kell venni a három népvárunk esetében Kámer várát is, amelynek kis alapterületű felső vára esetleg ugyancsak egy feudális úr ideiglenes menedékhelye volt. Mindezt arra mutat, hogy az említett nagybirtokosokon felül több kisebb birtokos is gondoskodott a Börtönyben családjá és szűkebb kísérete számára védelemről. Azt azonban, hogy mikor éltek lehetőségeikkel ezen a téren, a későbbi ásatások fogják eldönteni.

A középkori várak pusztulása, egymást felváltása lassú folyamat volt. Részben a haditechnika változott, részben a birtokközpontok is áthelyeződhettek. Hont vára legkésőbb a XIV. sz. elején, Bibervár feltehetően ugyanezen század közepe

táján megszűnt létezni. Bernecebaráti és a királyréti Várhegy váráról közelebbi adataink nincsenek, de aligha élték túl a XIV–XV. századot, ugyanígy Kálmár vára sem. Salgóvár 1424-ben és a Csehvár is legkésőbb a XV. sz. végére pusztulásnak indult. Egyedül talán Damásd vára (a mai Zuvár) érhette meg a török kor kezdetét, de akkor ott is megszűnt az élet.

Az említett várak már semmiképpen sem feleltek meg a törökkor gyorsan mozgó hadviselésének, egyik sem volt stratégiai szempontból alkalmas helyen, és kis alapterületük miatt sem lehetett védeni őket nagyobb sereg ellen.

Röviden tárgyalnunk kell a Börzsöny két egyházi jellegű erődítményét is. Az egyik a nosztrai (Márianosztra) pálos kolostor. Kolostorok erődítéséről a XI–XII. századtól vannak adataink, de ekkor még ritkaságszámba mentek. A tatárjárás után már egyre többet kénytelenek védelemmel ellátni a zavaros politikai helyzetekben, majd a török időkben válik igazán gyakorlattá a kolostorok erődítése, sőt gyakran várrá való átalakítása.³⁴⁰ A márianosztrai kolostor erődítése a török idők előtti korszakból származik, de közelebbi építési időpontja ma még ismeretlen. Területileg legközelebb Ság (Ipolság, Šahy) premontrei kolostoráról tudjuk, hogy 1451-ben Giskra huszita vezér elfoglalta és megerődítette, majd később Hunyadi János vissza-

foglalta. Ság a török időkben végvárnak számíthatott, különösen 1544 után, amikor a török már a nógádi várat is elfoglalta.³⁴¹ A nosztrai kolostor 1535-ben elnéptelenedett és az egész török korban az is maradt. Az 1526. évi ostromkor szerepelhetett utoljára az erődítés, mégpedig sikerrel. Ezután azonban stratégiai szempontból alkalmatlan fekvésénél fogva nem került a végvárak sorába sem a magyarok, sem a törökök részéről. Az egyetlen fennmaradt alaprajz alapján építése időpontját a XV–XVI. századba valószínűsíthetjük.

A másik egyházi jellegű erődítés a bernecebaráti templomerőd. Semmilyen közelebbi adatot nem ismerünk, mikor épült, és ostromolták-e valamikor. A kerítés megmaradt ép D-i részén az egyszerű lőrés alapján nem lehet kort megjelölni. A középkori templomok körüli temetőt mindig kőfal kerítette, ezek erőddé átalakítása később történt. A Börzsönyből nem ismerünk több, ma is álló lőréses templomerődöt, csak egyszerű kerítéseket, mint Nagybörzsönyben vagy az elpusztult kemencei templom körül. Meg kell azonban említeni az 1685. évi szobi csata egykorú ábrázolását. Ezen Szobmál a templom körüli kerítés teljesen sima fal, de a szomszédos Helemba és Marót községek templomát lőréses fal övezi (41. ábra). A templomerődök tehát környékünkön is elterjedtek, de építésük időpontját nem ismerjük.

7. TÖRÖK KOR

Középkori váraink sorából a török kor harcait csak két vár érte meg: Nógrád és Drégely. További kettő, amely eddig nem szerepelt a történelemben, e kornak köszönheti létét. Utóbbiakat a törökök építették északra irányuló portyázásaik bázisaként: Drégelypalánkot 1575-ben az elpusztult Drégelyvár helyett és az Ipoly menti Damásd várat az Ipoly-völgy és a benne húzódó út ellenőrzésére, 1581-ben.³⁴²

A magyarok és a törökök egyaránt igyekeztek az Ipoly völgyét birtokolni. Ezért a hódoltság ideje alatt az Ipoly magasságában Nógrád és Hont megye gyakran volt harcok színtere. Buda eleste után a törökök csakhamar Hont megyét veszélyeztették. A felső bányavárosok kapuját jelentő Drégelyvár értéke megnőtt, így a király vette birtokába. A tulajdonosváltás azonban a vár sorsán nem segített. 1552 nyarán fordult a török a rosszul felszerelt, elhanyagolt Drégelyvár ellen és rövid ostrom után elfoglalta. A vár elestének hírére Ság és Gyarmaton (Balassagyarmat) szétfutottak a védők, így ezeket a várakat a török harc nélkül vehette birtokába.

Az elfoglalt, hasznavehetetlenné rombolt magas fekvésű Drégely várat a török nem építette újjá, mindössze egy fából épített megfigyelőállást emeltek rajta. Később, 1575 április és május havában az alacsony fekvésű Drégely község dombon álló templomát árokkal és fapalánkkal vették körül. Ennek az erősségnek, amely annyi gondot okozott később a vármegye népének, kezdetben Új-Drégely, később Palánk, majd Drégelypalánk lett a neve.

A XVII. századot tehát csak három vár érte meg a börzsönyi várak közül: az ekkorra már legalább 600 éves Nógrád és két nemrég épített vár, Drégelypalánk és az Ipoly menti Damásd vára. Hármójuk közül az utóbbi pusztult el elsőnek. A rövid, de viharos életű vár 1646-ig tudott szembeállni hol török, hol magyar ostromlóival. Ekkor a török a várat elfoglalta és a használhatatlanságig lerombolta. Ezután többé már nem épült fel. Drégelypalánk, amely e korban Nógrád vára mellett a terület egyik legfontosabb pontja volt, ugyancsak többször cserélt gazdát, mígnem 1663-ban a kis számú magyar védősereg a nagy számú támadó töröknek ellenállni nem mervén, a várat felégetve elmenekült.

A XVII. század utolsó évtizedeire immár csak egy vár teljesítette feladatát, a Névtelen jegyző által is említett „Castrum Nougrad”. A vár, amely az államalapítástól 1685-ig szolgálta mindenkori gazdáit, a toronyban elhelyezett lőporraktárba

csapó villámnak köszönheti pusztulását. A leégett várat elhagyták a törökök, és azóta romokban hever. Pusztulásával nem maradt vár a Börzsöny területén, amely szerepet játszott volna az ország későbbi történetében.

V. ÖSSZEFOGLALÁS

Eredményeink alapján kísérletet teszünk a bronzönyi őskori és középkori várak fejlődési sorrendjének összeállítására. Ilyen vizsgálódásra területünk kiválóan alkalmas. Földrajzilag zárt egységnek tekinthető, és a folyómenti árterületektől az alacsony dombvidéken keresztül a középhegység magas vonulatáig a legkülönbözőbb lehetőségeket nyújtja letelepülésre és ezen belül erődített telepek, várak építésére. Itt jól fel lehet mérni, melyik korszaknak milyen várakra volt szüksége.

Szemléltetésül grafikont mutatunk be (Melléklet). Korszakonként érzékeltetjük az erődített lakótelepek, várak legjellemzőbb adatait: a tengerszint feletti és a közvetlen környezetbe viszonyított relatív magasságot, valamint a védett lakóterület méreteit ha-ban. Váraink legnagyobb részénél az abszolút kormeghatározás gyakran még évszázadnyi pontossággal sem állapítható meg, ugyanígy fennállásuk időtartama is többnyire bizonytalan. Ezért a várakat az egyes korszakokon belül nem időrendi, hanem a tengerszint feletti magasságon alapuló nagyságrend szerint csoportosítottuk.

A viski Mahir és Bernecebaráti-Templomhegy a bronzkorban és az Árpád-korban egyaránt erődített lakótelep volt, ezért a grafikonon kétszer szerepel. Ugyanígy Nógrád várát is kétszer tüntettük fel, mert az Árpád-kortól a török korig folyamatosan fennállott.

A márianosztrai erődített kolostort és a bernecebaráti templomerődöt itt nem tárgyaljuk, mivel egy-egy korábbi, eredetileg más rendeltetésű épület utólagos erődítését jelentik, tehát nem fejlődés eredményei.

A rézkor és középső bronzkor erődített lakótelepeire az alacsony dombvidék jellemző (tszfm. 155–187 m). Talán bizonyos fejlődésre vall, hogy a rézkorban a védett telep még viszonylag kis alapterületű (0,84 ha), a középső bronzkorban azonban már ennek többszöröse (2,80–4,34 ha). Mivel azonban csak egy erődített telepünk van a rézkorból, ezt a következtetést csak feltételesen említjük. Az erődített és nyílt lakótelepek kapcsolata a közvetlen közelség révén szoros lehetett, mindkét telep típus lakossága hasonló életkörülmények között élt.

Mintegy három évszázados szünet után jelentős

változást árul el a következő, a késő bronzkori erődített telepek csoportja. Valamennyi, kivétel nélkül, nagy magasságban található (tszfm. 484–914 m), alapterületük nagy (2,71–10,16 ha és feltételesen ide soroljuk a 430 m magasán fekvő, 22 ha területű Jelenhegyet is). Az egykorú nyílt telepek viszonylag nagy távolságra és lényegesen alacsonyabban helyezkednek el. A két település-típus lakosságának életformája és egymáshoz viszonyított jogi alapja szükségszerűen más lehetett, mint a korábbi társadalmakban.

A késő bronzkor után az előzőnél is hosszabb, több mint 1800 éves szünet következett a Bronzönyben a várépítés terén. Közben a késő római korban találunk csak két kis erődített hídfőállást. A Dunától É-ra a rómaiak nem terjeszkedtek, csak az átkelőhelyeket biztosították, ezért területünk viszonylatában nem értékelhetjük a két kis erődöt. Mégis jól tükrözik a római erődökre általánosan jellemző alacsony fekvést, ami a mozgékony hadviselés követelménye volt.

Váraink utolsó nagy csoportja a X. század vége és a XVII. század második fele közötti időszakból származik. Az őskorral összehasonlítva sokkal tagoltabb képet kapunk a várak változásáról, jelezvén a társadalom átalakulása, a történelmi folyamatok és az építéset, haditechnika fejlődésének gyorsuló ütemét.

A X–XI. század fordulója körül a nógrádi és honti ispánsági sáncvár jelenti a várépítéset új-bóli fellendülésének kezdetét, 286 m, illetve 140 m tszfm. fekvésével. Az alapterület csak Honton ismeretes (0,75 ha), de korai periódusában a nógrádi vár is hasonló lehetett. Bár más rendeltetéssel, de ide sorolható a nem sokkal későbbi Bernecebaráti-Templomhegy és feltehetően a viski Mahir sáncvára is. Mind a négynek alacsony a fekvése, a mellettük fekvő nyílt telepekkel közvetlen kapcsolatuk volt, illetve az utóbbi kettőnél azokkal azonos területet is jelenthettek. A két ispánsági vár mozgékony közigazgatási szerepet játszott. Négyük közül három legkésőbb a XIII–XIV. században megszűnt. Egyedül Nógrád vára mutatkozott alkalmasnak arra, hogy a várépítés új követelményeinek megfeleljen, amit a magasabb fekvés, jobb véd-

hetőség és az egyre passzívabbá váló védekezés jellemez.

E korai ispánsági és parasztvárakkal párhuzamosan, illetve valamivel később megjelentek az egészen kis alapterületű (0,04—0,23 ha) magánvárak, mint a Bibervár, Zuvár, Várhegy, Csehvár, Salgóvár. Hasonló jellegű volt Drégelyvár is, de nagyobb alapterülettel. Nagy többségük már a tatárjárás után, a késő középkorban épült. Ebbe a csoportba tartozik a Kámor is, ahol feltűnően nagy védett terület csatlakozik a kis méretű feudális várhoz, de itt a rendeltetés valószínűleg más is volt (menekülővár?). Első építésük időpontja még bizonytalan, de úgy tűnik, hogy a XII—XIII. század után egyre inkább nehezen megközelíthető magasságokba húzódnak. Mindinkább az volt a cél, hogy a kis létszámú várlakosság meg tudja védeni magát nagyobb sereg ellen is. Ugyanekkor ez az új helyzet szinte teljes passzivitásra, bezárkózott életre kényszerítette a várlakókat. Nemcsak földrajzilag, hanem életmódban is teljesen eltávolodtak az őket kiszolgáló, alacsony helyeken fekvő falvak lakosságától. Ezek a várak egymagukban is jól tükrözik a feudális anarchia elmélyülését.

A börzsönyi várak fejlődésének utolsó fejezete a XV—XVI. század fordulója körül kezdődött. A kis feudális várak nagy része ekkorra már elavult, a megváltozott hadviselési módszereknek

többé nem felelt meg, lakóik elhagyták, falaik romba dőltek. Közrejátszhatott ebben a folyamatban esetleg a birtokközpontok áthelyezése is más területekre.

A török harcok idején a terület és az utak ellenőrzése, a gyorsan mozgó hadviselés volt a legfőbb szempont. A magas fekvésű feudális várak közül — viszonylag nagy alapterülete révén — csak Drégely vára érte meg a török ostromát, de ekkor ezzel is felhagytak. Az új várak számára (Ipolydamásd és Drégelypalánk) ismét alacsony és stratégiai fontos helyet kerestek, akár a védhetőség rovására is.³⁴³

A XI—XVII. század között gyakran változó szempontoknak területünkön csak Nógrád vára felelt meg mindig. Szerencsés fekvésénél és bővíthető területénél fogva a különböző igényeket kielégítette, és valamennyi börzsönyi várat túl is élte. A Börzsöny vidékén a stratégiai fekvéstől eltekintve csaknem 300 m tszfm. és 50—60 m relatív magassága jelenti a középkori aktív és passzív védelemnek a határvonalát.

Várfejlődési vázlatunkat a Börzsöny hegységben elért eredményeinkre alapoztuk, és az általánosítható megállapításokat is erre a területre tartjuk érvényesnek. Valószínű azonban, hogy más földrajzi egységek alapos vizsgálata hasonló eredményeket hozna.³⁴⁴

RÖVIDÍTÉSEK

AAC	=	Acta Archaeologia Carpatica
Acta Arch.Hung.	=	Acta Archaeologia Hungarica
Ar	=	Archeologické rozhledy
Arch. Ért.	=	Archaeologiai Értesítő
Berichte	=	Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie, Berlin 24.—28. August 1970. III. Berlin, 1973.
Burgen	=	Burgen- und Siedlungsarchäologie des Mittelalters (Veröff.d.Öst. Arbeitsg.f.Ur- u. Frühg. 5). Wien, 1971.
DT	=	Dunakanyar Tájékoztató
FA	=	Folia Archaeologica
HOMÉ	=	Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
MittArchInst.	=	Mitteilungen des Archäologischen Institutes (Budapest)
MKCs	=	MTA Művészettörténeti Kutató Csoport Dokumentációs Központ
MNM	=	Magyar Nemzeti Múzeum
MOVV	=	Magyarország Vármegyéi és Városai
MRT	=	Magyarország Régészeti Topográfiája
NMM	=	Nógrád megye műemlékei (Magyarország Múemléki Topográfiája III). Budapest, 1954.
OL	=	Országos Levéltár
OSzK	=	Országos Széchényi Könyvtár
PA	=	Památky Archeologické
PMM	=	Pest megye műemlékei (Magyarország Múemléki Topográfiája V). Szerk.: <i>Dericsényi D.</i> Budapest, 1958.
RF	=	Régészeti Füzetek
SA	=	Slovenska Archeologia
Siedlung	=	Siedlung, Burg und Stadt (Hrsg.: <i>K. H. Otto—J. Herrmann</i>) (DAW Berlin. Schriften der Sektion für Ur- und Frühgeschichte 25). Berlin, 1969.
Sz	=	Századok
SzAUSAV	=	Studijné zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akademie Vied
VMMK	=	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
ZfA	=	Zeitschrift für Archäologie
ZsO	=	<i>Mályusz E.</i> (összeáll.), Zsigmond-kori oklevéltár I (1387—1399). Budapest, 1951; II/1 (1400—1406). uo. 1956; II/2 (1407—1410). uo. 1958.
<i>Antalfy</i>	=	<i>Antalfy Gy.</i> , Börzsöny. Budapest, 1957.
<i>Bakács</i>	=	<i>Bakács I.</i> , Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971.
<i>Bándi</i> (1963)	=	<i>G. Bándi</i> , Die Lage der Tokod-Gruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nordtransdanubiens und in der Südslowakei. <i>Musaica</i> 14 [3] (1963) 23—45.
<i>Bándi</i> (1963—64)	=	<i>G. Bándi</i> , Data to the Early Bronze Age of Northern Transdanubia and Southern Slovakia (Some Problems of the Tokod Group). <i>Alba Regia</i> 4—5 (1963—64) 65—71.
<i>Banner</i>	=	<i>J. Banner</i> , Die Pécelér Kultur. <i>Arch. Hung.</i> 35 (1956).
<i>Bártfai Szabó</i>	=	<i>Bártfai Szabó L.</i> , Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig. Budapest, 1938.
<i>Békefi</i>	=	<i>Békefi R.</i> , A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907.
<i>Benkóczy</i>	=	<i>Benkóczy B.</i> , Börzsönyvidéki várromok. I. DT (1969) 3. sz. 65—69.; II. Uo. (1970) 1. sz. 50—54.; III. Uo. (1970) 2. sz. 65—74.
<i>Bökönyi</i>	=	<i>Bökönyi S.</i> , Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. <i>Agrár-történeti Szemle</i> 10 (1968) 277—335.

<i>Csánki</i>	=	<i>Csánki D.</i> , Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest. 1890.
<i>Csorba</i> (1972)	=	<i>Csorba Cs.</i> , Adattár a X—XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (1972) 177—236.
<i>Csorba</i> (1974)	=	<i>Csorba Cs.</i> , Erődített és várrá átalakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 1. Kaposvár, 1974, 13—47.
<i>Czeplédy</i>	=	<i>Sz. Czeplédy I.</i> , Előzetes jelentés a diósgyőri belső vár 1963. évi feltárásáról. Arch. Ért. 91 (1964) 229—237.
<i>Czobor</i> (1877)	=	<i>Czobor B.</i> , Magyarország középkori várai. Klny. a Századok 1877. évfolyamából.
<i>Czobor</i> (1889)	=	<i>Czobor B.</i> , A Műemlékek Országos Bizottságának működése a múlt évben (1888. IX. 1—1889. VIII. 31.). Arch.Ért. u.f. 9 (1889) 412—417.
<i>Czobor</i> (1890)	=	<i>Czobor B.</i> , A Műemlékek Országos Bizottságának működése (1889. IX. 1. — 1890. VIII. 31.). Arch.Ért. u.f. 10 (1890) 351—355.
<i>Elekes</i>	=	<i>Elekes L.</i> , A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964.
<i>Engel</i>	=	<i>Engel P.</i> , Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437). Értekezések a történeti tudományok köréből 83. Budapest, 1977.
<i>Fejér</i>	=	<i>G. Fejér</i> , Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I—XI. Buda, 1829—1844.
<i>Felgenhauer</i>	=	<i>Fr. Felgenhauer</i> , Der Hausberg zu Gaiselberg. Eine Wehranlage des 12.—16. Jahrhunderts in Niederösterreich. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 1 (1973) 59—97.
<i>Fényes</i> (1843)	=	<i>Fényes E.</i> , Magyar Országnak's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. 2. kiadás. II. Pest, 1843.
<i>Fényes</i> (1851)	=	<i>Fényes E.</i> , Magyarország geográfiai szótára. I—II. Pest, 1851.
<i>Fügedi</i>	=	<i>Fügedi E.</i> , Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből 82. Budapest, 1977.
<i>Gádor</i>	=	<i>Gádor J.</i> , Középkori földvárak Nógrád megyében. Budapest, 1967 (Egyetemi szakdolgozat, kézirat.)
<i>Gajzágó—Patay</i>	=	<i>Gajzágó A.—Patay P.</i> , A nógrádi várak története. Balassagyarmat, 1961. (Kézirat.)
<i>Genthon</i>	=	<i>Genthon I.</i> , Magyarország művészeti emlékei. II. Budapest, 1961.
<i>Gerevich</i>	=	<i>Gerevich T.</i> , Magyarország román kori emlékei (Magyarország Művészeti Emlékei I). Budapest, 1938.
<i>Gerő</i> (1955)	=	<i>Gerő L.</i> , Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955.
<i>Gerő</i> (1968)	=	<i>Gerő L.</i> , Magyar várak. Budapest, 1968.
<i>Grimm</i>	=	<i>P. Grimm</i> , Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg. DAW Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 23. Berlin, 1958.
<i>Györffy</i>	=	<i>Györffy Gy.</i> , Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1963.
<i>Hartyányi—Nováki</i>	=	<i>P. B. Hartyányi—Gy. Nováki</i> , Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Neuzeit bis zum 18. Jahrhundert. Agrártörténeti Szemle 17 (1975), Supplementum 1—65, 43.
<i>Heckenast</i>	=	<i>Heckenast G.</i> , Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből 53. Budapest, 1970.
<i>Hernády</i>	=	<i>Hernády K.</i> , Nógrádi várak. Balassagyarmat, 1974, 2. kiadás.
<i>Herrmann</i>	=	<i>J. Herrmann</i> , Einige Fragen der slawischen Burgenentwicklung zwischen Mitteler Elbe und Oder. Slavica Antiqua 10 (1963) 185—206.
<i>Hőke</i> (1869)	=	<i>Hőke L.</i> , Szob és Mária-Nosztra. Fővárosi Lapok 6 (1869) 187. sz. 746—747.
<i>Hőke</i> (1872)	=	<i>Hőke L.</i> , Jelentés, 1872. szeptember. (Kézirat. OMF Biz. 1872. 120. sz.) Palóc Múzeum, Balassagyarmat, A 135)
<i>Hőke</i> (1876)	=	<i>Hőke L.</i> , A barbár kori földvárak és árkok. Pesti Napló 27 (1876) szept. 23.
<i>Jankuhn</i>	=	<i>H. Jankuhn</i> , Vor- und Frühgeschichte vom Neolithikum bis zur Völkerwanderungszeit. Deutsche Agrargeschichte 1. Stuttgart, 1969.
<i>Janšák</i>	=	<i>St. Janšák</i> , Staré osídlenie Slovenska. Turčiansky Sv. Martin 1938.
<i>Kalicz</i> (1963)	=	<i>N. Kalicz</i> , Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. Studia Archaeologica 2. Budapest, 1963.
<i>Kalicz</i> (1968)	=	<i>N. Kalicz</i> , Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Budapest, 1968.
<i>Kemenczei</i> (1967)	=	<i>T. Kemenczei</i> , Die Zagypálfalva-Gruppe der Pilinyer Kultur. Acta Arch. Hung. 19 (1967) 229 kk.
<i>Kemenczei</i> (1970)	=	<i>Kemenczei T.</i> , A Kyjatice-kultúra Észak-Magyarországon. HOMÉ 9 (1970) 17—78.

<i>Kisbán</i>	=	<i>Kisbán E.</i> , A magyar pálos rend története. I. Budapest, 1938.
<i>Korcsmáros</i>	=	<i>Korcsmáros L.</i> , Az ipolydamásdi török kori vár. DT 9 (1972) 1. sz. 57—59.
<i>Könyöki</i>	=	<i>Könyöki J.</i> , A középkori várak. Budapest, 1905.
<i>Kristó</i>	=	<i>Kristó Gy.</i> , A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest, 1974.
<i>Lajos</i>	=	<i>Lajos F.</i> , Börzsöny. Útikalauz. Budapest, 1957.
<i>Lederer</i>	=	<i>Lederer E.</i> , A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959.
<i>Makkai</i>	=	<i>Makkai L.</i> , Pest megye története. PMM I. 59—169.
<i>Maksay</i>	=	<i>Maksay F.</i> , A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971.
<i>Méri</i>	=	<i>Méri I.</i> , Jelentés a kemencei és bernecebaráti régészeti terepszemlééről (1948. II. 20—24.) Kézirat, MNM Adattár 26. K.I.
<i>Mikszáth</i>	=	<i>Mikszáth Gy.</i> , Diósjenő és környékének földrajzi viszonyai. Győr, 1937.
<i>Mocsáry</i>	=	<i>Mocsáry A.</i> , Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése. III. Pest, 1826.
<i>Nagy</i>	=	<i>B. Nagy M.</i> , Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. Bukarest, 1973.
<i>Németh (1966—1967)</i>	=	<i>Németh P.</i> , Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori földvárjai és monostorai. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1966—1967, 127—134.
<i>Németh (1967)</i>	=	<i>Németh P.</i> , Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori (XI—XIII. századi) földvárjai és monostorai. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 10 (1967) 91—101.
<i>Nesporová</i>	=	<i>T. Nesporová</i> , Zur Problematik der Hatvan-Kultur in der Südslowakei. SA 17 (1969) 393—394.
<i>Neustupný</i>	=	<i>J. Neustupný</i> , Zu den urgeschichtlichen Vorformen des Städtewesens. Siedlung 26—41.
<i>Nováki</i>	=	<i>Nováki Gy.</i> , Földvárásatások a bakonyi Cuhavölgy környékén. VMMK 8 (1969) 135—139.
<i>Pámer</i>	=	<i>Pámer N.</i> , A kishánai vár feltárása. Magyar Műemlékvédelem 1967—1968. Budapest, 1970, 289 kk.
<i>Patay (1951)</i>	=	<i>Patay P.</i> , Jelentés Bernecebarátiról (1951 nov. 8.). MNM Adattár 421. B. V. Kézirat.
<i>Patay (1956)</i>	=	<i>Patay P.</i> , Az őskori társadalmak fejlődése a földvárak tükrében (Előadás a M. Rég. és Műv.tört. Társ. 1956. okt. 16-i ülésén. Kézirat). Kivonat ismertetése: <i>Nováki Gy.</i> , A magyarországi földvárkutatás története. RF Ser. II. No. 12. Budapest, 1963, 56—58.
<i>Patay (1958)</i>	=	<i>Patay P.</i> , Pest megye régészeti emlékei. II. PMM I. 16—35.
<i>Pauler</i>	=	<i>Pauler Gy.</i> , A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I—II, Budapest, 1899.
<i>Paulík (1962)</i>	=	<i>J. Paulík</i> , Beitrag zur Problematik der mittelslowakischen jüngeren Bronzezeit. Sborník Československé Společnosti Archeologické 2 (1962) 136—139.
<i>Paulík (1964)</i>	=	<i>J. Paulík</i> , Bedeutung des Volkes der Nördlichen Urnenfelderkultur für die Entwicklung innerhalb des Karpatenbogens. SzAUSAV 13 (1964) 180—184.
<i>Pesty (Hont m.)</i>	=	<i>Pesty F.</i> , Helységnévtár. Hont megye (Kézirat. OSzK). 1864.
<i>Pesty (Nógrád m.)</i>	=	<i>Pesty F.</i> , Helységnévtár. Nógrád megye (Kézirat. OSzK). 1864.
<i>Petrovský-Sichman</i>	=	<i>A. Petrovský-Sichman</i> , Archäologische Untersuchung des mittleren Eipentales im Jahr 1955. SzAUSAV 7 (1961) 156.
<i>Polla</i>	=	<i>B. Polla</i> , Eine historisch-archäologische Probegrabung am hussitischen Tábor auf Zelená hora in Hrabušice. SA 10 (1962) 272—273.
<i>Rappaport</i>	=	<i>P. A. Rappaport</i> , Die altrussischen Burgwälle. ZfA 1 (1967) 61—87.
<i>Reiszig (1896 a)</i>	=	<i>Reiszig E.</i> , Nógrád vármegye története 1867-ig. Nógrád vármegye (MOVV). Budapest, é.n. 347—546.
<i>Reiszig (1896 b)</i>	=	<i>Reiszig E.</i> , Hont vármegye története 1848-ig. Hont vármegye (MOVV). Budapest, é.n. 279—386.
<i>Rómer</i>	=	<i>F. Römer</i> , Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie (Compte rendu de la huitième session à Budapest 1876). Budapest, 1878.
<i>Soós (1889—1928)</i>	=	<i>Soós E.</i> , Magyarország várai. 1889—1928. (Kézirat. OSzK).
<i>Soós (1912)</i>	=	<i>Soós E.</i> , A magyarországi várak történeti fejlődése. Budapest, 1912.
<i>Szabó (1963)</i>	=	<i>Szabó I.</i> , A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. I—II. Agrártörténeti Szemle 5 (1963) 1—44, 301—331.
<i>Szabó (1971)</i>	=	<i>Szabó I.</i> , A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Budapest, 1971, 2. kiadás.
<i>Székely</i>	=	<i>Székely Gy.</i> , Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig (Magyarország története I). Budapest, 1964.

<i>Szőke</i>	=	<i>Szőke B.</i> , Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. Arch.Ért. 81 (1954) 119—136.
<i>Thirring</i>	=	<i>Thirring G.</i> , Budapest környéke. Budapest, 1900.
<i>Točík (1961)</i>	=	<i>A. Točík</i> , Stratigraphie auf der befestigten Siedlung in Malé Kosihy, Bez. Šturovo. Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra, 1958. Bratislava, 1961. 17—42.
<i>Točík (1964)</i>	=	<i>A. Točík</i> , Befestigte bronzezeitliche Ansiedlung in Veselě. SzAUSAV 12 (1964) 187 kk.
<i>Točík (1973)</i>	=	<i>A. Točík</i> , Zur Frage der slawisch-magyarischen Kontakte an der mittleren Donau im 10. und 11. Jahrhundert. Berichte 351—355.
<i>Torma</i>	=	<i>Torma I.</i> , A régészeti topográfia és településtörténet. Előadás a MTA Régészeti Intézete 1974. április 25-i tudományos ülésén. (Kézirat.)
<i>Török</i>	=	<i>Gy. Török</i> , Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Budapest, 1962.
<i>Vályi</i>	=	<i>Vályi A.</i> , Magyar országnak leírása. I—III. Buda, 1799.
<i>Virter</i>	=	<i>Virter F.</i> , Hont vármegye községei. Hont vármegye (MOVV). Budapest, é.n. 25—71.
<i>Wenzel</i>	=	<i>Wenzel G.</i> , Magyarország középkori várainak és városainak építkezési módjáról. Pest, 1868.

¹ Gyürky A., Ötvennégy év Hont vármegye történetéből 1820-tól 1874-ik évig. Vác, 1874, 144–148; a Bevezetés forrásmunkái a várakkal kapcsolatban a III. fejezet megfelelő részeinél található, a többi pedig a Magyarország Régészeti Topográfiája Pest megyei 2. kötetében kerül majd közlésre.

² Bejárásaink során három esetben állapítottuk meg, hogy a korábbi irodalomban szereplő „vár” helyén a valóságban sohasem volt vár. Az egyik Szokolya mellett a Paphegy, amelynek K-i végéből déli irányú keskeny oldalgerinc nyúlik ki. A hely valóban alkalmas lett volna várnak, de ennek nyoma sincs. A kis gerinc közepén természetes eredetű sziklaomladék húzódik végig, valószínűleg erre vezethető vissza a tévedés. A sziklák között egy jellegtelen őskori edénytöredéket találtunk.

A másik a honti szakadék bejárata felett a Nagyhegy K-i vége, a Kukucskahegy. Helyi hagyomány szerint Hont testvérének, Pázmánynak lett volna itt a vára. A kérdéses hegy alig 1–2 m átmérőjű kis platóban végződő, meredek oldalú sziklás csúcs, még a legkisebb feudális várnak sem lett volna elég. A csúcstól azonos magasságban igen keskeny sziklás gerinc vezet át a szélesen elterülő Nagyhegyre. Utóbbinak É-i oldalában húzódik lefelé egy mesterséges töltés, amelyre Grézi György hívta fel a figyelmünket. Ez azonban védelem szempontjából alkalmatlan. A töltést 1973-ban útépités során átvágták, egyszerű földtöltésnek bizonyult. Lehetséges, hogy birtokhatárt jelzett.

A harmadik Nagymaros felett a Hegyestető és a Szentmihályhegy közötti, kissé domború hegytető, amelynek É-i és Ny-i szélén húzódik egy lapos kősor. Megtévésztően emlékeztet a kőszancokra, de feltűnő, hogy éppen a legtámadhatóbb Ny-i és DNy-i oldalon hiányzik. A Nagyörzsöny–Rustokhegyi ásatás (I. ott) tapasztalatai alapján ma már egykori szántóföld szélére kidobott kőveket látunk benne.

A név alapján bejártuk a Diósjenő határában levő Málnahegy KDK irányú oldalnyúlványát képező Cigányvárat. A széles, egyenletesen lejtő területen nyoma sincs várnak. Ugyanígy a Nógrádverőce (újabbban Verőcemaros) feletti „Migazziburg” sem volt vár. Eredete 1766-ig vezethető vissza, Migazzi Kristóf váci püspök nyaralója volt, az épület ma is áll.

Az egyes várak leírásakor tárgyalt, felszíni gyűjtésből vagy ásatásból származó leletanyag a szobi Börzsöny Múzeumban lett leltározva. Ez alól kivétel a zebegényi Kálváriadomb, a diósjenői Pogányvár és a honti vár leletanyaga, amely a MNM-ban található. A nyílt telepek felszínén gyűjtött leletanyag ugyancsak

Szobra került, illetve a Hont környékiek a Palóc Múzeum Régészeti Gyűjteményébe (Szécsény). A régebbi gyűjtések és ásatások anyaga az említett múzeumokon kívül még a váci Vak Bottyán Múzeumban, az esztergomi Balassi Bálint Múzeumban és az MTA Régészeti Intézetében található.

³ Pesty (Hont m.) 40–42.

⁴ Hölke L., Hazai őstörténelmi nyomok. Pesti Napló 27 (1876) szept. 21.; Ua. (1872).

⁵ Rómer 100, 156.

⁶ Virter 29.

⁷ Szőnyi O., Műemléki út Hont megyében. — A kemencei, bernecebaráti és nagyörzsönyi templomok. Historia 1 (1928) 5. sz. 10–16.

⁸ Méri

⁹ Patay (1951); Ua. (1958) 27.

¹⁰ Ua. (1958) 27.

¹¹ Antalffy 31.

¹² Kalicz (1968) 93, 94, 122. Az itt szereplő „Templom-terasz” és a „Lovarda” ugyanaz a lelőhely, azonos a Templomhegy földvárával.

¹³ Kalicz N. szíves meghatározásai. A késői lengyeli kultúra leletanyagát ugyanő fogja közölni erről a kultúráról készülő monográfiájában. A hatvani kultúra rétegéből külön ki kell emelnünk két edénytöredéket (8. ábra 7, 8), amelyeknek analógiáit a dunántúli mészbetétes edények kultúrájában találjuk.

¹⁴ Mesterházy K. szíves meghatározásai.

¹⁵ Méri

¹⁶ PMM I. 243–251.

¹⁷ Ezekre a lőrésekre az eredeti falomladékokon semmi nyom sem volt, így a helyük és kiképzésük kérdés. A felfalazás nyomvonalát azokon a helyeken, ahol a felszínen már nem állt fal, az alapok kiásásával keresték meg. 1948-ban Méri I. a falmaradványokat felmérte, és ez a maitól kissé eltérő alaprajzot eredményezett (Méri). Ugyanígy alaprajzot közölt a műemléki topográfia is (PMM 119. kép). A fal pontos helyét, illetve esetleges további falakat csak ásatással lehetne tisztázni.

¹⁸ Fényes (1851) I. 265.

¹⁹ Czobor (1890) 351.

²⁰ Thirring 342.

²¹ Mikszáth 49.

²² Lajos 111.

²³ Gajdó—Patay

²⁴ Gádor (1967)

²⁵ Csánki 90.; Reiszig (1896 a) 364.; NMM 175.; Fügedi 145

²⁶ Vályi II. 275.

- ²⁷ Mocsáry 19–20.
- ²⁸ Fényes (1843) 187; *Ua.* (1851) I. 264–265; Nagy I., Történeti regék. Divatcsarnok (1854) 11. sz. 255–257; *Pesty* (Nógrád m.) 77.
- ²⁹ Czobor (1890) 351.
- ³⁰ Reiszig (1896 a) 21; *Thirring* 362.
- ³¹ Mikszáth 49.
- ³² Lajos 113.
- ³³ Gajzágó–Patay
- ³⁴ Gádor
- ³⁵ Parádi N. szíves meghatározásai.
- ³⁶ OL S-16 V. 122–130. G. Vály térképe; *Bártfai Szabó* 467–468.; PMM I. 441.
- ³⁷ Fényes (1851) I. 265.
- ³⁸ Czobor (1890) 351.
- ³⁹ Könyöki 285.
- ⁴⁰ Patay P. szóbeli közlése.
- ⁴¹ A kultúra legjellemzőbb kerámiáját l.: *Paulik* (1962); *Kemenczei* (1970).
- ⁴² Csak két, kevésbé ismert adatra hívjuk fel a figyelmet: *Könyöki J.* 1889. évi (OMF Biz. 1889. 15. sz.) és *Soós E.* 1904–1905. évi helyszíni szemléjére és rajzaira (*Soós* [1889–1928] X. 84–95.).
- ⁴³ A legfontosabb irodalom: *Matunák M.*, Drégelypalánk. Hont vármegye. (MOVV) Budapest, é.n., 38–40; *Gerő* (1955) 184; *Ua.* (1968) 143; NMM 179; *Hernády* 18–23. *Fügedi* 128.; *Engel* 108, 197.
- ⁴⁴ Hasonló volt a megfigyelése *Thirring G.*-nak (*Thirring* 361–362.) és *Soós E.*-nek is (*Soós* [1889–1928] X. 89.).
- ⁴⁵ L. a 43. jegyzetet.
- ⁴⁶ *Kabar S.* drégelypalánki plébános szíves közlése 1972-ben.
- ⁴⁷ Képes Krónika. Kálty Márk krónikája a magyarok tetteiről. Budapest, 1959, 83, 93.
- ⁴⁸ Bakács 34, 35.
- ⁴⁹ *Karácsonyi J.*, Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. Sz 35 (1901) 1039–1058, lásd 1048.
- ⁵⁰ Bakács 46, 47, 124.
- ⁵¹ Hőke (1872)
- ⁵² *Ua.*, Fővárosi Lapok (1889) szept. 20.
- ⁵³ Reiszig (1896 b) 46.
- ⁵⁴ *Soós* (1889–1928) X. 125–135.
- ⁵⁵ *Patay P.* jelentése, 1951. MNM Adattár 175. H. 11.
- ⁵⁶ Az ásatás eredményeinek rövid összefoglalását lásd: *Nováki Gy.*, Várépítézetünk kezdete, in: Várépítézetünk. Szerk.: *Gerő L.* Budapest, 1975, 45–61. — Az ásatáson részt vett *Miklós Zsuzsa*.
- ⁵⁷ A malomkő, előkerülése után, hamarosan szétmállott.
- ⁵⁸ Valamennyi, még alább is ismertetett állatcsontot *Matolcsi János* volt szíves meghatározni.
- ⁵⁹ *Hartványi—Nováki* 43.
- ⁶⁰ L. az 58. jegyzetet.
- ⁶¹ Az Árpád-kori és az azt megelőző VIII–IX. századi kerámia kormeghatározása a hosszan élő formák és díszítések miatt a régészet hagyományos módszereivel kevés esetben lehetséges. A különböző szerzők gyakran különböző eredményekre jutnak, amiben nem kis része van a szubjektív megítélésnek is. A magunk részéről ezért behatóan nem elemezzük a borszőnyi korai középkori kerámiát, csak a legszükségesebb kormeghatározásokra törekszünk.
- ⁶² *Török* — A hullámvonalas dísz gyakori a XI–XII. századi sírokban. — *Parádi N.*, A Hács-bédekkusztai Árpád-kori edényégető kemence. Arch. Ért. 94 (1967) 20–36, lásd 33.
- ⁶³ *Török* — A 185, 200, 221, 599-es számú sírokban fogaskerek minta került elő a XII. sz. elejéig. — *Parádi N.*, Magyarországi pénzleletes középkori eserépedények. Arch. Ért. 90 (1963) 205–248, 1. kép, 3., vö. 223.
- ⁶⁴ *Historia Domus, Drégelypalánk. 1818, 19.* A honti plébánián levő iratanyagot *Gyetvai G.* plébános volt szíves rendelkezésünkre bocsátani. Az iratok tanulmányozásában a helyszínen, a honti ásatás megtekintése alkalmával *Györffy Gy.* és *Patay P.* volt szíves segíteni. Valamennyiüknek ezúton mondunk köszönetet.
- ⁶⁵ Fényes (1843) 148.
- ⁶⁶ *Ua.* (1851) I. 239.
- ⁶⁷ Hőke (1869)
- ⁶⁸ *Henszlmann I.*, Honi műemlékeink hivatalos osztályozása. III. közlemény. Arch. Ért. u.f. 5 (1885) XXXVI–XL.
- ⁶⁹ Czobor (1889) 413.
- ⁷⁰ *Könyöki J.* leírása *Soós E.* másolatában maradt ránk (*Soós* [1889–1928] X. 112.).
- ⁷¹ *Virter* 48.
- ⁷² Reiszig (1896 b) 293–294, 298.
- ⁷³ *Soós* (1889–1928) X. 102–123.
- ⁷⁴ *Genthon* 135.
- ⁷⁵ Lajos 112.
- ⁷⁶ PMM I. 432.
- ⁷⁷ *Parádi N.*, Jelentés a szobi és ipolydamásdi régészeti helyszíni szemléiről. 1961 január 17. MNM Adattár II. 1961/40. (Kézirat.)
- ⁷⁸ *Benkőczy I.*; *Korcsmáros*
- ⁷⁹ *Virter* 48.; *Takács S.—Eckhardt F.—Szegegy Gy.*, A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. (1553–1589). Budapest, 1915, 286. 353.
- ⁸⁰ OL Kincstári Oszt. Litterae ad Cameram (Posonien.) exaratae. Fasc. 24. 1617 jún. 17. — MKCs 01848.
- ⁸¹ PMM I. 432.
- ⁸² Hőke (1869)
- ⁸³ OL Cam. Hung. Pos.Litt. ad cam. exar. 1641 júl. 22. — MKCs 02248.
- ⁸⁴ Hőke (1869); *Virter* 48.; PMM 432. (Az 1685. évi ábrázolása Max Emanuel metszete (MNM Történeti Képcsarnok T. 3922).)
- ⁸⁵ L. a 77. jegyzetet.
- ⁸⁶ MNM lelt. sz. 62.1929. Erre az adatra *Parádi N.* volt szíves felhívni a figyelmünket.
- ⁸⁷ Ilyen értelemben foglalkozik a két várral *Korcsmáros L.* is (*Korcsmáros*).
- ⁸⁸ II. katonai felmérés XXX. 47.
- ⁸⁹ Reiszig (1896 b) 293–294, 298.; *Virter* 48.
- ⁹⁰ Bakács 105.
- ⁹¹ ZsO I. 2062.
- ⁹² ZsO II. 2706.; Bakács 45.

- ⁹³ ZsO II. 3776.; OL Acta Paulinar Fasc. 22. Nr. 272. 9.
- ⁹⁴ Bakács 45.
- ⁹⁵ Reiszig (1896 b) 293—294, 298.
- ⁹⁶ Bakács 45.
- ⁹⁷ Uo. 45.
- ⁹⁸ Uo. 45.
- ⁹⁹ Benkőczy I. 69.
- ¹⁰⁰ Korcsmáros; legújabbán két munka említ néhány adatot a várról: Fügedi 120. — Engel 104, 197.
- ¹⁰¹ Hasonló volt a helyzet Sárospatak várával kapcsolatban is, ahol a középkori, korábban mindig rá vonatkoztatott adatok tulajdonképpen a sátoralja-új helyi Várhegy várához kapcsolódnak (Détsy M., Hol állt a középkori sárospataki vár? HOMÉ 6 (1966) 177—187.).
- ¹⁰² Pesty (Hont m.) 180.
- ¹⁰³ Hőke L., Kemencze. Fővárosi Lapok 4 (1867) 8—9. sz.
- ¹⁰⁴ Hőke L., Gall földvárak és temetők Magyarországon. Életképek (1867) szept. 17. 140. sz.
- ¹⁰⁵ Vastagh G., A Dunakanyar úgynevezett üveg-váraitól. DT 11 (1975/2) 41—43.
- ¹⁰⁶ Az előzetes jelentést l.: Nováki Gy., Őskori vár nyomai a Godóváron. DT (1967) 70—72.
- ¹⁰⁷ Ozoray Gy., Ismeretlen várom a Börzsönyben. Természet és Társadalom (1955) június, 377 kk.
- ¹⁰⁸ Dávid Z., „Ismeretlen várom a Börzsönyben”. Uo. (1956) június. 378 kk.
- ¹⁰⁹ Genthon 280.; Benkőczy I.
- ¹¹⁰ Kutatásával és felmérésével Miklós Zs. foglalkozik.
- ¹¹¹ Kisbán 96, 110, 172.
- ¹¹² Bártfai Szabó 368—369.
- ¹¹³ OL S-11 459/a, S-16 E. T. IX. 326.; Károlyi I., Márianosztra és Kóspallag földrajza. Budapest, 1933, 14.
- ¹¹⁴ Parádi N. szíves meghatározása.
- ¹¹⁵ Kisbán 95, 172, 290, 319.
- ¹¹⁶ OL S-86. Pálosok 14.
- ¹¹⁷ PMM I. 432. kép.
- ¹¹⁸ Vályi III. 686.
- ¹¹⁹ —, Mária-Nostra táj-rajza és nevezetességei (Honth vármegyében). Regélő (1837) 48. sz. 388.
- ¹²⁰ Fényes (1843) 154.; Ua. (1851) III. 144.
- ¹²¹ OL S-12. Div. I. No. 36. Valószínűleg 1801-ből származó térkép; Majer I., Mária-Nostra. Képes Újság [Kassa] (1848) 23. sz. jún. 3.
- ¹²² Kalicz (1968) 163, 4. kép 97. sz. lelőhely, LXXIX. t. 5.
- ¹²³ Bándi (1963—64) 1. kép 28. sz. lelőhely.; Ua. (1963) 32.
- ¹²⁴ Paulik (1962); Kemenczei (1970)
- ¹²⁵ A szántóföldek maradványait és ezek átvágását más Börzsöny hegységi hasonló emlékekkel együtt Nováki Gy. ismerteti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975—1977. évi kötetében.
- ¹²⁶ Az ásatáson részt vett Miklós Zs.
- ¹²⁷ Paulik (1962); Kemenczei (1970)
- ¹²⁸ Ezek közül kiemeljük Soós E. helyszíni bejárását és rekonstrukciós alaprajzát, amely különösen a vár alatti település védőfalának ma már alig fellelhető nyomai szempontjából érdekes. Rekonstrukcióját azonban ásatással kellene ellenőrizni. (Soós [1889—1928] XV. 207—210.)
- ¹²⁹ A legfontosabb irodalom: Reiszig (1896 a) 91.; NMM 301—312.; Gerő (1955) 189—190.; Ua. (1968); Hernády 10—17.
- ¹³⁰ Gerő (1955) 189—190.; NMM 308.
- ¹³¹ Paulik (1962); Kemenczei (1970). Az edénytöredékek közül csak egy füzérdíszest emelünk ki (76. ábra 2), amely déli kapcsolatokra utal, Romániából [A. Vulpe, Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi-Kultur) Dacia 9 (1965) 105—132, 1. kép 11.; S. Morintz, Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt en Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag. Dacia 8 (1964) 101—118, 7. kép 10.; S. Morintz—P. Roman, Un nou grup hallstattian timpuriu în Sud-Vestul României-Insula Banului. Studii și cercetări de istorie veche 20 (1969) 393—422, 8. kép 2, 9. kép 6, 11. kép 11, stb.], Bulgáriából [D. P. Dimitrov, Troie VII b 2 et les tribus thraces et méniennes des Balkans. Arheologija 10/4 (1968) 1—14, 4. kép.; M. Čičikova, Céramique du premier âge du fer en Thrace. Uo. 10/4 (1968) 15—27, 11. kép, stb.] ismerünk analógiákat. Utóbbi adatokra Kemenczei T. volt szíves felhívni a figyelmünket, akinek itt köszönjük meg a késő bronzkori nyílt telepek leletanyagának az átvizsgálását is.
- ¹³² Pesty (Hont m.) 262.
- ¹³³ Römer F., Magyar régészeti krónika. Archaeologiai Közlemények 6 (1866) 98—111, 107.
- ¹³⁴ Czobor (1890) 351.
- ¹³⁵ Virter 62.; Reiszig (1896 b) 295.
- ¹³⁶ Lajos 115—116.; PMM I. 626, 629.; Genthon 232.
- ¹³⁷ Fejér X/1. 300.
- ¹³⁸ ZsO I. 18.
- ¹³⁹ Fejér X/2. 234.; Makkai 77.
- ¹⁴⁰ ZsO I. 6209.
- ¹⁴¹ Csánki 91.
- ¹⁴² Fejér X/6. 198.; Bakács 401.
- ¹⁴³ Makkai 89.; Bakács 401.; Fügedi 185. A Nógrád megyei Salgóvár alaprajzát tévesen értelmezi a börzsönyi Salgóvárra.; Engel 146.
- ¹⁴⁴ Csánki 91.
- ¹⁴⁵ Lukinich I. (szerk.), A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. I—V. Budapest, 1937—1943, I. 429—431.
- ¹⁴⁶ PMM I. 626.
- ¹⁴⁷ Valter I. szíves meghatározása.
- ¹⁴⁸ Thirring 340.; Antalffy 31.
- ¹⁴⁹ Parádi N. szíves meghatározása.
- ¹⁵⁰ Hőke L., Római, quád és szarmata emlékek Hont vármegyében. Sz 2 (1868) 190—194.
- ¹⁵¹ Ua., Válasz az általam részben állított, részben gyanított római sánczokra nézve f. é. 2. és 3. sz. a. tett szerkesztői észrevételekre. Arch. Ért. 4 (1871) 223—226, 225.; Ua. (1876); Ua., Az avar gyöörök. Vasárnapi Újság (1882) 29. sz. febr. 5.
- ¹⁵² Römer 100.
- ¹⁵³ Récsy V., Római castrum Tokodon és újabb

régészeti leletek Esztergom- és Hont megyében. Arch. Ért. u.f. 14 (1894) 65–70.

¹⁵⁴ *Reiszig* (1896 b) 281, 295.

¹⁵⁵ *Virter* 70.

¹⁵⁶ *Soós* (1889–1928) X. 136.

¹⁵⁷ *J. Eisner*, Prehistorický výzkum na Slovensku a v Podkarpatské rusi roku 1932 a 1933. Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti 27–28 (1933–1934) 166–196, 172.

¹⁵⁸ *Ua.*, Slovensko v pravěku. Bratislava, 1933, 256.

¹⁵⁹ *Janšák* 151, 165, 17. kép, XXIX, XXX, XXXII. t.

¹⁶⁰ *Banner* 136, 203.

¹⁶¹ *Točík* (1964) 274.; *Kalicz* (1968) 123.; *Nesporová* 375.

¹⁶² *Fejér* VIII/1. 561, VIII/2. 470.; *Reiszig* (1896 b) 295.; *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1900, I. 105, 325, 337.; *Fügedi* 210.

¹⁶³ *Bakács* 30.

¹⁶⁴ *Maksay* 78, 87, 11. jegyzet.

¹⁶⁵ *Móra L.*, Nagymaros és Zebegény környékének geomorfológiája. Budapest, 1936, 16.

¹⁶⁶ *Horváth A. J.* feljegyzései. MNM Adattár 168. Sz. III. és 23. Z. I. (Kéziratok.)

¹⁶⁷ *Zólyomi J.* balassagyarmati múzeumigazgató szíves közlése.

¹⁶⁸ A MNM leltárkönyvében több tételben szerepelnek, 1926, 1938, 1944 és 1950-es évszámokkal. Ez azonban részben későbbi átadást, részben utólagos leltározást jelent, a lelőhely és az előkerülési év azonos.

¹⁶⁹ *Kalicz N.* szíves közlése, kinek ezúton is köszönetet mondunk valamennyi zebegényi lelet kor meghatározásához nyújtott segítségéért.

¹⁷⁰ *Patay* (1958) 22.

¹⁷¹ *I. B. Kutzián*, Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken. SzAUSAV 17 (1969) 31 kk. 34, 36, 3. kép 4, 7–9, 4. kép 6.

¹⁷² *Kalicz N.*, A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. VMMK 8 (1969) 83–89.; *Ua.*, A balatoni csoport emlékei Dél-Dunántúlon. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14–15 (1969–70) 75–93, 124. lelőhely.; *Ua.*, Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn, in: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 1973, 131–165.

¹⁷³ *A. Točík*, Záchranný výskum v Bajči-Vlkanove v rokoch 1959–1960. SzAUSAV 12 (1964); *Ua.*, Keramika zdobená brázdeným vpichom na juhozápadnom Slovensku. PA 52 (1961) 321–344.

¹⁷⁴ Zebegényt mint a badeni (péceli) kultúra lelőhelyét elsőnek *Tompa F.* (25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. Bericht d. Röm. Germ. Kom. 24–25 [1934–35] 27 kk. 48, 17. t. 3, 4, 12), majd *Patay P.* (Korai bronzkori kultúrák Magyarországon [Diss. Pann. II. 13.] Budapest, 1938, 15.) említi, közelebbi adatok nélkül. Valamennyi lelet közlését *Banner J.* összefoglaló munkájában találjuk, de azzal a megjegyzéssel, hogy a lelőhelyről semmi közelebbit nem tudunk (*Banner* 55–56.). A MNM leltárkönyve alapján azonban utólag sikerült a lelő-

helyek egy részét azonosítani. Két bögre (*Banner* XXV. t. 20, lelt. sz. 23.950.2. és uo. XXV.t. 32, lelt. sz. 23.950.3.) a zebegényi Kálváriadombról került be, egy merítő csésze pedig (*Banner* [1956] XXV. t. 25., lelt. sz. 49/1943) a Duna menti Kendersek dűlőről, egy villa kútjának építéskor. A kultúra többi leletének közelebbi lelőhelyét továbbra sem ismerjük (*Banner* XXV. t. 16, 21, 22, 26, 28–31.).

¹⁷⁵ *Kalicz N.* szíves meghatározása.

¹⁷⁶ *J. Pavúk*, Chronologie der Želiezovce-Gruppe. SA 17 (1969) 269–367.; *A. Točík–J. Lichardus*, Ältere Phase der Slowakisch-Mährischen bemalten Keramik in der Südslowakei. PA 57 (1966) 84–90.

¹⁷⁷ *Hartványi–Nováki* 7.

¹⁷⁸ *Petrovsky–Sichman*

¹⁷⁹ *Neustupný*

¹⁸⁰ *Kalicz N.*, A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. VMMK 8 (1969) 83–90, 84.

¹⁸¹ *Banner* 214, 216.; *Kalicz* (1963) 86. A telep erődített jellegét nem fogadja el: *Korek J.*, Eine Siedlung der Spätbadener Kultur in Salgótarján–Pécskő. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 37–58. 47.

¹⁸² *M. Medunová–Benesová*, Die äneolithische Höhensiedlung Staré Zámky in Brno-Lišeň. PA 55 (1964) 153–155.

¹⁸³ *O. Menghin*, Eine spätneolithische Station bei Melk (Niederösterreich). Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 43 (1913) 94–103.

¹⁸⁴ *Točík* (1961)

¹⁸⁵ *Kalicz* (1963) 68.; *Bökönyi*; *Neustupný* 27.

¹⁸⁶ *Kalicz N.*, Agyagistenek. A neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon. Budapest, 1974, 52.

¹⁸⁷ *Kalicz N.*, Védett telepek, erődítések problémája Észak- és Kelet-Magyarországon a bronzkor kezdetéig. Régészeti Dolgozatok 2 (1960) 33–44. 40.; *Ua.* (1963) 86.

¹⁸⁸ *Točík* (1961)

¹⁸⁹ *Kalicz* (1968) 123.

¹⁹⁰ *Bándi* (1963) 30.

¹⁹¹ *Janšák* 150.

¹⁹² *Janšák* 151, 16. kép.; *Nesporová* 375.

¹⁹³ *J. Vladár*, Beitrag zur Erkenntnis der altbronzezeitlichen Höhensiedlungen in der Umgebung von Rimavská Sobota. SzAUSAV 6 (1961) 57–58.

¹⁹⁴ *Patay* (1958) 26.

¹⁹⁵ *Tragor I.*, Az emberi élet Vácán és vidékén az őskortól napjainkig. Vác, 1936, 9–10. (Váci Könyvek 25). A Pogányvárat a szerzők 1975-ben felmérték.

¹⁹⁶ *Patay* (1958) 26. Az itt említett Váchartyán–Várhegyen *Miklós Zs.* 1976. évi ásatása szerint korai középkori vár állott.

¹⁹⁷ *Kalicz* (1968) 179, 187.

¹⁹⁸ *Bándi* (1963) 28.; *Ua.*, A Dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Pécs, 1967, 27, 30. (Dunántúli Dolgozatok 4); *Nesporová* 394.

¹⁹⁹ *I. Torma*, Frühbronzezeitliche befestigte Siedlung in Tokod-Leshegy. MittArchInst. 3 (1972) 73–77.

²⁰⁰ *Točík* (1964)

²⁰¹ *Kalicz* (1968) 133.

²⁰² Magyarország középső bronzkori kultúráinak

többségében nagy számmal ismereteseek földvárak: (I. Bóna., Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Arch. Hung. LI Budapest, 1975, 52, 57—59, 77—78, 84, 123—124, 146—147, 197—198.

²⁰³ Kőszegi F., Adatok Zugló őskori településtörténetéhez. Budapest Régiségei 23 (1973) 9—34, 32.

²⁰⁴ Neustupný 33.

²⁰⁵ T. Kemenczei, Zur Verbreitung der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur östlich der Donau. FA 26 (1975) 45—70, 54.

²⁰⁶ A Börzsöny mellett, szlovákiai oldalon húzódik egy hosszú sánc, amelyet Hőke L. ismertetett első ízben (1876). St. Janšák részletesen is foglalkozott vele. Leírása szerint ugyancsak égett földből és elszenesedett gerendákból áll, kora azonban bizonytalan (Janšák 153.; Ua., Zur Problematik prähistorischer Burgwälle in der Slowakei. SZAUSAV 13 [1964] 18—20.).

²⁰⁷ Kemenczei (1967) 260—261.; Ua. (1970).

²⁰⁸ E. Patek, Szilvásvár—Töröksánc. MittArchInst. 1 (1970) 131—132.

²⁰⁹ M. Párducz, Bükkszentlászló—Nagysánc. Uo. 99—100.

²¹⁰ Ua., Felsőtárkány—Várhegy. Uo. 100—102.

²¹¹ J. Paulík, Das Velatice-Baierdorfer Hügelgrab in Očkov. SA 10 (1962) 5—96, 331. jegyzet.

²¹² Petrovský—Sichman, V. térkép; J. Paulík, Zum Problematik der Čaka-Kultur im Karpatenbecken. SZAUSAV 11 (1963) 332—338, 41. kép. — Tešmák, a 64. számú lelőhely, tévesen szerepel az Ipoly bal partján.

²¹³ Petrovský—Sichman, V. térkép

²¹⁴ Kovács T., A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön. Arch.Ért. 93 (1966) 159—199, 196.

²¹⁵ Kemenczei (1967) 260—261.

²¹⁶ Ua. (1970) 28, 30.

²¹⁷ Hasonló véleményen van a lausitzi kultúrával kapcsolatban J. Herrmann, Burgen und befestigte Siedlungen der jüngeren Bronze- und frühen Eisenzeit in Mitteleuropa. Siedlung 56—94, 78, 81, 83.

²¹⁸ A. Niesiolowska—Wedzka, From the Studies on the Process of Formation of Fortified Settlements of the Lusatian Culture. Archaeologia Polski 15 (1970) 83—87, 84.

²¹⁹ A III. katonai felmérésen Leléd (Lel'a)-tól K-re, Ipolydamással szemben, a hegy tetején „Sánc” felirat van. A topográfiai körülmények alapján lehetséges, hogy itt is egy késő bronzkori erődített lakótelep volt. Egy-egy környék menedékhelyét látja a késő bronzkori várakban Patay P. is (1956).

²²⁰ Kemenczei (1970) 29.

²²¹ Nováki

²²² P. Hartyányi B.—Nováki Gy.—Patay Á., Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—1968, 5—81, 33—34.

²²³ M. Beranová, Landwirtschaft, in: J. Filip, Encyclopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte. II. Prag, 1969, 669—672, 670.

²²⁴ Erre mutat pl. az is, hogy a felsőtárkányi Várhegy és a bükkszentlászlói Nagysánc késő bronzkori

magaslatti erődített telepének az ásatása merőben különböző állatesontanyagot eredményezett: az előzőben vadászott vadállatok, utóbbiban pedig háziállatok maradványai kerültek elő (Bökönyi 289.).

²²⁵ A mai város és falu viszonyát Mendöl T. határozta meg igen meggyőzően (Mendöl T., Általános településföldrajz. Budapest 1963, 22, 24, 441, 454—456.). Ezeket a gondolatokat az őskori viszonyokra vonatkoztatva többen is tárgyalják (E. Patek, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Arch. Hung. XLIV, Budapest, 1968, 46.; Jankuhn 68.; Neustupný 28.).

²²⁶ Zólyomi B., Budapest és környékének természetes növénytakarója, in: Pécsi Sz.—Marosi S.—Szilárd J. (szerk.), Budapest természeti képe (Budapest Földrajza 1). Budapest, 1958, 509—642, 531—532.; Járainé Komlódi M., Adatok az Alföld negyedkori klíma- és vegetációtörténetéhez. II. Botanikai Közlemények 56 (1969) 43—55, 1. ábra. — A Börzsöny környékéről még nem készült történeti pollendiagramm. A Bükk hegység mellett azonban hasonló természeti környezetben már rendelkezünk adatokkal, melyeket a Börzsöny területére is vonatkoztathatunk. Eszerint i.e. 1000 körül a bükk jelentős előretörése nedves, hűvös klímára vall (Zólyomi B., A keleméri Mohos-tavak. Természet és Technika 111 [1952] 741—746.).

²²⁷ S. Bökönyi, Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Tószeg vom Jahre 1948. Acta Arch. Hung. 2 (1952) 71—112, 108.; Jankuhn 61.; W. Haarnagel, Die Botanik in der Sicht der Archäologen, in: J. Boessneck (hrsg.), Archäologisch-biologische Zusammenarbeit in der Vor- und Frühgeschichtsforschung. Wiesbaden, 1969, 3—12, 5.

²²⁸ Hasonló, bár nem mindenben azonos következtetésekre jutott H. G. Peters az Oberweser és Leine folyók közötti területen (H. G. Peters, Ur- und frühgeschichtliche Befestigungen zwischen Oberweser und Leine. Neue Ausgrabungen und Forschungen 5 [1970] 63—182, 90, 136.).

²²⁹ Paulík (1964) 184.; Kemenczei (1970) 43.

²³⁰ M. Rejholcová, Slawische Besiedlung des Mittelslowakischen Landkreises. SA 19 (1971) 131kk., 15. kép.

²³¹ Szőke 122.; Točík (1973) 352.

²³² V. Vondrová—E. Rejholec, Slawische Gräberfeld in Ipeľský Sokolec. SA 11 (1963) 245—246, 246.

²³³ Szőke 122.; Z. Liptaková: Zwei Gräberfelder aus dem X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. SZAUSAV 14 (1964) 256 kk., 9. kép; Točík (1973) 352.

²³⁴ Bakács 18, 19. Hasonló következtetésre jutott Szabó J. Gy. Anonymus alapján (Szabó J. Gy., Heves megye régészeti emlékei. II. Heves megye műemlékei. I. Magyarország Műemléki Topográfiája VII. Budapest, 1969, 41—63, 59.).

²³⁵ Knížsa I., Magyarország népei a XI. században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Budapest, 1938, 365—472, 405—406.

²³⁶ Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig. Budapest, 1959, 27.

²³⁷ Bakács 44, 46, 1. térkép.

²³⁸ Benczurfalva–Dubinka, Lucfalva–Pogányvár, Mátraszőlős–Kisvár, Nagylóc–Várhegy, Nógrádmárcal–Kerekdomb, Nógrádmegyer–Dobóvár, Nógrádsípek–Pusztavárhegy, Nógrádszakál–Kastélyhegy, Szécsény–Strázsapart, Szuha–Várbérc, Szügy–Leányhegy, Vanyarc–Hraszt, Zagyvaróna–Zagyvafő (*Gajzágó–Patay; Gádor*)

²³⁹ L. a 265–267. sz. jegyzeteket.

²⁴⁰ *Dobosy L.*, Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Borsodi Kismonográfiák 1. Miskolc, 1975.

²⁴¹ *Czobor* (1877) 7.; *Gerevich* 124.; *Gerő* (1955) 117.; Kéziratunk lezárása után jelent meg *Fügedi E.* és *Engel P.* munkája (*Fügedi; Engel*), melyek közül előbbi ugyanennek a véleménynek ad hangot. E művekkel itt már nem volt lehetőségünk érdemben foglalkozni, csupán a területünkre vonatkozó általuk közölt okleveles adatokat hasznosíthattuk.

²⁴² *Gerő* (1955) 117.

²⁴³ *Gerevich* 124.

²⁴⁴ *Gerő* (1955) 119.

²⁴⁵ Uo. 114.

²⁴⁶ *Pauler I.* 137.

²⁴⁷ *Czobor* (1877) 40.; *Gerő* (1955) 114.

²⁴⁸ *Wenzel I.*; *Czobor* (1877) 15.; *Pauler II.* 196.; *Soós* (1912) 9.; *Gerő* (1968) 15.

²⁴⁹ Sopron, Moson, Győr, Hont, Gyöngyöspata, Szabolcs, Abaújvár, Somogyvár, Zemplén, Doboka részben publikált, részben most folyó ásatásai.

²⁵⁰ *Pl. Németh* (1966–1967); *Ua.* (1967); *Csorba* (1972)

²⁵¹ *Gerő* (1955) 110.

²⁵² Ezen olyan várat értünk, amely a XI–XIII. században épült, kis területű, elsősorban fa- és földszerkezetű sánc és árok védte, belül fa- vagy kőépület, illetve torony állt.

²⁵³ *B. Nagy M.* a XI. század végével és a XII. század elejével kapcsolatban írja: „... a várépítészet korai szakaszára vonatkozóan azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nálunk a szabálytalan ovális alaprajzú, kőfallal, földhányással és árokkal védett vár korábban jelenik meg, mint a várúr és családja védelmére épült lakótorony” (*Nagy 14.*).

²⁵⁴ *Gerő* (1968) 16, 104.

²⁵⁵ *Ua.* 31.

²⁵⁶ A terepbejárás alapjánuló eredmények egyre jobban igazolják az előbbi fejtegetést. *Gádor J.* ezt írja: „A nógrádmegyei és az ország egyéb területein felkutatott földvárak pontos korát végeredményben néhány kisebb próbaásatás eredménye alapján meghatározni kockázatos. Mivel azonban jelenleg még csak ezekre a csekély adatokra támaszkodhatunk, újabb feltételezésekbe kell bocsátkoznunk. Az előkerült leletanyag Árpád-kori (XI–XIII. századi), valamint késő középkori. Építőik pontos kilétét sem magyarországi, sem külföldi viszonylatban nem sikerült még megnyugtatóan tisztázni. *Patay P.* véleménye szerint a feudális anarchia időszakában egy-egy feudális család és kísérete védelmét szolgálhatták. Ugyancsak az ő véleménye, hogy a XIV. század folyamán ezek a primitív kis erődök korszerűtlenné váltak, a

késő középkorban már nem használták azokat.” (*Gádor*); *Patay* (1956)

²⁵⁷ *Gajzágó–Patay; Gádor*

²⁵⁸ *Rosner Gy.–Gádor J.*, Nógrádmárcal–Kerekdomb. RF Ser. I. No. 20 (1966) 93–94.

²⁵⁹ *Gádor J.*, Szuha–Várbérc. RF Ser. I. No. 23 (1970) 101.

²⁶⁰ *Gádor J.*, Szanda-Vár. RF Ser. I. No. 24 (1971) 95–96.

²⁶¹ *Pámer*

²⁶² *Czeplédy*

²⁶³ *Németh* (1967)

²⁶⁴ *Kiss Á.*, Aynard várának egykori helye. Arch. Ért. 88 (1961) 122–125.

²⁶⁵ *Torma*

²⁶⁶ *Uzsoki A.*, Tihany–Csúcshegy. RF Ser. I. No. 25 (1972) 56–57.

²⁶⁷ MRT I–IV.

²⁶⁸ *Szeibert J.*, Sárvár monográfiája. Szombathely, 1926, 16.

²⁶⁹ *Nagy E.*, Az egervári vár építéstörténete. Arch. Ért. 92 (1965) 192–205, 6. kép. 5. kutatóárok.

²⁷⁰ *B. Nagy M.* a magyar várépítészet korai szakaszával foglalkozva Erdély területével kapcsolatban a következőket írja: „... a korai feudális várak ovális alaprajzúak voltak és torony nélkül épültek. Újabb ásatási eredmények alapján a forró mézshabareccsal, szabálytalan kövekből épített Firtos vára, Budvár, Taród vára és Kustály vára keletkezési idejéül a XI. század végét, a XII. század elejét jelölhetjük meg.” (*Nagy 14.*) Abban a kérdésben, hogy a korai feudális várak fa- vagy kőtoronnyal, vagy anélkül épültek-e, számolva a későbbi átépítésekkel is, nagyon nehéz állást foglalni.

²⁷¹ *Csorba* (1972)

²⁷² *Lederer* 117.

²⁷³ *Elekes* 65–66.; *Kristó* 117.

²⁷⁴ *Lederer* 128.; *Kristó* 86.

²⁷⁵ *Engel*

²⁷⁶ *Szabó* (1971) 34–35.

²⁷⁷ Uo. 47–48.

²⁷⁸ Uo. 49.; *Németh* (1966–1967)

²⁷⁹ *Szabó* (1971) 50.

²⁸⁰ *Ua.* (1963) 16, 17.

²⁸¹ Nagy kár, hogy a kishánai vár feltárását az ásató *Pámer N.*-nak nem volt módjában teljes részletességgel befejezni. Annak ellenére, hogy ő maga óv bennünket tárgyi leletanyag hiányában következtetések levonásától (*Pámer* 309.), meggyőződésünk, hogy Kishána jellemző példája a korai udvarházból kialakuló magánvárnak.

²⁸² *Koppány T.*, A castellumtól a kastélyig. Művészettörténeti Értesítő 23 (1974) 285–298, 289.

²⁸³ *Szabó* (1963) 317.

²⁸⁴ *Pámer N.* a kishánai várral kapcsolatban írja: „Mi volt annak a kritériuma, hogy egy erősséget jogilag is várként ismerjenek el, nem tudjuk. Nána már a XIII. század végén megerősített hely volt, amely palánkkal körülvéve, kaputoronnyal is rendelkezett. Mégis várként csak 1445 után említik.” „Castrum

Nana" kifejezéssel először csak 1468-ban találkozunk (Pámer 15. jegyzet).

²⁸⁵ Lederer 176.

²⁸⁶ Elekes 64.

²⁸⁷ Pauler I. 137.

²⁸⁸ Kristó 76.

²⁸⁹ Lederer 117.

²⁹⁰ Lederer 117.; Elekes 96.; Szabó (1971) 64.; Kristó 80.

²⁹¹ Kristó 76.

²⁹² Pauler I. 137.

²⁹³ Kristó 123.

²⁹⁴ Elekes 94, 96.

²⁹⁵ Szabó (1963) 302.; Heckenast 62.; Kristó 13.

²⁹⁶ P. A. Rappaport—M. V. Malevska, Enceintes fortifiées carpatiques et transcarpatiques sur le territoire de l'U.R.S.S. AAC 5 (1963) 75—76.

²⁹⁷ N. N. Woronin, Die Festungsbauten, in: N. N. Woronin—M. K. Karger—M. A. Tichanow, Die materielle Kultur der alten Rus'. Berlin, 1959, 413—441, 418, 420—423, 431.; Rappaport.

²⁹⁸ Herrmann 188, 190, 198.; A. Herrnbrod, Die Ausgrabung der Motte Burg Meer in Büderich bei Düsseldorf. Chateau Gaillard. Studien zum mittelalterlichen Wehrbau- und Siedlungsforschung. II. Kolloquium Büderich bei Düsseldorf 27. bis 30. Juli 1964. Köln—Graz, 1967, 62—72.

²⁹⁹ Grimm 135—155.; Herrmann 198, 205.; W. Coblenz, Das Fortschreiten der Besiedlung und des Baues befestigter Plätze (Siedlungen und Burgen) nördlich des Gebirgsriegels zwischen Neisse und Elbe (bis 1350). AAC 8 (1966) 331—347.

³⁰⁰ B. Krzemieńska—D. Třeštík, Les bourgwalls et l'organisation de service dans l'État des Přemyslides. Ar 17 (1965) 655.; A. Hejna, Neue Ergebnisse der Burgenforschung in Böhmen. Burgen 42—44.; J. Unger, Hausbergforschung in Südmähren mit besonderer Berücksichtigung der Ausgrabungsergebnisse am Hausberg zu Popice (Pollauer Berge). Burgen 145—146.

³⁰¹ S. Felgenhauer-Schmiedt, Archäologische Untersuchung am Hausberg zu Kaumberg. Burgen 26—27.; A. Klaar, Österreichische Burgenanlagen im Hochmittelalter. Burgen 63—64.; Felgenhauer 96.

³⁰² A. Ruttkay, Die Untersuchung des frühmittelalterlichen Herrensitzes in Ducová, Kr. Trnava. Ar 24 (1972) 139.

³⁰³ L. Kraskovská, Die Forschungsgrabung am Burgwall in Dražovce. SzAUSAV 6 (1961) 177—179.

³⁰⁴ Polla

³⁰⁵ B. Polla, Eine mittelalterliche Burg in Obišovice. SA 12 (1964) 484.

³⁰⁶ L. a 317. jegyzet.

³⁰⁷ Pauler II. 147—205.; Székely 80—85.

³⁰⁸ Soós (1912) 20.

³⁰⁹ Békefi 253.

³¹⁰ Székely Gy. — a tatárok várostrom-technikáját figyelembe véve — a várak elhelyezésének fontosságát hangsúlyozza. Leírja, hogy egyes kaukázusi sziklavárak évtizedekig tartották magukat a tatárok ellen. Morvaországban — Magyarországhoz hasonlóan — ugyancsak nem tudták elfoglalni a tatárok a jól el-

helyezett, ostromgépekkel elérhetetlen várakat (Székely 82.). De említsük Plano Carpini ferences szerzetes javaslatát is: a pápa által a mongol kánhoz küldött követ, átutazva Oroszországon, megfigyelte a tatárok hadviselését és az orosz várak elhelyezését. Lyonba hazatérve azt tanácsolta: a várakat olyan helyen építsék, hogy a tatárok nyilazása eredménytelen legyen, és ne tudjanak ostromgépeket a várak közelébe vonatni (Györffy Gy., Napkelet felfedezése. Budapest, 1965, 91.). A tatárok gyors sikeréhez hazánkban hozzájárult az is, hogy katonai vákuum pillanatában érte Magyarországot a támadás. A bomló királyi vármegye-rendszere létrejött és széthullóban levő várkatonaság már nem tudta, a feudális urak magánhadseregei pedig még nem tudták megvédeni az országot (Kristó Gy., A locsmándi várispánság és felbomlása. Soproni Szemle 23 [1969] 131—143, 136.).

³¹¹ Gerő (1955) 117.

³¹² F. Schneider, Ein Schreiben der Ungarn an die Kurie aus der letzten Zeit des Tatareneinfalles (2. Februar 1242). Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck) 36 (1915) 661—670, 668, 670.; Békefi 253.; Makkai L.—Mezei L., Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI—XIV. század. Budapest, 1960, 149, 153, 158.

³¹³ Például a már említett Kisnána (Pámer), továbbá Boldogkő (Pámer N., Az Országos Múemléki Felügyelőség régészeti kutatásai [1963—1966]. Magyar Múemlékvédelem 1963—1966. Budapest, 1969, 255—258, vö. 255.), Siklós (Pámer N., Uo. [1967—1968]. Uo. 1967—1968. Budapest, 1970, 385—386.), Szombathely—Kerekvár (Károlyi A., A szombathelyi Kerekvár. Múemlékvédelem 9 [1965] 195—199.), Vaja—Vay kastély (Ágostházy L.—G. Krámer M., Vaja, Vay-kastély helyreállítása. Uo. 6 [1962] 141—146.).

³¹⁴ 1284-ben már magát Hontot adományozták el, tehát a vár ekkor már nem játszhatott szerepet. Drégelyvár első említése 1285-ből ismeretes, ekkor lesz Hont az utóbbi tartozéka (Bakács 45—47.).

³¹⁵ Fejér V/3. 501.

³¹⁶ Takács S., Rajzok a török világból. III. Budapest, 1917, 1—132; Pataki V., A XVI. századi várépítészet Magyarországon. Budapest, 1932. — Meg kell azonban jegyezni, hogy a török kori földerődöket, a kor védelmi színvonalának megfelelően, sarokbástyákkal látták el, szemben az általunk vizsgált kis feudális várakkal, amelyek nem rendelkeztek még oldalzárásra alkalmas védművel.

³¹⁷ V. V. Kosztocskin, Az orosz védelmi építészet a XIII. század végétől a XIV. század elejéig. Moszkva, 1962— Gerő L. ismertetése alapján: Múemlékvédelem 13 (1969) 186—189.; uo. 14 (1970) 177—184, 180.

³¹⁸ Nagy 14.

³¹⁹ R. Uslar, Studien zu frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen. Köln, 1964, 39, 41, 44, 66, 68, 77, 122, 245.; J. Herrmann, Gemeinsamkeiten und Unterschiede im Burgenbau der slawischen Stämme westlich der Oder. ZfA 1 (1967) 206—258, 235—236.

³²⁰ I. Borkovský, Opyš, der Ostteil der Prager Burg. PA 53 (1962) 452—454.

³²¹ H. Ladenbauer-Orel, Die Burg auf dem Kirchengenberg in Wieselburg an der Erlauf, Niederösterreich. Burgen 75–76.

³²² A. Žaki, Fortifications anciennes et médiévales dans les Carpates. AAC 8 (1966) 54–55, 44.

³²³ Rappaport 82.

³²⁴ Az elsők, akik ezt tárgyalták: Wenzel; Rómer F., A tatárjárás előtti falazott várakról Magyarországon. Arch.Ért. 11 (1887) 69–78.; Czobor (1877) 614.

³²⁵ E. Nagy, Rapport préliminaire des fouilles d'Esztergom 1964–1969. Acta Arch.Hung. 23 (1971) 181–198.

³²⁶ M. Rusu, Castrum, Urbs, Civitas. Transsylvanische Burgen und „Städte“ des 9. bis 13. Jahrhunderts. Berichte 109–116, 114.

³²⁷ Czeglédy

³²⁸ Holl I., Sopron középkori városfalai. III. Arch.Ért. 98 (1971) 24–42, vö. 26. — Legújabb Tomka P. a XI. századba valószínűsíti: A soproni vörössánc kutatása, in: Magyar Műemlékvédelem 1971–1972, 65–85, vö. 80.

³²⁹ P. Tomka, Erforschung der Gespanschaftsburgen im Komitat Győr-Sopron. Acta Arch.Hung. 28 (1976) 391–410, vö. 399.

³³⁰ Györffy 822.

³³¹ Polla

³³² Hasonló fekvésűek a szomszédos nógrádi dombvidék X–XI. századi temetői is (Patay P., Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez. Arch.Ért. 84 (1957) 58–65, vö. 64–65.).

³³³ Ezekre a kérdésekre I. Gy. Nováki, Die topographischen Eigentümlichkeiten der ungarischen Burgen im 10.–11. Jahrhundert am nördlichen Randgebiet der Grossen Tiefebene. Acta Arch. Hung. 28 (1976) 359–369.

³³⁴ Melich J., A honfoglalás kori Magyarország. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 6). Budapest, 1925, 362.

³³⁵ Heckenast 28, 29.

³³⁶ A „Novigrad–Nógrád” elnevezés eredetének egyik lehetősége az is lehet, hogy Hont vára megelőzte, és a közelében felépült, azzal egyidőben működő ispánsági várat az „új” jelzővel különböztették meg a környék szlávjai. Hasonló feltételezés látott napvilágot a magyar nevű abaújvári és a közelében fekvő szinai

(Seňa) Óvárrel kapcsolatban is (Györffy 61.). — A visegrádi Sibrik dombon részben már feltárt magyar ispánsági várnak szláv neve ellenére sincs szláv előzménye (Soproni S., A visegrádi római tábor és középkori vár. Arch. Ért. 81 [1954] 49–53. — Soproni S. és Szőke M. 1970-ben megkezdett újabb ásatásairól a rövid előzetes közleményeket l. az Arch.Ért. kötetiben).

³³⁷ Grimm 87, 166.; J. Herrmann–W. Coblenz, Burgen und Befestigungen. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert, in: J. Herrmann (hrsg.), Die Slawen in Deutschland. Berlin, 1970, 147–186, vö. 166.; J. Herrmann, Die germanischen und slawischen Siedlungen und das mittellaterliche Dorf von Tornow, Kr. Calau. DAW Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 26. Berlin, 1973, 194., 146. kép.

³³⁸ Felgenhauer 68.

³³⁹ Nováki Gy., Árpád-kori sáncvár a bácsai Szent Vid dombon. Arch.Ért. 103 (1976) 116–125. — A Fertőrákos községet kerítő, részben ma is álló hatalmas várfalak és bástyák sokkal későbbi időből származnak, és eredetüket valószínűleg a győri püspökségnek mint birtokosnak köszönhetik (Engel 144.).

³⁴⁰ Ádám, I., Pálosaink építészeti emlékei. I–V. Egyházművészeti Lapok 4 (1883) 64–295, 70–73.; Csorba (1974).

³⁴¹ Csorba (1974) 18, 22. jegyzet.

³⁴² Hont és Nógrád vármegye török kori történetével bőven foglalkozik Reiszig E. a két monográfiában (MOVV): Hont vármegye 318–352 és Nógrád vármegye 411–435.

³⁴³ Ipolydamásdhoz hasonlóan, a védelem szempontjából rossz helyre telepített Nagyvázsony vára is. A Vezsenyi-család a jól védhető, de a forgalomtól távol eső Zádorvár (épült 1370 után) helyett kezdte építeni a XV. sz. elején. A vár helyének megválasztásában a fő szempont a Vázsonyon áthaladó főútvonalak ellenőrzése volt. A várat a két út kereszteződésétől nyílvésznyi távolságra építették (Éri I., Nagyvázsony. Budapest, 1959, 7–10.; MRT II. 135, 177.).

³⁴⁴ Hasonló eredményre jutott Torma I. Veszprém megye területén végzett vizsgálataiban (Torma).

ZUSAMMENFASSUNG

VORGESCHICHTLICHE UND MITTELALTERLICHE BURGEN IM BÖRZSÖNY-GEBIRGE

I. EINLEITUNG

Die archäologischen Forschungen im Börzsöny-Gebirge können nur wenige Erfolge aufweisen; diese beschränken sich meistens auf das Mündungsgebiet des Ipoly-Flusses. Im Inneren des Gebirges wurden überhaupt keine Forschungen durchgeführt. In den Jahren zwischen 1966 und 1975 haben *Gyula Nováki* und *György Sándorfi* alle Burgen dieser Gegend untersucht. Außer den zwei mittelalterlichen Burgen (Drégelyvár und die Burg zu Nógrád, deren Grundrisse schon bekannt waren) haben sie weitere 23 vorgeschichtliche und mittelalterliche Burgen entdeckt, die in der Fachliteratur nur kurz oder überhaupt nicht erwähnt sind. In der Auswertung hat sich *Gyula Nováki* vor allem mit den Burgen aus

der Urzeit und der Landnahmezeit, *György Sándorfi* mit den mittelalterlichen Burgen beschäftigt. *Zsuzsa Miklós* entdeckte in den Jahren 1972 bis 1975 Siedlungen und Friedhöfe verschiedener Epochen durch Geländebegehungen und Oberflächensammlungen. Die Autoren beabsichtigen in diesem Werk die Burgen zu beschreiben, deren Umbauten zu erklären und sie in die Siedlungsgeschichte der Umgebung einzugliedern. Vier kleinere Ausgrabungen wurden unter der Führung von *Gyula Nováki* in Nagy Börzsöny-Rustok, Kemence-Godóvár, in der Burg von Hont und Bernecebaráti-Templomhegy vorgenommen.

II. DAS BÖRZSÖNY-GEBIRGE

Das Börzsöny-Gebirge ist ein Mittelgebirge, es umfaßt eine Fläche von 32×20 km. Sein höchster Gipfel, Csoványos, besitzt eine Höhe von 939 m. Zwei Drittel des Gebirges (der NW-Teil) liegen 500–900 m, ein Drittel (der S- und SO-Teil) 300–450 m über dem Meer. Für Siedlungen, Viehzucht und Ackerbau ist nur die flache, hie und da hügelige Zone von 1–3 km entlang des Ipoly-Flusses geeignet. (Die Gegend des rechten Ufers der Ipoly, die zur Tschechoslowakei gehört, wird hier nicht detailliert erörtert.) In dem flacheren Teil (das S- und SO-Drittel) des Gebirges finden wir mehr oder weniger niedrig gelegene Becken.

Die Berge bestehen meistens aus Andesit vulkanischer Herkunft, der Boden ist stark steinig, oft felsig. Die inneren flachen Gebiete, das Mündungsgebiet der Ipoly sowie die Zone entlang der Donau besitzen Lößboden, während das Flußtal Schwemmboden aufweist. Der größte Teil des Gebirges, im allgemeinen 250 m über dem Meeresspiegel, besteht aus Wäldern, in einer Höhe von 450–500 m sind es meistens Buchen, unter dieser Höhe vor allem Eichen. Der Niederschlag beträgt in der Höhenlage von über 500 m jährlich 700–850 mm, jedoch erreicht er auch in niedrigeren Lagen mehr als 500 mm.

III. BESCHREIBUNG DER BURGEN

1. *Bernecebaráti-Templomhegy*. Die Burg ist von urzeitlicher und mittelalterlicher Herkunft. Sie steht 185 m über dem Meer, ihre relative Höhe beträgt 15 m. Die Enden ihrer zwei Teile sind von Süden von je einem Graben geschützt. Die Grundfläche des inneren Teiles (I) beträgt 1,62 ha, sein Rand ist von einem Erdwall ergänzt, dessen Ostseite den am besten erhalten gebliebenen Teil der Burg darstellt. Der äußere Teil (II) ist 2,72 ha groß, an der Oberfläche ist kein Erdwall sichtbar. Im I. Teil

wurden 1975 zwei Walldurchschnitte gemacht. Die untere Schicht von 30 cm stammt aus der Zeit der späten Lengyel-Kultur, die obere Schicht von 80 cm aus der Zeit der Hatvan-Kultur, ohne Spuren einer Befestigung. Auf die urzeitliche Schicht wurde in der Arpádenzeit, im 11.–12. Jahrhundert (eventuell im 13. Jahrhundert), ein Erdwall gebaut; es konnten Spuren von dessen Kastenbaukonstruktion gefunden werden. Im I. Suchgraben, an der inneren Seite der Schanze, wurde eine Feuerstelle aus der

selben Zeit entdeckt. Die Überreste des zusammen-gestürzten Erdwalles wurden in der Neuzeit aufgeschüttet. Die Schanze stammt also aus der Arpádenzeit, aber der tiefe Graben der Südseite beider Teile der Wallburg reicht wahrscheinlich in die Zeit der Hatvan-Kultur zurück. Die mittelalterliche Kirche ist von einer Burgmauer mit Schießscharten umgeben. Wir haben keine Kenntnis von urkundlichen Belegen über die Burgmauer und Schanze.

2. *Diósjenő-Csehvár*. Die Burg wird seit 1290 als königliche, um 1456–1470 als Privatburg erwähnt. Auf dem flachen Berggipfel (0,05 ha) liegen überall Ziegelschutt, Stein-, Mörtelsplitter und Scherben aus dem 14.–15. Jahrhundert herum. Die Burg ist ringsherum 5–10 m tiefer mit einem Erdwall ergänzt.

3. *Diósjenő-Kámar*. Die Burg stammt aus dem Mittelalter. Sie ist in Urkunden nicht erwähnt. Sie steht 662 m über dem Meeresspiegel, die relative Höhe ist 380 m. Die obere Burg (0,13 ha) ist nur von einem Graben, die untere (1,91 ha) von einem Graben und einem Erdwall geschützt. An der Oberfläche ist keine Wand zu finden. Es wurden Scherben aus dem 14.–15. Jahrhundert gefunden.

4. *Diósjenő-Pogányvár*. Diese Burg stammt aus der Urzeit. Ihre Höhe über dem Meeresspiegel beträgt 826 m, die relative Höhe 330 m. Die Burg ist mit einem Erdwall umgeben. Das innere Gebiet mit Terrassen weist eine starke Neigung auf. Seine Grundfläche ist 2,71 ha groß. An der Oberfläche befinden sich viele Scherben aus der Kyjatice-Kultur.

5. *Drégelypalánk — die Burg zu Drégely*. Sie wird erst ab 1285 als Privatburg erwähnt. Seit 1438 gehörte sie zum Erzbistum von Esztergom. Die Burg wurde 1552 von den Türken erobert, seitdem liegt sie in Trümmern. Sie befindet sich 444 m über dem Meeresspiegel, die relative Höhe beträgt 230 m. Die heute sichtbaren Mauerüberreste gehören zur inneren Burg. Auf die äußere Burg kann man zur Zeit nur aus den Geländegegebenheiten schließen. Die ganze Grundfläche der Burg betrug etwa 0,42 ha.

6. *Burg zu Drégelypalánk*. Diese Burg wurde 1575 von den Türken auf dem Gebiet des jetzigen Dorfes erbaut. Seit 1593 war sie ungarisches Eigentum. 1663 wurde die Burg bei der Eroberung durch die Türken zerstört. An der Oberfläche gibt es keine Spuren der Burg.

7. *Burg zu Hont*. Laut der Chronik ließ Hont die Burg um 1000 erbauen. Sie war der Sitz des Komitates Hont. Die Burg ist in den Urkunden zwischen 1218 und 1358 erwähnt, nachher verlor sie ihren Burgearakter. Sie befindet sich auf einer Halbinsel im Hochwassergebiet der Ipoly. Die Höhe über dem Meeresspiegel beträgt 140 m, die relative Höhe 10 m. Das Gebiet ist heute dicht bebaut. Es ist

nur die Spur des die Halbinsel trennenden Grabens zu sehen. Die Gesamtfläche der Burg beträgt 0,75 ha. Bei den Ausgrabungen im Jahre 1972 wurden die verkohlten Balken der Kastenbaukonstruktion des Erdwalls entdeckt. Auf dem Innengelände hat man eine bedeutende Menge von Getreide gefunden. Die Funde sind auf Grund der Scherben auf das 11.–13. Jahrhundert datiert.

8. *Hont-Jelenchegy*. Die Burg stammt aus der Urzeit und befindet sich 430 m über dem Meer. Die relative Höhe ist 190 m, die Grundfläche 22 ha. Sie wird von drei Erdwällen geschützt; einer von ihnen erreicht die Höhe von kaum 20–30 cm. Die 540 m lange Schanze, die etwa 1 km weit bis zur Honter Schlucht verläuft, steht wahrscheinlich mit dieser Wallburg in Zusammenhang. Diese untere Schanze sowie eine der oberen Schanzen wurden bei einem Wegbau durchgeschnitten, wobei Spuren einer verkohlten Kastenbaukonstruktion ans Tageslicht kamen. Da keine Scherben gefunden wurden, kann man nur annehmen, daß die Burg aus der Spätbronzezeit stammt.

9. *Ipolydamásd — Burg zu Damásd*. Die Burg liegt 150 m über dem Meeresspiegel, ihre relative Höhe beträgt 40 m. Die Burg wurde 1581 von den Türken erbaut. Zu Beginn des 17. Jahrhunderts war sie abwechselnd ungarisches und türkisches Eigentum. 1646 wurde sie erneut von den Türken erobert und zerstört. An der Oberfläche konnten einige Mauerüberreste und spätmittelalterliche Scherben gefunden werden.

10. *Ipolydamásd-Zuvár*. Die Herkunft ihres jetzigen Namens ist uns nicht bekannt. Im Mittelalter wurde sie „die Burg von Damásd“ genannt. (Ihre Daten wurden bis jetzt fälschlich in Zusammenhang mit der türkenzeitlichen Burg von Ipolydamásd erwähnt.) Seit 1361 war sie Eigentum des Königs; am Anfang des 16. Jahrhunderts abwechselnd Privat- oder Königsburg. Zuletzt wird sie im Jahre 1522 erwähnt, als sie zum Erzbistum von Esztergom gehörte. Sie liegt 318 m über dem Meeresspiegel, die relative Höhe beträgt 140 m. Die Mauern, die eine Innenfläche von 0,12 ha umschlossen, sind teilweise noch zu sehen. Etwas weiter unten, auf der steilen Bergseite wurde sie von einem dreifachen Erdwall umgeben.

11. *Kemence-Godóvár*. Die Burg stammt aus der Urzeit. Ihre Höhe über dem Meeresspiegel beträgt 574 m, die relative Höhe 300 m und ihre Grundfläche etwa 3,84 ha. Stein- bzw. Erdwälle teilen sie in eine innere und äußere Burg; der Abschluß der äußeren Burg nach Westen und Südwesten ist ungeklärt. Die zwei Walldurchschnitte im Jahre 1967 ergaben eine Schanze mit Kastenbaukonstruktion, die aber nicht rekonstruierbar ist. Die verschmolzenen Andesitsteine sowie der gebrannte

Boden und die Holzkohle zeigen die Spuren eines großen Feuers. Die Scherben gehören zur Kyjatice-Kultur.

12. *Kemence-Magosfa*. Die Burg stammt aus der Urzeit. Sie befindet sich in einer Höhe von 914 m über dem Meeresspiegel, ihre relative Höhe beträgt 400–500 m. Ein Steinwall umgab die Burg, nur das SO-Ende wurde aus Erde gebaut. An der Oberfläche fand man einige unverzierte Scherben, die aufgrund ihres Materials der Spätbronzezeit angehören.

13. *Márianosztra-Bibervár (Pusztatorony)*. Die Burg wurde im Mittelalter errichtet. Sie findet keine Erwähnung in Urkunden. Spätestens im 14. Jahrhundert wurde sie zerstört. Ihre Höhe über dem Meeresspiegel beträgt 230 m, die relative Höhe 30 m und die Grundfläche 0,04 ha. An ihrem Rand sind Mauerüberreste vorhanden, an der Oberfläche Scherben vom Ende des 12. und aus dem 13. Jahrhundert. 5–10 m weiter unten befindet sich ein Erdwall.

14. *Márianosztra — ehemaliges Pauliner-Kloster*. Das Kloster wurde 1352 gegründet. Während der Türkenzeit (1535) wurde es verlassen und geriet in Verfall. Der Wiederaufbau begann 1711. Die Befestigung des Klosters ist nur auf den Darstellungen von 1694 und 1732 zu sehen; einige Erwähnungen findet es am Anfang des 19. Jahrhunderts. Das Gebäude wurde nach 1860 umgebaut. Zur Zeit gibt es keine Spuren der Befestigung.

15. *Nagybörzsöny-Górhegy*. Die Burg stammt aus der Urzeit und befindet sich auf einer vorspringenden Erdzunge. Der Wall und der Graben wurden weggepflügt. Die Höhe der Burg über dem Meeresspiegel beträgt 187 m, ihre relative Höhe 50–60 m und die Grundfläche etwa 4,00 ha. An der Oberfläche wurden Scherben aus der Hatvan-Kultur gefunden.

16. *Nagybörzsöny-Magyarhegy*. Die Burg ist von urzeitlicher Herkunft. Sie liegt 714 m über dem Meeresspiegel, ihre relative Höhe beträgt 250–300 m, die Grundfläche 5,04 ha. Sie wird von einem stark zerstörten Erdwall umgeben. Das innere Gelände ist abfällig, mit Terrassen. An der Oberfläche konnten viele Scherben aus der Kyjatice-Kultur gefunden werden.

17. *Nagybörzsöny-Rustokhegy*. Die Burg stammt aus der Urzeit und hat eine Grundfläche von 7,48 ha. Die Höhe ü. d. M. beträgt 484 m, die relative Höhe 150 m. Sie ist z. T. durch einen Stein- bzw. Erdwall ergänzt. Die Schanze wurde im Mittelalter oder später, im 17.–18. Jahrhundert, teilweise weggepflügt. 1973 wurde der Wall an zwei Stellen durchgeschnitten, dabei wurden die verkohlten Reste einer Holzbaukonstruktion (wahrscheinlich Kastenbaukonstruktion) gefunden. Die Scherben gehören zur Kyjatice-Kultur.

18. *Burg zu Nógrád*. Laut Anonymus (um 1200) wurde die Burg zur Zeit der Landnahme gebaut. Seit 1138 wird sie als Königsburg erwähnt. Sie war der Sitz des Komitats Nógrád. Seit 1199 gehörte sie zum Bistum von Vác. Zwischen 1544 und 1594 sowie 1663 und 1685 stand die Burg unter türkischer Herrschaft, nachher wurde sie zerstört. Ihre Höhe über dem Meeresspiegel beträgt 286 m, die relative Höhe 50–60 m und die Grundfläche 1,06 ha. Es sind noch bedeutende Mauerüberreste vorhanden. Die Burg besteht aus einem inneren und einem äußeren Teil, dazwischen befindet sich ein tiefer Graben. 1949 grub *Miklós Héjj* hier ein verziertes Wappen aus rotem Marmor vom Ende des 15. Jahrhunderts aus.

19. *Perőcsény-Halyagos*. Die Burg ist von urzeitlicher Herkunft. Sie liegt 586 m über dem Meeresspiegel, ihre relative Höhe beträgt 230–240 m, die Grundfläche 10,16 ha. Sie wird von einem stark zerstörten Erdwall umgeben. An der Oberfläche wurden viele Scherben aus der Kyjatice-Kultur gefunden.

20. *Perőcsény-Salgóvár*. 1386/87 war sie Königsburg, seit 1394 Privatburg. Sie wurde 1424 zerstört. Die Burg befindet sich 730 m über dem Meeresspiegel, ihre relative Höhe beträgt 370 m. Sie hat eine Grundfläche von 0,23 ha. Die Burg besteht aus 3 Teilen, wovon mehrere Mauerüberreste erhalten geblieben sind.

21. *Szokolya-Királyrét-Várhegy*. Diese Burg wurde im Mittelalter erbaut. In Urkunden ist sie nicht erwähnt. Die Höhe über dem Meeresspiegel beträgt 360 m, die relative Höhe 100 m, ihre Grundfläche 0,23 ha. Eine Seite ist von einem Erdwall geschützt. Man findet an der Oberfläche keine Spuren von Mauern, aber wenige urzeitliche und viele aus dem 14.–16. Jahrhundert stammende Scherben.

22. *Visk (Ipolyvisk, Vyškovce nad Ipl'om, Tschechoslowakei)-Mahir*. Die Burg stammt aus der Urzeit, z. T. aus dem Mittelalter. Die Autoren haben die Burg nicht besichtigt. Sie liegt etwa 155 m über dem Meeresspiegel, ihre relative Höhe beträgt 40 m, die Grundfläche 2,80 ha. Sie ist von einem natürlichen Graben und einem Erdwall geschützt. Ausgrabungen wurden nicht vorgenommen. Die Funde stammen aus der Baden-(Pécel-), Hatvan- und Magyarád-Kultur sowie aus der Kultur der inkrustierten Keramik. Es wurden auch Scherben aus der römischen und der Arpadenzeit gefunden. Die Burg wurde um 1312 erwähnt, aber 1358 war sie bereits als zerstörte Wallburg bekannt.

23. *Zebegény-Kálváriadomb*. Die Burg ist urzeitlicher Herkunft. 1935/36 wurde sie bei Erdarbeiten völlig zerstört. Heute ist von der Befestigung nur noch ein tiefer Graben zu sehen. 1935/36 kamen kupferzeitliche Funde zum Vorschein.

IV. DIE SIEDLUNGSGESCHICHTE DES BÖRZSÖNY-GEORGES UND DIE ENTWICKLUNG DER BURGEN

1. *Neolithikum.* Die Wohnsiedlungen (Kultur der Linienbandkeramik, Zseliz- und Lengyel-Kultur) befinden sich ohne Ausnahme in der schmalen Zone des Ipoly-Flusses oder auf den Hügeln des Hochwassergebietes, manchmal entlang kleiner Bäche. Es gab keine befestigte Wohnsiedlung, nur eine Höhensiedlung ist bekannt (Bernecebaráti-Templomhegy).

2. *Kupferzeit.* Die Lage der Wohnsiedlungen (Ludanice-, Boleraz- und vor allem die Baden-[Pécel-]Kultur) ist den vorigen ähnlich; manchmal sind sie auch auf höheren Hügeln zu finden. Es ist eine befestigte Siedlung (Kálváriadomb in Zebegény) bekannt. Es ist aber möglich, daß Visk-Mahir und Kiskeszi (Malé Kosihe)-Törökvár denselben Charakter hatten. Aus der Kupferzeit kennen wir nur wenige befestigte Siedlungen. Man hatte sie nicht gegen äußere Feinde gebaut, sie widerspiegeln vielmehr den Anfang der Klassengliederung.

3. *Frühe und mittlere Bronzezeit.* Die Lage der Wohnsiedlungen ist meistens unverändert. Die Siedlungen der Hatvan-Kultur bilden zwei Gruppen um je eine Wallburg (Bernecebaráti-Templomhegy und Nagyörzsöny-Görhegy). Die Befestigung ist je ein Graben. In Bernecebaráti schließt sich auch ein größerer äußerer Teil an, ebenfalls von einem Graben geschützt. Visk-Mahir war wahrscheinlich eine befestigte Siedlung der Hatvan-oder Magyarád-Kultur.

Aus der mittleren Bronzezeit sind in der Slowakei, in Ungarn sowie in weiteren Gegenden viele befestigte Siedlungen bekannt. Sie sind wie die befestigten Siedlungen im Börzsöny-Gebirge angelegt: sie befinden sich auf niedrigen, vorspringenden Erdzungen mit einem Durchmesser von etwa 100 bis 250 m. Die Funde zeigen Spuren der Bauernwirtschaft mit Viehzucht und Ackerbau. Es waren kleine, sich selbstversorgende Gemeinschaften, die ihre Siedlungen nicht gegen äußere Feinde, sondern gegen die benachbarten Siedlungen verteidigten. Die Wohnsiedlungen der mittleren Bronzezeit verschwanden im Börzsöny-Gebirge spätestens am Ende der Magyarád-Kultur.

4. *Spätbronzezeit-Frühisenzeit.* Wir kennen fünf Gräberfelder und einzelne Gräber der Hügelgräber-Kultur, jedoch keine Siedlung.

In der Spätbronzezeit bevölkerte die Kyjatice-Kultur dicht das linke Ufer der Ipoly. Einige offene Siedlungen gab es unmittelbar am Fuß der größeren Berge und auch in der Bergen. Gleichzeitig baute man 6 Wallburgen auf dem höchsten N- und W-Teil des Gebirges: Nagyörzsöny-Rustok und

Magyarhegy, Perőcsény-Halyagos, Kemence-Godóvár und Magosfa, Diósjenő-Pogányvár. Ihre Höhen über dem Meeresspiegel betragen 480–914 m, während ihre Grundflächen 2,21–10,16 ha ausmachen. Alle sind ungeteilt, in Godóvár befindet sich auch ein separierter innerer Teil.

Die vielen Funde an der Oberfläche zeigen, daß die befestigten Siedlungen dicht bewohnt waren. Über die Innenbauten besitzen wir keine Angaben. In Magyarhegy und Pogányvár fand man Terrassen. Beim Walldurchschnitt wurden bei zwei Burgen ein Erd- und Steinwall mit Kastenbaukonstruktion entdeckt.

Wahrscheinlich gehört die riesige Wallburg von Jelenhegy in Hont zu dieser Gruppe, jedoch besitzen wir diesbezüglich kein Fundmaterial.

In Nordungarn und auf dem benachbarten slowakischen Gebiet sind viele große Wallburgen aus der Kyjatice-Kultur bekannt. Man konnte sie in der späten Bronzezeit überall in Europa finden. Die Autoren akzeptieren die Annahme nicht, wonach diese gegen den Angriff anderer Völker gebaut worden wären. Ihrer Meinung nach ist die Ursache in den sozialwirtschaftlichen Änderungen zu suchen. Die Bevölkerung der Siedlungen verteidigte sich gegen die benachbarten Stämme, selbst wenn sie zu derselben Kultur gehörten. Die befestigten Siedlungen im Börzsöny-Gebirge befinden sich kaum 1,5–3,5 km voneinander entfernt, sie mußten also demselben Stamm oder Stammbund angehören. Die Gruppierung der Wallburgen ist auch anderswo zu finden (z. B. im Bükk- und Bakony-Gebirge).

Es wurde oft betont, daß die Völker der Spätbronzezeit auf die höheren Berge wanderten, um Viehzucht zu betreiben. Dieser Behauptung widersprechen mehrere Tatsachen:

Die Wälder der Mittelgebirge (darunter das Börzsöny-Gebirge) sind für die Weide nicht geeignet. Einerseits verhindern die steilen Berghänge und die schmalen Kämme die Bewegung der Tiere, andererseits gibt es in den Buchenwäldern über 400–500 m kein Unterholz. Höchstens können die Eichenwälder der niedrigeren Zonen in Betracht kommen, jedoch kann dies die Herausbildung der großen hochgelegenen Siedlungen allein nicht erklären. Auch in den hochgelegenen Siedlungen (in anderen Gegenden) wurden Getreidefunde ausgegraben, was die Wichtigkeit des Ackerbaus beweist.

Auf den flachen Gebieten unterhalb der Wallburgen — im Tal der Ipoly — wurden die Spuren vieler offenen Siedlungen aus derselben Zeit be-

stimmt. Damals entstand auf unserem Gebiet zum ersten Mal — in vorgeschichtlicher Beziehung verstanden — die aufeinander Angewiesenheit von „Stadt“ und „Dorf“, die einander ergänzende Arbeitsverteilung von Industrie und Landwirtschaft. Hinsichtlich des Börzsöny-Gebirges ist dies nur eine Annahme, da nicht genügend Ausgrabungen auf diesem Gebiet vorgenommen worden sind.

Seit der Spätbronzezeit bis zum Ende der Fröheisenzeit wurde das Klima immer kühler und regnerischer. Die Autoren teilen nicht die Meinung, daß deswegen die Stämme in die höheren Berge zogen. Gleichzeitig geben sie zu, daß die Wasserversorgung unter den damaligen klimatischen Verhältnissen leicht war.

Wir können derzeit noch nicht erklären, warum die Bevölkerung der Wohnsiedlungen des Börzsöny-Gebirges in der Spätbronzezeit in die höheren Berge wanderte. Die Burgen waren Volksburgen, die zur Verteidigung der Bevölkerung diente, sie waren aber auch ständig bevölkert.

Spätestens bei Erscheinen der skythisch-trakischen Gruppen hörten die befestigten Siedlungen auf zu existieren, denn diese Volksgruppen siedelten sich nur in flachen Gebieten an.

5. *Die keltische, römische und die Völkerwanderungszeit.* Nach der Spätbronzezeit gab es nahezu 2000 Jahre lang keine befestigte Siedlung und Burg im Börzsöny-Gebirge — ausgenommen zwei römische Brückenkopfstellungen (Szob und Veröce). Man fand viele keltische Siedlungen, während Spuren der „Barbaren“ aus der römischen Zeit (vor allem der Quaden, später der Langobarden) seltener sind. Aus der Völkerwanderungszeit gibt es kaum einige Spuren auf diesem Gebiet. Charakteristisch für diese 2000 Jahre ist, daß nur die Flachlandgebiete — die Flüsse entlang — bevölkert waren.

6. *Die Arpadenzeit, das Mittelalter und die Türkenzeit.* Die Geschichte des Börzsöny-Gebirges im 9.—11. Jahrhundert ist noch nicht in jeder Hinsicht geklärt. Wahrscheinlich war diese Gegend von Slawen bewohnt. Diese Annahme wird durch Ortsnamen slawischer Herkunft sowie durch archäologische Funde des benachbarten slowakischen Gebiets unterstützt. Die Grenzen des Großmährischen Reiches dehnten sich nicht bis hierher aus. Die Slawen dieser Gegend gehörten eher zu den Gruppen des Mátra-Gebirges.

Obwohl die Ungarn bereits in den ersten Jahrzehnten des 10. Jahrhunderts in der nahe gelegenen Kleinen Tiefebene erschienen, war ihre Anzahl in dem fraglichen Gebiet wahrscheinlich nur in der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts bedeutend. Die in Malé Kosihy-Törökdomb und Vyškovce nad Ipl'om-Mahir entdeckte „Spät-Burgwall“-Keramik (10. Jahrhundert) kann von slawischer oder ungari-

scher Herkunft sein, selbst die Befestigung können wir noch nicht datieren. Archäologische Funde lassen darauf schließen, daß diese Gegend im 10. bis 13. Jahrhundert dicht bevölkert war; ein Teil der Siedlungen entstand wahrscheinlich noch vor dem Erscheinen der Ungarn. Die höheren Berge blieben nach wie vor unbevölkert. Oft fand man Siedlungen, die nur 100—200 m voneinander entfernt waren. Wir haben aber keine Angaben darüber, ob sie gleichzeitig oder zu verschiedenen Zeiten existierten.

Bevor die Autoren sich mit den mittelalterlichen Burgen des Börzsöny-Gebirges beschäftigen, behandeln sie die Burgen dieser Epoche auf dem Gebiet des ganzen Landes. Die Erforschung der größeren Steinburgen kann aufgrund von Ausgrabungen und Wiederherstellungsarbeiten schon bedeutende Ergebnisse aufweisen, die kleineren Burgen jedoch fanden kaum Beachtung. Die letzteren sind in den Urkunden nur selten erwähnt, sie wurden nur in einigen kleineren Gebieten erforscht und nur ganz selten ausgegraben.

Die meisten Historiker und Archäologen sind sich darin einig, daß nur die tragischen Lehren aus dem Tatareneinfall (1242) den Festungsbau — nach den Wallburgen der Gespanschaften vom 10.—11. Jahrhundert — förderten. Doch sind viele urkundliche Angaben über die Burgen des 11.—13. Jahrhunderts bekannt, auch archäologische Forschungen brachten zahlreiches Material ans Tageslicht. Diese frühen Feudalburgen hatten eine kleine Grundfläche, in der Mitte mit einem Holz- oder Steinhaus bzw. Turm und wurden durch Wälle mit Erd-Holz-Konstruktion geschützt. Dieser Burgtyp kommt in Ungarn in der Arpadenzeit (11.—13. Jahrhundert) oft vor.

Die Gutsbesitzer in Ungarn, denen die Dörfer (anfangs meist Praedium) gehörten, waren im 11. Jahrhundert wirtschaftlich schon so stark, um Burgen (vor allem kleine Feudalburgen) bauen zu lassen. Ihre wirtschaftliche Lage erstarkte bis zum 13. Jahrhundert immer mehr. Die Ursache des Festungsbaues lag in der sich vom 11. Jahrhundert an verstärkenden feudalen Anarchie. Der Gutsbesitzer mußte sich nicht nur gegen Landstreicher, andere Gutsbesitzer, sondern auch gegen seine eigenen Diener und Hörigen verteidigen.

Der Feudalismus entwickelte sich in Ungarn zur gleichen Zeit wie in Rußland, Polen, Böhmen, Mähren und Deutschland. Wir können also annehmen, daß die frühen Feudalburgen in Ungarn ebenso vorhanden waren wie in den erwähnten Ländern. Sie sind in den Urkunden selten erwähnt, was man auch damit erklären könnte, daß man nur die größeren, stärkeren Burgen (meistens Eigentum des Königs) für erwähnenswert fand.

Diese frühen Burgen unterscheiden sich von den späteren Wohntürmen darin, daß nicht das Hauptgebäude, sondern der Wall mit Erd-Holz-Konstruktion den Schutz bedeutete. Sie sind eigentlich von demselben Typ wie die Gespanschaftsburgen, doch ist ihre Grundfläche bedeutend kleiner. Die frühen Feudalburgen weichen also in ihrem Typ von den späteren Wohntürmen ab.

Die großen Gespanschaftsburgen und die kleinen Feudalburgen waren gleichermaßen nur durch Wälle mit Erd-Holz-Konstruktion geschützt. Es ist noch nicht geklärt, wann bei uns die mit Mörtel gebaute Burgmauer auftauchte. Die aus Quaderstein gebaute Festungsmauer in Esztergom ist vielleicht gegen 1000 entstanden. Nach Meinung der Autoren ist dies aber archäologisch nicht sicher nachweisbar. Sichere archäologische Angaben über Burgsteinmauern mit Mörtel haben wir bisher nur aus dem 12.—13. Jahrhundert.

Eine entscheidende qualitative Wendung im Festungsbau in Ungarn kann man nach dem Tatareneinfall feststellen; danach wurden größere Burgen — meistens aus Stein — an solchen Stellen errichtet, die sich am besten zur Verteidigung eigneten. In mehreren Fällen wurden auch die früheren kleinen Burgen vergrößert.

Im weiteren untersuchen die Autoren die mittelalterlichen Burgen des Börzsöny-Gebirges. Die zwei ältesten sind die Burgen zu Hont und Nógrád, beide sind Gespanschaftszentren. Heute können wir noch nicht entscheiden, welche früher entstand. Beide existierten spätestens um die Wende des 10.—11. Jahrhunderts. Sie gleichen den anderen landnahmezeitlichen Burgen von Nordostungarn in jeder Hinsicht, nur liegt die Burg zu Nógrád höher, weshalb sie auch den späteren Bedürfnissen besser entsprach.

Die Wallburg in Bernecebaráti-Templomhegy (eine Volksburg) war ähnlichen Typs, jedoch baute man sie ein bis zwei Jahrhunderte später zur Verteidigung eines Dorfes. Vermutlich gehören auch die Burgen Vyškovce nad Ipl'om-Mahir und Malé Košihy-Törökvár zu dieser Gruppe. Ähnlichen Typs ist noch die Burg von Kármor, jedoch wurde sie später erbaut und besitzt eine in sich geschlossene Innenburg. Noch eine ähnliche Burg kann man in Ungarn in Bácsa — neben Győr — finden.

Die Burgen zu Biber und zu Csehvar repräsentieren die typische Form der frühen Feudalburg. Szokolya-Királyrét-Várhegy ist von ähnlicher Form aber ihre Ausführung ist einfacher. Auch die Burg zu Drégely ist eine frühe Privatburg, sie wurde

schon 1285 urkundlich erwähnt. Die späteren Umbauten vernichteten jedoch die Spuren der früheren Periode. Zuvár und Salgóvár verkörpern den charakteristischen mittelalterlichen Festungsbau, da sie auf schwer zugänglichem Gipfel stehen. Beide wurden nach der Mitte des 14. Jahrhunderts erstmals in Urkunden erwähnt. Zuvár war noch durch Erdwälle geschützt.

Ausgenommen die Burgen zu Hont und Nógrád, waren alle Privateigentum, nur einige von ihnen gelangten für eine kurze Zeit in die Hand des Königs. Vom 11. Jahrhundert an war die unmittelbare Umgebung des Börzsöny-Gebirges dicht bevölkert und die Gutsbesitzer waren wirtschaftlich stark genug, um Burgen bauen zu lassen. Jedoch können nur die zukünftigen Ausgrabungen Antwort darauf geben, wann die Festungsbauten tatsächlich entstanden.

Die Mehrzahl der Burgen geriet lange vor der Türkenzeit in Verfall, spätestens im 14.—15. Jahrhundert. Die Ursache dafür ist nicht geklärt, es kann aber angenommen werden, daß dies einerseits auf die Veränderung der Kriegstechnik, andererseits auf das Aufhören als Zentrum der Besitzungen zurückzuführen ist. Die Burg von Zuvár erlebte vielleicht die Türkenzeit, wurde aber spätestens am Anfang dieser vernichtet. Keine der Burgen entsprach den neuen Anforderungen. Was das Alter der kirchlichen Festungen anbelangt (Márianosztra, Bernecebaráti), haben wir diesbezüglich keine sicheren Anhaltspunkte.

7. *Die Türkenzeit.* Am Anfang der türkischen Herrschaft (1526) standen im Börzsöny-Gebirge nur zwei mittelalterliche Burgen. Die neue Herrschaft erreichte dieses Gebiet in den vierziger Jahren des 16. Jahrhunderts und von dieser Zeit an war es Schauplatz der Kämpfe in den Grenzfestungen und anderthalb Jahrhundert hindurch abwechselnd türkisches und ungarisches Eigentum. Eine der zwei Burgen (Drégely) wurde 1552 von den Türken vernichtet; ihre hohe und verborgene Lage entsprach nicht mehr den neuen Anforderungen. Die andere, die Burg zu Nógrád, spielte auch weiterhin eine wichtige Rolle, da sie nicht zu hoch und strategisch günstiger lag. Die zwei neuen Burgen der Türken (Drégelypalánk und Ipolydamásd) lagen niedrig und eigneten sich zur Kontrolle der strategisch wichtigen Gegend. Beide wurden aber schon in der Mitte des 17. Jahrhunderts zerstört. Die letzte Burg des Börzsöny-Gebirges (Nógrád) wurde 1685 durch einen Blitzschlag vernichtet.

V. ZUSAMMENFASSUNG

Im vorliegenden Kapitel erörtern die Autoren die Entwicklung der Burgen im Börzsöny-Gebirge von der Urzeit bis zur Türkenzeit, vor allem aufgrund der Höhe über dem Meeresspiegel, der relativen Höhe und der Grundfläche. Die Angaben werden graphisch dargestellt, wo Visk-Mahir, Bernecebaráti-Templomhegy und die Burg zu Nógrád zweimal zu finden sind, da sie in verschiedenen Epochen benützt wurden. Die Autoren beschäftigen sich nicht mit den kirchlichen Festungen, da diese sekundär gebraucht wurden und nicht Resultate der allgemeinen Entwicklung darstellen.

Für die Kupferzeit und die mittlere Bronzezeit sind die niedrig gelegenen, mittelgroßen Volksburgen charakteristisch, die wahrscheinlich mit den offenen Siedlungen in enger Verbindung standen. Drei Jahrhunderte später entstanden hochgelegene befestigte große Volksburgen der Spätbronzezeit; sie bedeuteten einen starken Unterschied zu den flach gelegenen offenen Siedlungen.

Es folgte eine neue, nahezu 2000 Jahre dauernde Pause. Aus dieser Periode wurden nur zwei kurzlebige römische Brückenkopfstellungen am Rand

dieses Gebietes, neben der Donau gefunden. Der Festungsbau begann erneut am Ende des 10. Jahrhunderts. Verglichen mit der Urzeit zeigt die graphische Darstellung ein gegliedertes Bild, da sich die Umwandlung der Gesellschaft, die geschichtlichen Prozesse sowie die Entwicklung der Baukunst und der Kriegstechnik beschleunigten. Für die Bauten im 10.—11. Jahrhundert sind die niedrige, aber strategisch günstige Lage sowie die relativ große Grundfläche charakteristisch. Später sind die Burgen an entlegeneren und höheren Stellen zu finden und auch die Grundfläche vermindert sich.

Diese Entwicklung erreicht im 15. Jahrhundert ihren Höhepunkt. Danach folgt ein Bruch, da die Burgen der früheren Epochen den Anforderungen der türkenzeitlichen Kriegsführung nicht mehr entsprachen, weshalb die zwei neuen Burgen wieder in flachen Gegenden und an strategisch günstigen Stellen errichtet wurden. Allein die Burg zu Nógrád entsprach den vom 10. bis zum 17. Jahrhundert immer wechselnden Forderungen, was sie ihrer strategisch günstigen und nicht zu hohen Lage verdankte.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

1. Urzeitliche und mittelalterliche befestigte Siedlungen und Burgen des Börzsöny-Gebirges
2. Lageplan von Bernecebaráti-Templomhegy
3. Karte von Bernecebaráti-Templomhegy
4. Bernecebaráti-Templomhegy. Die Ost-Schanze von der inneren Seite
5. Bernecebaráti-Templomhegy. Das Südende des Teiles II von Westen
6. Bernecebaráti-Templomhegy. Durchschnitt des West-Walles (1. Graben)
7. Bernecebaráti-Templomhegy. Durchschnitt des Ost-Walles (2. Graben)
8. Bernecebaráti-Templomhegy. Funde der Hatvan-Kultur. 1–5: 1. Graben, aus der Schicht der Hatvan-Kultur. 6–11: 1.–2. Graben, aus der arpádenzeitlichen Schanze
9. Bernecebaráti-Templomhegy. Arpádenzeitliche Scherben aus der Schanze. 1–9: 1. Graben, neben der Feuerstelle. 10–13: 1.–2. Graben, aus der oberen, 1 m starken Schicht der Schanze. 14–16: 2. Graben, neben der inneren Seite der Schanze bis in eine Tiefe von 65 cm
10. Bernecebaráti-Templomhegy. Arpádenzeitliche Scherben aus der Schanze. 1–10: 2. Graben, vom Grund der Schanze. 11–14: 1. Graben, vom Grund der Schanze
11. Bernecebaráti-Templomhegy. Die Kirchenbefestigung von Süden
12. Bernecebaráti-Templomhegy. Die ursprüngliche Südwand der Kirchenbefestigung
13. Bernecebaráti-Templomhegy. Die ursprüngliche Südwand der Kirchenbefestigung
14. Lageplan von Diósjenő-Csehvar und Kámar
15. Diósjenő-Csehvar von Westen
16. Karte von Diósjenő-Csehvar
17. Karte von Diósjenő-Kámar
18. Diósjenő-Kámar. Spätmittelalterliche Funde aus der unteren Burg
19. Lageplan von Diósjenő-Pogányvár und Kemence-Magosfa
20. Diósjenő-Pogányvár von Südosten
21. Karte von Diósjenő-Pogányvár
22. Diósjenő-Pogányvár. Funde der Spätbronzezeit aus dem Innengelände
23. Lageplan der Burg zu Drégely und Drégelypalánk
24. Karte der Burg zu Drégely
25. Das Tor der Burg zu Drégely
26. Burg zu Drégely. Mauerüberreste
27. Lageplan der Burg zu Hont und Jelenhegy
28. Burg zu Hont. Ansicht von Nordwesten
29. Karte der Burg zu Hont
30. Burg zu Hont. Querschnitt der Seite über dem Burggraben (III. Graben)
31. Burg zu Hont. Walldurchschnitt (IV. Graben)
32. Burg zu Hont. Verkohlte Balken der Schanze
33. Burg zu Hont. Verkohlte Balken der Schanze, von oben gesehen
34. Burg zu Hont. Rekonstruktion der Holzbaukonstruktion der Schanze
35. Burg zu Hont. Suchgraben auf dem Innengelände (II. Graben)
36. Burg zu Hont. Arpádenzeitliche Scherben vom Burggelände. 1: IV. Graben, aus dem roten Material der Auffüllung der Schanze in einer Tiefe von 15 cm.

- 2 : II. Graben, aus der gestörten Schicht. 3–6 : VII. Graben, aus der originalen Kulturschicht in einer Tiefe von 40–67 cm
37. Burg zu Hont. Arpadenzeitliche Scherben vom Burggelände (II. und V. Graben). 1, 2, 4 : 0–55 cm, 8, 11 : 55–80 cm, 3, 6, 9, 10 : 80–100 cm, 5, 7 : 100–125 cm
38. Burg zu Hont. Arpadenzeitliche Scherben vom Burggelände. 1–10 : II. Graben, aus dem Unterteil der Grube
39. Karte von Hont–Jelenchegy
40. Hont–Jelenchegy. 1 : Durchschnitt der SW-Schanze des Bergrückens. 2 : Durchschnitt der Schanze neben der Schlucht von Hont
41. Darstellung der Burg zu Damásd (Ipolydamásd) aus dem Jahre 1685. Detail des Stiches von Max Emanuel
42. Lageplan der Burg zu Damásd (Ipolydamásd) und Zuvár
43. Karte der Burg zu Damásd (Ipolydamásd)
44. Karte von Ipolydamásd–Zuvár
45. Ipolydamásd–Zuvár. Überreste des SO-Pfeilers
46. Lageplan von Kemence–Godóvár
47. Kemence–Godóvár von Norden
48. Karte von Kemence–Godóvár
49. Kemence–Godóvár. Innenansicht der inneren Schanze der Südseite
50. Kemence–Godóvár. Durchschnitt der inneren Schanze von Süden (I. Graben)
51. Kemence–Godóvár. Durchschnitt der inneren Schanze von Süden (I. Graben)
52. Kemence–Godóvár. Durchschnitt der West-Schanze (II. Graben)
53. Karte von Kemence–Magosfa
54. Kemence–Magosfa. Steinwall der Südwestseite
55. Lageplan von Márianosztra–Bibervár (Pusztatorony)
56. Márianosztra–Bibervár (Pusztatorony) von Südwesten
57. Karte von Márianosztra–Bibervár (Pusztatorony)
58. Márianosztra–Bibervár (Pusztatorony). Mauerüberreste der Nordwest-Ecke
59. Márianosztra–Bibervár (Pusztatorony). Scherben aus dem 12.–13. Jahrhundert vom Burggelände
60. Márianosztra. Grundriß des ehemaligen Pauliner-Klosters in Nosztra von 1694
61. Lageplan von Nagyörzsöny–Górhegy
62. Karte von Nagyörzsöny–Górhegy
63. Nagyörzsöny–Górhegy. Funde der Hatvan-Kultur von der Oberfläche
64. Lageplan von Nagyörzsöny–Rustokhegy, Magyarhegy, Perőcsény–Halyagos und Salgóvár
65. Karte von Nagyörzsöny–Magyarhegy
66. Nagyörzsöny–Magyarhegy. Funde aus der Spätbronzezeit vom Innengelände
67. Karte von Nagyörzsöny–Rustokhegy
68. Nagyörzsöny–Rustokhegy. Das Innengelände der Burg. Im Hintergrund der Magyarhegy
69. Nagyörzsöny–Rustokhegy. Durchschnitt durch die Ost-Schanze (V. Graben)
70. Nagyörzsöny–Rustokhegy. Durchschnitt durch die West-Schanze (VIII. Graben)
71. Nagyörzsöny–Rustokhegy. Funde aus der Spätbronzezeit. 1 : V. Graben, 2, 5, 6 : IV. Graben, 3 : I. Graben, 4 : VIII. Graben
72. Nagyörzsöny–Rustokhegy. Funde aus der Spätbronzezeit. 1, 3 : IV. Graben, 2, 5, 9 : II. Graben, 4 : IX. Graben, 6, 8, 11 : VII. Graben, 7, 10, 12 : I. Graben
73. Grundriß der Burg zu Nógrád (Gerő, 1968)
74. Das Innengelände des Börzsöny-Gebirges von Westen
75. Karte von Perőcsény–Halyagos
76. Perőcsény–Halyagos. Oberflächenfunde vom Innengelände. 1–14 : Funde aus der Spätbronzezeit aus dem gesamten Burggelände, 15 : Funde aus dem frühen Mittelalter von dem Südwest-Ende der Burg
77. Karte von Perőcsény–Salgóvár
78. Perőcsény–Salgóvár. Detail der östlichen Festungsmauer
79. Perőcsény–Salgóvár. Querschnitt eines abgefallenen Burgmauer-Details
80. Perőcsény–Salgóvár. Fragment eines behauenen Steines aus der unteren Burg
81. Lageplan von Szokolya–Királyrét–Várhegy
82. Karte von Szokolya–Királyrét–Várhegy
83. Szokolya–Királyrét–Várhegy. Oberflächenfunde. 1–5 : Funde aus dem Mittelalter, 6 : Fund aus der Spätbronzezeit
84. Karte von Visk (Ipolyvisk, Vyškovce nad Ipl'om, Tschechoslowakei)–Mahir (Janšák)
85. Lageplan von Zebegény–Kálváriadomb
86. Karte von Zebegény–Kálváriadomb
87. Zebegény–Kálváriadomb. 1–5, 7 : Funde aus der Kupferzeit, 6 : Fund aus der Bronzezeit
88. Zebegény–Kálváriadomb. Funde aus der Kupferzeit
89. Fundorte im Börzsöny-Gebirge aus dem Neolithikum und aus der Kupferzeit
- 1 – Urzeit, im allgemeinen
 - 2 – Neolithikum
 - 3 – Kultur der Linienbandkeramik
 - 4 – Zseliz-Kultur
 - 5 – Lengyel-Kultur
 - 6 – Kupferzeit
 - 7 – Boleraz-Gruppe
 - 8 – Baden-(Pécel-)Kultur
 - 9 – Ludanice-, Balaton-Gruppe
 - 10 – Friedhof
 - 11 – befestigte Siedlung
 - 12 – das Alter der Befestigung ist unsicher
90. Fundorte im Börzsöny-Gebirge in der frühen, mittleren und späten Bronzezeit
- 1 – Bronzezeit
 - 2 – Frühbronzezeit
 - 3 – Hatvan-Kultur
 - 4 – mittlere Bronzezeit
 - 5 – Kultur der inkrustierten Keramik
 - 6 – Magyarád-Kultur
 - 7 – Čaka-Kultur
 - 8 – Spätbronzezeit
 - 9 – Hügelgräber-Kultur
 - 10 – Kyjatice-Kultur
 - 11 – Friedhof
 - 12 – befestigte Siedlung
 - 13 – das Alter der Befestigung ist unsicher
91. Fundorte im Börzsöny-Gebirge aus der frühen Eisenzeit, aus der keltischen, römischen und Völkerwanderungszeit
- 1 – frühe Eisenzeit
 - 2 – skythisch
 - 3 – keltisch
 - 4 – „Barbar“ aus der römischen Zeit
 - 5 – Brückenkopfstellung aus der römischen Zeit
 - 6 – frühe Völkerwanderungszeit
 - 7 – awarische Zeit
 - 8 – frühawarische Zeit
 - 9 – spätawarische Zeit
 - 10 – Friedhof
92. Fundorte im Börzsöny-Gebirge aus der Arpadenzeit, aus dem Mittelalter und der Türkenzeit
- 1 – Mittelalter, im allgemeinen

- 2 - Arpádenzeit, 10.—13. Jahrhundert
 - 3 - Spätmittelalter
 - 4 - urkundlich erwähntes Dorf (der genaue Ort ist unsicher)
 - 5 - heute noch existierendes Dorf aus dem Mittelalter
 - 6 - Klosterruine aus dem Mittelalter
 - 7 - Klosterbefestigung
 - 8 - Höhlenkloster?
 - 9 - Friedhof
 - 10 - heute noch existierende mittelalterliche Kirche
 - 11 - Ruinenkirche bzw. durch Ausgrabung entdeckte Kirche
 - 12 - Wallburg aus der Arpádenzeit, 10.—13. Jahrhundert
 - 13 - das Alter der Befestigung ist unsicher
 - 14 - Wallburg aus dem Mittelalter
 - 15 - Steinburg mit Erdwall aus dem 12.—15. Jahrhundert
 - 16 - Steinburg aus dem 13.—17. Jahrhundert
- Beilage. Graphische Darstellung über die Wandlungen der offenen und befestigten Siedlungen im Börzsöny-Gebirge von der Urzeit bis zum Mittelalter. (Die Burgen sind innerhalb der einzelnen Epochen nicht chronologisch, sondern nach ihrer Höhe über dem Meeresspiegel gruppiert.)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Gortvai Anna

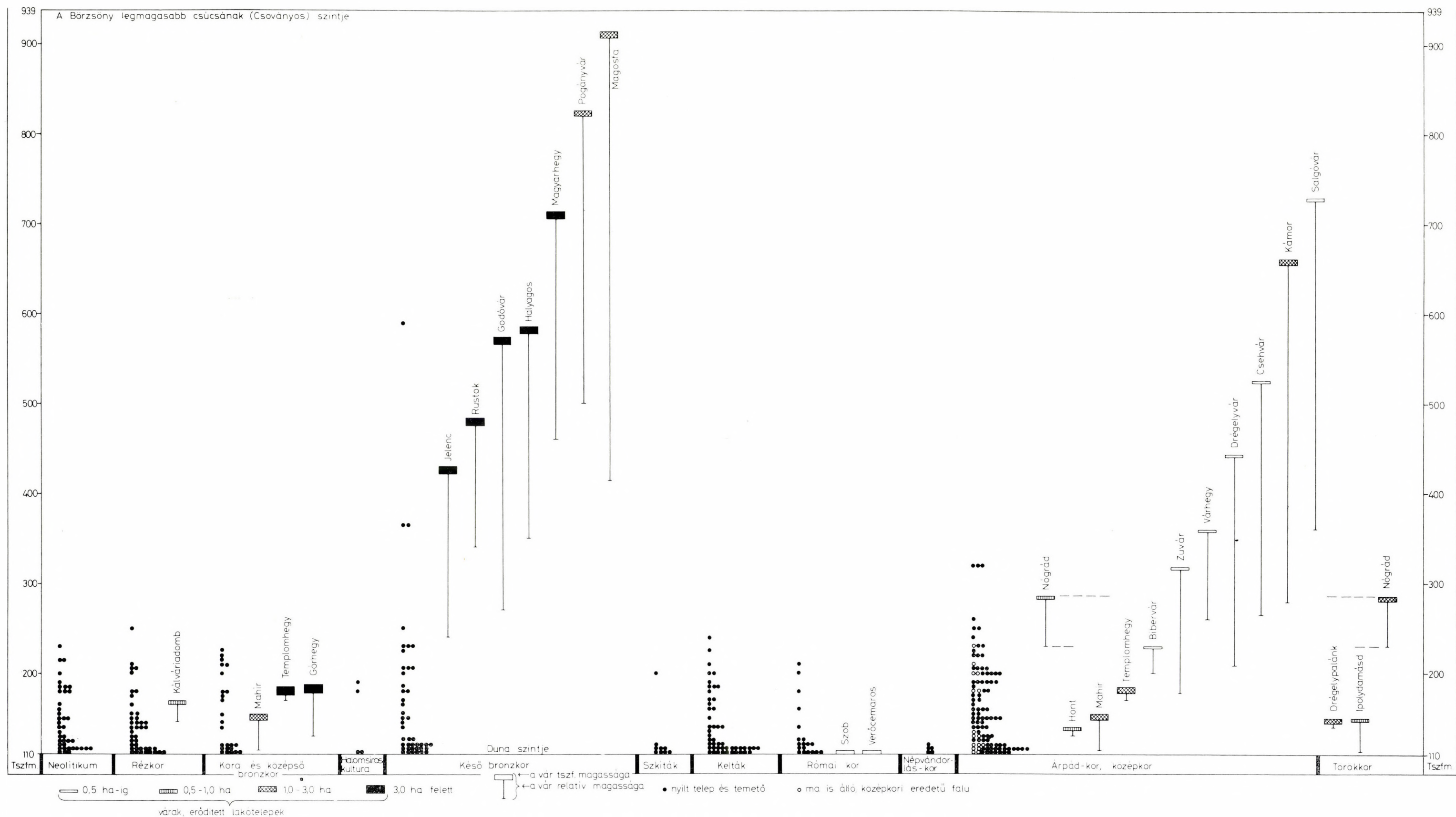
Műszaki szerkesztő: Gábor Péter

A borítóterv Kováts Tibor munkája

AK 711 k 7981

Terjedelem: 16 (A/5) ív + 1 db melléklet

79.5387 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Melléklet. Grafikon a Börzsöny nyílt és erősített telepeinek, várainak változásairól az őskortól a középkorig. (A várakat egy-egy korszakon belül nem időrendi, hanem a tszf.-on alapuló nagyságrend szerint csoportosítottuk !)

A sorozat kötetei olyan újkeletű magyarországi ásatásokkal foglalkoznak, amelyek további kutatás tárgyául szolgálhatnak, s beszámolnak egy-egy konkrét leletanyagról. A kötetek különböző nyelveken (angolul, franciául, németül vagy magyarul) jelennek meg. A magyarul közzétett monográfiákban idegen nyelvű összefoglalók és képaláírások is vannak.

A sorozat külföldi terjesztője:

KULTURA, H-1389 Budapest, Pf. 149

FONTES ARCHAEOLOGICI HUNGARIAE